

Government Oriental Library Series

Bibliotheca Sanskrita No 42

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

भट्टभास्करमिश्रविरचित भाष्यसहितम्

तृतीयाष्टके द्वितीयभागः

(८-१२ प्रश्नाः)

THE

TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATṬABHASKARAMISRA

Ashtaka III, Part II

EDITED BY

A MAHADEVA SASTRI, B A ,
*Curator Government Oriental Library
Mysore*

AND

L. SRINIVASACHARYA,
*Pandit Govt Oriental Library
Mysore*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

Price Rs ५.००

MYSORE
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1913

तृतीयाष्टक द्वितीय भाग विषयसूचिका

अष्टमः प्रपाठकः अश्वमेधघ्राहणं वैश्वदेवं काण्डे तत्र प्रथममहः —

- १ अनुवाके साम्रहण्येष्टयादय याजमानसत्कारा
- २ „ अग्नौदनाभिधानम्
- ३ „ रशनयाऽश्वचन्धनम्
- ४ „ अश्वस्य जलेऽवगाहनम्
- ५ „ अश्वस्य प्रोक्षणं महोत्विजाम्.
- ६ „ भूमौ पततां बिन्दूनामभिमन्त्रणम्.
- ७ „ अयाध्वर्युप्रोक्षणम्
- ८ „ अश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा
- ९ „ अश्वस्य नात्रामभिवाचन, उत्सर्गश्च
- १० „ दीक्षाभिधानम्. तत्र वैश्वदेवहोम
- ११ „ वैश्वदेवहोममन्त्रव्याख्यानम्
- १२ „ अश्वसचरणवत्सरे प्रतिदिनं देवयजनदेशे कर्तव्यमिष्टिप्रयम-
मिधीयते
- १३ „ संवत्सराहूर्वमुख्यस्याग्रेरुपस्थानम्
- १४ „ अत्रहोमा त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथमदिवरात्रौ
- १५ „ तत्प्रकारविशेष
- १६ „ विवरणमैतयो
- १७-१८ „ सप्तमकाण्डगताऽहोमानुवाका व्याख्यायन्ते

- १९ अनुवाके औपवसध्यदिने यूपप्रयोगः.
 २० „ यूपानां स्थानादयः.
 २१ „ चेतव्यमयादेर्विशेषः.
 २२ „ उक्थ्याख्ये द्वितीयेऽहनि बहिष्पवमाने अश्वस्योद्गातृत्वम्.
 २३ „ अश्वे पर्यमयन्तानां पशूनां नियोजनम्.

नवमः प्रपाठकः—अश्वमेधस्य द्वितीयतृतीयाहविधानम्.—

- १ अनुवाके अष्टादशिनां आभ्यार्णां आख्यानां च पशूनां प्रयोगः.
 २ „ चातुर्मास्यपशूनां प्रयोगः.
 ३ „ रोहितादीनां पशूनां वषाहोमसादितम्.
 ४ „ अश्वस्य रथयोजनालंकारादयः.
 ५ „ ब्रह्मोदनामकः होतृब्रह्मणोर्स्सवादः.
 ६ „ अश्वस्य मृतोपचारः रुद्रपनप्रकाः.
 ७ „ तत्र मन्त्राः.
 ८ „ अश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशक्षा.
 ९ „ उत्तमेऽहनि पञ्चव.
 १० „ महिमाभिधानौ प्रह्वौ.
 ११ „ शरीरहोमाः स्विष्टकृदादयश्च.
 १२ „ तदुभयहोममध्यवर्त्य अस्तोमीयहोमः.
 १३ „ संवत्सरानुष्ठानमिष्टीनाम्.
 १४ „ तास्विष्टिषु ब्राह्मणराजन्ययौर्गानम्.
 १५ „ अवभृथहोमविशेषाः.
 १६ „ उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादिः.
 १७ „ अश्वस्य रोगादिनिमित्तं प्रायश्चित्तम्.
 १८ „ ब्रह्मोदना उच्यन्ते.

- १९ अनुवाके विमुक्तादिभि द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधप्रशसा.
 २० „ अश्वसंज्ञपनप्रकारः
 २१ „ उत्तरवेशुपवाप
 २२ „ कषभालम्भ
 २३ „ अश्ववयवेष्पासनम्.

दशम. प्रपाठकः सावित्रचयनम्—

१-१७ अनुवाकेषु नवमु लेवासु नाभ्या चेश्कोपधान स्वयमावृणोपधान
 चोच्यते

- १८ , निष्पन्नायाश्चितेरध्वयोरुपस्थानम्
 १९ „ यजमानस्योपस्थानम्
 २० „ होतुरनुशसनम्
 २१ „ आहुतिसंस्मरणेन यजमानो मुख विमृष्टे
 २२ „ एकविंशतिस्तुवाहुतीर्जुहोति
 २३ „ औदुम्बरे पात्रे यूष्णो मृत्युग्रहं गृह्णाति
 २४-२६ „ सावित्रनाम्नम्

एकादश प्रपाठकः नाचिकेतचयनम्—

- १ अनुवाके इश्वकोपधानमन्त्रा
 २-६ „ चतुर्भिर्गुणै चतस्र आहुतीर्जुहोति
 ६ „ उपस्थानम्
 ७ „ नाचिकेतब्राह्मणं तत्र अग्निदेवतोपासनम्
 ८ „ नाचिकेतोपाख्यानम्
 ९ „ चयनप्रयोग
 १० „ सत्यप्रशसा.

छादशः प्रपाठकः चातुर्होत्रचयनं वैश्वसृजचयनं च—

- १ अनुवाके वैश्वसृजचयनाज्ञभूताः दिवस्त्वेनय इष्टयः.
- २ „ तासां ब्राह्मणम्.
- ३ „ अपाचा नामेष्टयः.
- ४ „ तासां ब्राह्मणम्.
- ५ „ चातुर्होत्रचयनम्.
- ६-८ „ वैश्वसृजचयनम्.
- ९ „ ब्रह्मा सदस्यासीनो वैश्वसृजान् व्याचष्टे.

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तृतीयाष्टके

अष्टमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'सांग्रहण्येष्ट्यां यजते । इमां

'अश्वमेधब्राह्मण, वैश्वदेव काण्ड—सांग्रहण्येष्ट्येत्यादि ॥
अगमश्वमेध विरात्र राजर्षेय नित्यो नैमित्तिकः साम्यश्च
अहीनेषु वक्ष्यन्ते । ब्राह्मणस्याप्यश्वमेधं केनिदिच्छन्ति । उक्ता
साम्रहणी 'वैश्वदेवां साम्रहणीं निर्ऋते' * इत्यत्र । अत्र ऐन्द्र्यां
पौर्णमास्यां प्रातरश्वमेधेन वक्ष्य इति संकल्प्य साम्रहण्या यजेत ।
इमां मद्धिषगवर्तिनीं जनतां जनममूहं संपृहामि विधेयीकरो-
मीति कामेन । 'मनोग्रहणं ये संग्रहणम्' * इत्युक्तम् । संगृ-
ह्यन्ते मनांस्यनयेति संग्रहणी मेव साम्रहणी । प्रज्ञादिर्द्रष्टव्यः ।
संग्रहणमयोनय वा साम्रहणी । छान्दोग्ये । अगन्तान् ढीप् ।
उदात्तनिष्ठुतिस्थरेण ढीप् उदात्तत्वम् । तत्र 'उदात्तपगः' इति
विषकेरुदात्तत्वम् ॥

जनताः संगृह्णीतीति । द्वादशारक्षी रक्षणा भव-
ति । द्वादश मासास्संवत्सरः । संवत्सरमेवाव-
रुन्धे । मौञ्जी भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः । ऊर्जमेवाव-
रुन्धे । चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एत-
त्कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधस्समृद्धयै । 'पुण्यनाम देव-

द्वादशारक्षीरिति ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुलयः अरति । द्वादशार-
क्षीप्रमाणा अश्वामिधानी रक्षणा भवति । प्रमाणादुत्पन्नस्य अ-
र्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्वाद्विगो.' इति लुक् । 'इगन्तकाल' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्विशब्दस्यापि 'संख्या' इति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । गतमन्यत् । ऊर्ग्वै इति । ऊर्जोऽन्नस्य हेतु-
त्वात् ताच्छब्दम् ॥

चित्रेति ॥ चित्रानक्षत्रसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्तः कालः चित्रा ।
'लुबविशेषे' इति लुप् । तत्र वक्ष्यमाणदेवयजनाध्यवसानं कर्त-
व्यमिति भावः । चित्रं चायनीयं खलु एतत् अश्वमेधाख्यं
कर्म, तस्मात् उभयोः चित्रत्वं समृद्धयै भवति कर्मणः ॥

'पुण्यनामेति ॥ पुण्यं पावनं नाम नामधेयं श्रुतमात्रमेव
यस्य तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्र-
मित्यादि । तत् देवयजनमध्यवस्यति देवा इज्यन्ते यत्र त-

यज्जनमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्तिमभि जं-
यति । 'अपदातीनृत्विजस्सुमावंहन्त्या सुब्रह्मण्या-

स्वस्तिवादनपरै मखक्षितिं ब्राह्मणैश्च सह सपद्यन्ते । केचिदाहु —
चैत्र्या पौर्णमास्यामेव प्राणिष्टेरिति । अन्य आहु — पौर्णमास्या
पूर्वस्मिन्नहनि चित्रानक्षत्रमात्रयोगिनि काले देवयजनाध्यवसान कर्त-
व्यम् । उत्तरेद्यु सक्ल्पादि कर्तव्यमिति । एव हि नक्षत्र
ग्रहणमुपपन्न भवति ॥

'अपदातीनिति ॥ अय क्रम — तस्य तस्य गृहे गत्वा
सोमप्रवाकेण वृतान् अध्वर्युब्रह्महोतृन् आग्रीध्रि च हस्त्यश्वादी-
नारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया तथैव
वता इष्टार्थ एते स्वस्वे काले हूयन्ते । अथानन्तरायाममा-
वास्याया सज्ञान्येष्ट्याम् । वेशाह्या पौर्णमास्या प्राजापत्यर्पभ
पश्चर्थ पूर्ववन् सोमप्रवाक्वृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वा-
दिकमारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया
तथैव वृत उद्गातार हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अय आगामिनि
वसन्ते पञ्चदश्या हस्त्यश्वादिभि प्रस्तोतारमानयन्ति त्रैधातव्या
र्थम्, यत्र दीक्षारम्भ । ततो दीक्षारम्भदिवसात् ऊर्ध्वं तृती
यादिषु अहस्म अन्वह इतरान् अष्टौ ऋत्विज हस्त्यश्वादिक
मारोप्यानयन्ति द्राह्मणाच्छसिन अच्छावाक् नेष्टार प्रतिहर्तार
प्रायस्तुत पोतारमुत्तेनार सुब्रह्मण्यमिति सोमार्थम् । एव आ

याः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । 'केशश्मश्रु व-
पते । नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति ।
अहतं वासुः परिधत्ते । पाप्मनोऽपहत्यै । वाचं य-
त्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । रात्रि
जागरयन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥२
कर्म धत्ते पञ्च च ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्याह्वानात् अपदातीन् ऋत्विज आवहन्ति । तदुच्छ्रित-
स्थानारोहणसाम्यात् स्वर्गस्य सम्यक्प्राप्त्यै भवति यजमानस्य ॥

आहूतसुब्रह्मण्येऽत्र समायाते शचीपतौ ।

पदातिवैव युक्तति प्रागेवानयन वृत्तम् ॥

°केशश्मश्रु वपत इत्यादि ॥ यत्र उद्राता वृत्त तस्याममावा-
स्याया इष्टचनन्तर देवयजनेदेश गत्वा केशान् श्मश्रूणि च वाप-
यते । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवङ्गात् । अपूर्वमिदं वपनादिक
पाप्मनोऽपहत्यर्थम् । दत्त इति । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
वाचं यत्वेति । वाग्यतस्यैता रात्रि अभिहोत्रमपि अन्ये कुर्वन्ति ।
उपवसति नाश्नाति । यद्वा—गूहन । स्वर्गस्य भवति गुप्त्यै ।
रात्रिमिति रात्रि कथाभि यजमान जागरयन्तः आसते
अस्य रातय । तत्स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक्प्राप्तये भवति, प्रबो-
धफलचात् तस्य । 'गणैरनन्तर' इति गणे प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके

अश्वमेधे प्रथमोऽनुवाक

‘चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुश्शफो वा अ-
श्वः प्राजापत्यस्समृद्धयै । ता दिग्भ्यस्सुमाभृता
भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः । अ-
द्रयो वा अन्नं जायते । यदेवाद्वयोऽन्नं जायते ।
तदवरुन्धे । ‘तासु ब्रह्मौदनं पचति । रेतं एव तद्व-
धाति ॥ ३ ॥ चतुश्शरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रति

‘चतुष्टय्य इति ॥ चत्वारोऽवयवा यासा ता चतुष्टय्य । ‘सं-
ख्याया अवयवे तयप्’ चतुष्पकारा इत्यर्थः । आप इति ।
वर्षा कूप्या स्थावरा वहन्त्यश्च । एवं चतुष्टयीनामपा अ-
न्वयः समृद्धयै भवति, अश्वस्य चतुश्शफत्वात् तस्य प्राजा-
पत्यत्वात् । प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वात्तस्य प्राजापत्यत्वम् । ताः च-
तुष्टय्य आपश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः समाहृताः भवन्ति नैवस्या एव ।
सर्वासु हि दिक्षु आपस्सन्ति । आपश्च अन्तेहेतवः, तदधीनज-
न्मत्वात् । तस्मात् यावत्किञ्चित् अष्कारणकमन्नं तत्सर्वं अव-
रुन्धे सर्वदिगन्वयात् ॥

‘तास्त्विति ॥ देवयजनाध्यवसानानन्तरं ओपासने श्रपणं ब्रह्मौ-
दनस्य । तत्प्रजासृष्ट्यर्थं रेतः स्थापयति । चतुश्शराव इति ।
चतुर्षु शरावेषु ससृष्टवश्चतुश्शरावः प्रमाणो वा शराव आह-
ताः । ‘द्विगो’ इति लुक्, ‘इगन्तकाल’ इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

तिष्ठति । ^३उभयतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवा-
स्मिन्नुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वा-
न्भवति मेध्यत्वाय । चत्वारं आर्पेयाः प्राश्रन्ति ।
दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । ^४चत्वारि हिरण्यानि
ददाति । दिशामेव ज्योतींष्यव रुन्धे ॥ ४ ॥ ^५य-

^३उभयत इति ॥ आदावन्ते च ब्रह्मोदनस्य राजतसौवर्ण-
रुक्मनिधानात् यजमाने द्वयोर्वयसोः दीप्तिं दधाति । उद्ध-
रतीत्यादि । पात्रां राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन् ब्रह्मोदनं
उद्धरति, तन् शृतत्वाय पक्त्वाय भवति । पक्वं ह्युद्ध्रियते ।
यद्वा—रुक्मस्योपरि धारणमुद्धरणं तच्छृतत्वाय भवति । सर्पि-
ष्वान् बहुसर्पिष्क प्रभूतेन सर्पिषा उपसेक्तव्यः । तत् मेषा-
हत्वाय भवति । चत्वार इति । आर्पेया महर्विज । यद्वा—
मुख्येष्वसन्निहितेषु अशक्तेषु वा ऋत्विक्षु आर्पेयस्यैव प्रतिनिधा-
नार्थं आर्पेयग्रहणं, ऋपेरपत्यानि आर्पेया प्रसिद्धप्रवराः । 'इत-
श्चानिजः' इति ढक्- । तत्सर्वासामपि दिशां संवन्धिनि ज्यो-
तिषि हुतं भवति ॥

^४चत्वारितीति ॥ ब्रह्मोदनं प्राशितवद्भ्य चत्वारि हिरण्यानि
चतुरो निष्कान् बहु मूल्यं ददाति । दिक्तुष्टयसंवन्धीनि ज्यो-
तीषि लभते हिरण्यस्य ज्योतिष्ठात् ॥

^५यदिति ॥ ब्रह्मोदनस्य यदाज्यमुच्छिष्टं अतिशिष्टं पात्रस्थं
तस्मिन् रशनां अश्वाभिधानी न्युनक्ति अनक्ति । उन्दतेः

दाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन्नश्नानां न्युनत्ति । प्रजाप-
तिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रश्नानां न्यु-
नत्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति । 'दर्भम-
यी' रश्ना भवति । बहु वा एष कुचरोऽमेध्यमुप-
गच्छति । यदश्वः । पवित्रं वै दुर्भाः ॥ ५ ॥ यद्वर्भ-
मयी रश्ना भवति । पुनात्येवैनम् । पूतमेनं मे-
ध्यमालभते । 'अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमो-
दक्रामत् । स महर्त्विजः प्राविशत् । तन्महर्त्वि-
जां महर्त्विक्त्वम् । यन्महर्त्विजः प्राश्रन्ति ।
महिमानमेवास्मिन्तद्वधति । अश्वस्य वा आल-

‘श्रान्नलोपः’ इति लोपः । प्रजापतिर्वा इत्यादि । ओदनमिश्रे आज्ये
रश्नाया न्युन्दनात् तयोश्च प्रजापतिरेतस्त्रभावयो रश्नामनुप्रविश्य
स्थितत्वात् प्रजापति रेतसा सममेव नित्ययुक्तं करोति ॥

‘दर्भमयीति ॥ अर्थः ‘मौञ्जी भवति’* इत्युक्तत्वात् । यथो-
क्त—‘दर्भमयी मौञ्जी रश्ना’ इति । शरादित्वात् मयट् । बहु
वा इति । अनियतसञ्चारित्वात् क्षितिचार्यश्च बह्वमेध्यं स्थानं
उपगच्छति । ‘ययमोश्चातदर्थे’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

‘अश्वस्येसादि ॥ ओदनभोजने दक्षिणात्वेन हिरण्यं ददाति ।

व्यस्य॒ रेत॒ उद॑क्रामत् । तथ्सुव॑र्णं॒ हिर॑ण्यमभ-
वत् । यथ्सुव॑र्णं॒ हिर॑ण्यं ददा॑ति । रेत॑ ए॒व तद॑-
धाति । ओ॒द॒ने द॑दाति । रेतो॒ वा ओ॒द॒नः । रेतो॒
हिर॑ण्यम् । रेत॑सै॒वास्मि॑न्नेतौ॑ दधाति ॥ ६ ॥

द॒धाति॒ रु॒न्धे द॒र्भा अ॑भव॒थ्यद्द॑ ॥ २ ॥

'यो वै ब्रह्म॑णे दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑त॒येऽप्र॑तिप्रो॒च्या-
श्वं मे॒ध्यं व॒ध्राति॑ । आ दे॒वता॑भ्यो वृ॒श्च॒यते । पा-
पी॑यान्भवति । यः प्र॑तिप्रो॒च्यं । न दे॒वता॑भ्य॒ आ
वृ॒श्च॒यते । व॒सी॑यान्भवति । यदा॒हं । ब्रह्म॑न्न॒श्वं मे॒ध्यं

द्वयोरप्योदनहिरण्ययोः रेतस्त्वान् रेतसा सहितं रेतोऽस्मिन्यज-
माने स्थापितं भवति । ततः सर्वप्रजासमृद्धिरिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे

द्वितीयोऽनुवाकः.

रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।

राज्याय स च राजा स्यात्प्राप्तसंतिष्ठते ब्रतुः ॥

'यो वै ब्रह्म॑ण इत्यादि ॥ दे॒वेभ्यो दे॒वार्थं प्र॒जाप॑त्यर्थं
च भाग॑त्वेन वर्त॒मानं इ॒मं मे॒ध्यं अ॒श्वं ब्रह्म॑णे अ॒प्रतिप्रो॒च्य
अनि॒वेद्य॑ यः व॒ध्राति॑ सर्वा॒भ्यः दे॒वता॑भ्यः आ॒वृ॒श्च॒यते वि॒च्छिन्नो

भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ।
 ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
 प्रतिप्रोच्याश्वं मेधयं वध्नाति ॥७॥ न देवताभ्य आ
 वृश्चयते । वसीयान्भवति । 'देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहु-
 भ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आ-
 स्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । 'व्यूद्धं वा
 एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । इमामगृभ्ण-
 न्नशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै । यज्ञस्य स-
 मृद्धयै ॥ ८ ॥ 'तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्त-

भवति । य अश्वमेधेन न इयसति ततोपि पापतरो भवति ।
 प्रतिप्रोच्य बन्धने न कश्चिद्दोष । तस्मात् 'ब्रह्मन्नश्वम्' इति
 मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्र्य तेन प्रसुते वध्नाति । निगदव्याख्यातो मन्त्रः ॥

^२देवस्य त्वेति ॥ गतम् * ॥

^३व्यूद्धमित्यादि ॥ व्याख्यातम् † । अधिवदनं उपरिवदनं आदा-
 नानन्तरं अभिमन्त्रयमाणेन वदनम् । यजुषा मन्त्रेण कृतिः
 संस्कृतिः यजुष्कृतिः ॥

^४तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः । इयं अश्वभिधानी रशना किं

व्या३ त्रयोदशारत्नी३ रिति । ऋपभो वा एष ऋ-
तूनाम् । यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो
विष्टपम् । ऋपभ एष यज्ञानाम् । यदश्वमेधः ।
यथा वा ऋपभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम् ।
त्रयोदशमं रत्निं रज्ञानां यामुपादधाति ॥ ९ ॥ यथ-
रपभस्य विष्टपं सङ्स्करोति । तादृगेव तत् ।
पूर्व आयुषि विदथेषु कव्येत्याह । आयुरेवास्मिन्-
न्दधाति । तया देवास्सुतमावभूवुरित्याह । भूति-
मेवोपावर्तते । ऋतस्य सामन्वत्सरमारपन्तीत्याह ।

द्वादशारत्नी कर्त्तव्या किं त्रयोदशारत्नीति विचारमाहु ब्रह्मवादिनः ।
'विचार्यमाणानाम्' इति उभयत्र पुनः । ऋपभो वा इति ।
ऋतूनां कालान्वयवानां मध्ये संवत्सरो नाम ऋपभः प्रधान
भूतः । तस्य ऋपभस्य त्रयोदशो मासो विष्टपं ककुत्स्थानीयः ।
अश्वमेधात्मकश्रायं यज्ञानां ऋपभः । सर्वस्य च ऋपभस्य
विष्टपेन भाग्यं पशोरपशोश्च । तत्र यज्ञऋपभस्याश्वमेधस्य त्रयो-
दशोऽरत्निः विष्टपस्थानीय इति । भूतिमिति ! मुने मोमया-
गफलं आभिमुख्येन प्राप्नुरिति लिङ्गात् । सत्येनवेति । मत्पेन
प्राप्तं यज्ञमारभते, यज्ञस्य साम्नि सरं प्राप्तिमारपन्ति तद-
न्तीति लिङ्गात् ॥

सुत्यं वा ऋतम् । सुत्येनैवैनंमृतेनारंभते । 'अभि-
धा असीत्याह ॥ १० ॥ तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा-
णि भूतान्यभिभवति । भुवेनमसीत्याह । भूमान-
मेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमेवैनं करोति ।
धर्ताऽसीत्याह । धर्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वै-
श्वानरमित्याह । अग्रावेवैनं वैश्वानरे जुहोति ।
सप्रथसमित्याह ॥ ११ ॥ प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथ-
यति । स्वाहाकृत इत्याह । होमं एवास्मैपः । पृ-

‘अभिधा असीति ॥ रशनया अश्वस्य वन्दनं वक्ष्यमा-
णमहागुणसिद्धार्थम्, रशनया अभिधातव्यस्त्वमसीति लिङ्गात् ।
सर्वाणि भूतानि अभिभवति अश्वमेधयाजी अश्वमेधेनेष्टवान् ।
'करणे यज' इति गिनि । भूमानमिति । ममस्तभूतजात-
त्वेनाभिधानात् । अग्रावेवैनमिति । 'इय वा अग्निर्वैश्वानर'
इति पृथिव्या गतम् । अत हुतस्थानीय इति भावः । प्रज
यैवेति । अश्वस्य गमनविषया प्रथं यन्मानस्य प्रजापशुप्र-
थार्थं प्रार्थयत इति कृत्वा । होम एवेति । वैश्वानरात्मि-
काया पृथिव्या प्रस्थापनं अग्नौ होमस्थानीयमिति स्वाहाकृतत्व-
वाचोयुक्तिरित्यभिप्रायः । अस्यामिति । पृथिव्याधारत्वकीर्तनं
अस्यां अस्य प्रतिष्ठापनार्थमिति मन्यते । रूपमेवेति । अव्या-

थिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह । रूपमेवाम्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । 'कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । 'स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्धयति ॥ १२ ॥

ब्रूनाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ ३ ॥

ख्यातमन्तरूपमेव अस्य महिमानं यन्तृत्वादिक माहात्म्य व्याचष्टे । यन्तृत्व सगृहीतृत्व राट्त्व राजनशीलत्वम् । यन्तृत्व नियन्तृत्वम् । यमनञ्च यमनसाधनत्वम् । धारकत्व धरुणत्व सर्वे धरणीयत्वम् ॥

'कृष्यै त्वेसभिप्रोक्षणम् ॥ आशिपमिति । कृष्यादे परा मर्शादन्यदाशासनीय नास्तीति भावः ॥

'स्वगा करोतीति ॥ देवेभ्यः मागिम्य इदानीमेव यथास्य समर्पयतीति यावत् । यस्या एवेति । आत्मीयदेवतासमीर्तनेन आदिवैष एन समर्धयति रुतार्धयति यन्नमामर्ध्यात् । 'स्वगा त्वा देवेभ्यस्स्वाहा त्वा प्रजापतये' इत्यनेन मन्त्रेणाभिधानं शाग्वन्तरीयमुपदाय ब्राह्मणं स्तौति ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणं तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
तृतीयोऽनुवाकः.

‘यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति ।
 यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्व-
 श्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः । यो अर्थेभ्यं जिघा-
 र्सति तमभ्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं
 प्रसौति । पुरो मर्तः परश्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्र-

आनयति ततश्चान यजमानस्य पूरुषा ।
 विष्वग्न्धेन चक्षाह चतुरक्षं विवर्धितम् ॥
 अक्षणापरि यद्वेत्तविन्दुद्वितयलङ्घितः ।
 त समाचक्षते श्वानं चतुरक्षं विचक्षणा ॥

तदानयनप्रकारमाह—यः पितुरिति ॥ १५४ अनुजा अव-
 रजा तस्या पुत्र पुरस्तात् अग्रे नयति कर्पति मातुरनुजा-
 याः पुत्रः पश्चात्कर्पति । एव विष्वग्गतिक श्वानं कर्पन्ती
 पितृष्वसेयमातृष्वसेयो अस्मात् यजमानात् पाप्मानं विष्वञ्च
 विवृहतः विश्लेषयत । प्रसौतीति श्वानं हन्तु अनुजानाति
 पौश्रलेयम् । अयं प्रयोगः—

मैध्रकं मुसं हस्ते गृह्णन् दामीमुतस्ततः ।
 सौवर्णाद्वृतजातस्तु पृथतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥
 प्रोसायत्यश्वमथाप्सु मुञ्चन्
 श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
 अध्वयुणाऽथ प्रसृतो नर्हति
 स पौश्रलेयोऽस्य शुनः प्रहन्ति ॥

‘नामिनि प्रहण’ इति पठ्यी । प्रहन्तीति इत्या अश्वपदाना-
 मधस्तात् उपास्यतीत्यर्थः । ‘अश्वस्याधस्पदमुपास्यति’ इत्यस्य

हन्ति । श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवा-
स्य भ्रातृव्यः हन्ति । ^१सैध्रकं मुसलं भवति ॥ १३
कर्म कर्मैवास्मै साधयति । पौंश्चलेयो हन्ति ।
पुंश्चल्वां वै देवाश्शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शु-
चः हन्ति । ^२पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः ।
योऽश्वमेधेन यजंत इति । अश्वस्याधस्पदमुपा-
स्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रैव

शेषत्वात् । श्वेव वा इति । अनिष्टहेतुत्वात् । तस्मात् शुनो
वधेन यजमानस्य पाप्मा हतो भवति ॥

^१सैध्रकमिति ॥ सैध्रको नाम महासारो वृक्षः तद्विकारेण
मुसलेन हन्ति । कर्मकर्ममिति ॥ सर्वमभिमतं कर्म साधयति अस्मै
यजमानाय सैध्रकेण श्ववधं कुर्वन्, तस्य महासारत्वेन सर्वात्म-
न पाप्मनो हतत्वात् । पौंश्चलेयः पुंश्चल्या अपत्यं पौंश्चलेयः ।
'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । पुंश्चल्वामिति वर्णव्यत्ययेन उका-
रः । औणादिको वा ऊकारः । शुचैवेति । पौंश्चलेयस्य
पुंश्चलेनिहितशोकस्यानीयत्वात्, शोकेनैव स्वयं यजमानशोको हन्तव्य
इति युक्तम् ॥

^२पाप्मा वा इति ॥ ईप्समिति प्राप्नुमिच्छति । हिंसाया बहु-
त्वात्, महाभ्युदयहेतुत्वेन मत्सरिणां वा बहुत्वात् । अधस्पद-
मिति पादानामधस्तात् । 'अधश्शरसी पदे' इति सत्वम् ।

पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति । ^४दक्षिणाऽपप्लावय-
ति ॥ १४ ॥ पाप्मानं मेवास्माच्छर्मलमपं प्लावय-
ति । ^५ऐषीक उदूहो भवति । आयुर्वा इषीकाः ।
आयुरेवासिमन्दधति । अमृतं वा इषीकाः । अमृ-
तमेवासिमन्दधति । वेतसशाखोपसंवद्धा भवति ।
अप्सुषोनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्वादे-
वैनं योनेर्निर्मिमीते । पुरस्तात्प्रत्यश्वं मभ्युदूहति ।

उपास्यनि निदधाति । वज्री वा इति । वज्रिणा तुल्योऽय-
मश्व बहुसारत्वात् । तस्मात् वज्रेण सारवता अश्वेन अनेन
वज्रिण वज्रेण पाप्मानं अवक्रामति अधस्पदं शुन उपासनेन ॥

^४दक्षिणेति ॥ अश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलस्थ हत श्वान अप-
प्लावयति अपक्रामयति पाप्मानं शर्मलं शमनं विनाशक-
कर्मणाम् । अस्मात् यजमानात् अपप्लावयति अपगमयति ॥

^५ऐषीक इति ॥ इषीकाभि निर्मित उदूहः उदूह्यते अश्वो
येन स उदूह वरत्रया निबद्ध तस्मिन् आर्द्रा वेतसशाखा
वरत्रया उपसंवद्धा भवति । स च तथा महान् सार्यं यथा
द्वे शते जना दक्षिणतो धारयन्ति द्वे शते उत्तरत एव चतु-
र्भिश्शते धारितेन तेन पुरस्तात् प्रत्यश्वं प्रत्यश्वम् अश्व-
अभ्युदूहति तीरं प्रति प्रणुदन्ति उदूहं धारयन्तो जना ।

‘पुरस्तादेवास्मिन्प्रतीज्यमृतं दधाति । ^६अहं च त्वं
च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ।
ब्रह्मक्षत्ने एव संदधाति । अभिक्रत्वेन्द्र भूरध्व जम-
न्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ १५ ॥

भवति श्वावयति मिमीते पञ्च च ॥ ४ ॥

‘चत्वारः ऋत्विजस्समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं
चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभि समीरयन्ति । शतेन रा-

गतमन्यत् । पुरस्तादेवेति । पुरस्तादेवारम्य प्रतीचि प्रती-
चानेऽपि पयसि अमृतं अमरणत्वं दधाति ऐषीक उद्धूहः ॥

^६अहं चेति ॥ एते हस्तग्रहणवाचने उद्धूहाम्यूहनात् प्राग्दृष्टव्ये ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे

चतुर्थोऽनुवाकः .

‘चत्वार इति ॥ चत्वारः वक्ष्यमाणाः ऋत्विजः अध्वर्युद्वल-
होवृद्धातारः समुक्षन्ति संहत्योक्षन्ति मिञ्चन्ति । आभ्य च-
तसृभ्योपि दिग्भ्यः एनं अश्वं अभिसमीरयन्ति आभिमु-
ख्येन तत्र तत्र दिशि समीरयन्ति उत्साहयन्ति ॥

‘तत्क्रयमित्याह—शतेनेति ॥ उद्धूहस्थमेवाश्वं एनेस्माहिताः
अध्वर्युप्रभृतयः प्रोक्षन्ति—‘अनेनाश्वेन’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः । राज-

जपुत्रैस्तहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्गिष्ठन्प्रोक्षन्ति ।
 अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृत्रं वध्या-
 दिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । रा-
 ज्येनैवास्मिन्क्षत्रं दधाति । शतेनाराजभिरुग्रैस्तह
 ब्रह्मा ॥ १६ ॥ दक्षिणत उदङ्गिष्ठन्प्रोक्षन्ति । अने-
 नाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजाऽप्रतिघृष्योऽ-
 स्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बलमराजोग्रः । बलैर्नै-

पुत्रादयः तूर्णानि प्रोक्षन्ति । राजपुत्राः अभिषिक्तसत्रियपुत्राः स्वयं
 राज्यार्हा । मन्त्रार्थस्तु—अयं राजा अनेन मेधाहंणाश्वेन
 इष्टा वृत्रं वारकं पापं शत्रुं वा वध्यात् हन्तुं समर्थोऽस्तु ।
 राज्यं वा इत्यादि । राज्यस्थितिहेतुत्वान् राज्याय परिदानाच्च
 ताच्छब्दम् । क्षत्रं वीर्यं तद्योगात्ताच्छब्दम् । राज्यभूतनाध्व-
 र्युणा क्षत्रभूतैः राजपुत्रैः सह प्रोक्षणात् राज्येनैवास्मिन् यज-
 माने वीर्यं स्थापयति ॥

ब्रह्मा दक्षिणतः प्रोक्षति ॥ अराजभिः अनभिषेकैर्हैः राज-
 न्यैः उग्रानुलोमैश्च संभूय शतसंख्यैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्व-
 रत्वाभावः छान्दसः, चादित्वाद्वा उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अग्र-
 तिघृष्यः परैरभिषेकितुमशक्यः । ‘रुत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च’ इत्यु-
 त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ’ स्वयः उदात्त

वास्मिन्वलं दधाति । 'शतेन' सूतग्रामणिभिस्सह
 होता । पश्चात्प्राङ्तिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्ये-
 नेष्ट्वा । अयं राज्ञाऽस्यै विशः ॥ १७ ॥ बहुग्वै
 बह्वश्वैर्बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमा-
 पतिलायै । बहुहिरण्ययै बहुहस्तिकायै । बहुदास-
 पूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पोषायै
 राज्ञाऽस्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्राम-
 ण्यः । भूमैवास्मिन्भूमानं दधाति । 'शतेन' क्षत्त-
 संग्रहीतृभिस्सहोद्गाता । उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठ-
 न्प्रोक्षति ॥ १८ ॥ अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं

ओकारः । वलं वा इति । तद्वत्त्वान् ताच्छब्दमुभयोः । राज्ञो
 बलवत्त्वाद्वा ॥

'होता पश्चात्प्रोक्षति ॥ मूनेः सारथिभिः ग्रामणीभिः बल
 चक्रस्य नेतृभिश्च । अस्यै विश इत्यादि । विद् मना राष्ट्रं
 वा । बहुगुः प्रभूतगुः । 'गोस्त्रियोः' इति दस्त्वम् । 'ब-
 होर्नेञ्चत' इति नञ्बद्धाव, 'नञ् मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्बोदात्त
 त्वम् । एवं मगैश्च । भूमा वा इति । भूमा वृद्धिः तदेतु
 त्वात्ताच्छब्दम् ॥

उद्गाता उत्तरतः प्रोक्षति—शतान् वेशेन गृहाणां ज्ञाना,

राजा सर्वमायुरेत्विति । आयुर्वा उद्गाता । आयुः
क्षत्तसंग्रहीतारः । आयुपैवास्मिन्नायुर्दधाति ।
शतः शतं भवन्ति । शनायुः पुरुषश्शतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति । चतुश्शता भवन्ति ।
चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ॥ ११ ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ॥ ५ ॥

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यन्नित्तमनालब्धमुत्सृज-

संग्रहीतार राजास्थानीया केशवृद्धिकारिणः । आयुर्वा इति ।
तद्धेतुत्वात्तान्छब्दम् । गतमन्यत् ॥

चतुदशता इति ॥ चत्वारि शतानि परिमाणमेषामिति ।
द्विगोर्लुक् ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे पञ्चमोऽनुवाकः

यथा वा इत्यादि ॥ गृहीतस्य हविष इव अश्वस्य
स्कन्दस्थानीयमिदं यत् नित्तं स्नानशोभितं अनालब्धं असंज्ञं
उत्सृजन्ति । तस्मात् एतदेषपरिहाराय अश्वस्य स्तोकात् विष्णुः
अनुमन्त्रयमाणाः स्तोत्रयाः 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा'*

न्ति । यत्स्तोक्यां अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्य-
स्कन्दाय । अस्कन्त्रं हि तत् । यद्हुतस्य स्कन्दति ।
^१सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुव-
र्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ २० ॥ ^२यत्परिमिता अनु-
ब्रूयात् । परिमितमवं रुन्धीत । अपरिमिता अ-
न्वाह । अपरिमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्य समंष्ट्यै । ^३स्तोक्यां जुहोति । या एव वर्प्या
आर्पः । ता अवरुन्धे । ^४अस्यां जुहोति । इयं वा
अग्निर्वैश्वानरः ॥ २१ ॥ अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठाप-

इत्याद्या वाय्वष्टमा दश अन्वाह । तेन अश्वं सर्वहुतं करोति
इदानीमेव स्तोकसहितस्य सर्वस्याश्वस्य अग्रचादिभ्यो हुतत्वान्
ततो न कश्चिन् स्कन्नत्वदोषः । हुते हि स्कन्नमस्कन्नमेव ॥

^१सहस्रमिति ॥ शतकृत्वः एतस्यानुवाकस्य आवृत्त्या । सह
स्रसंमित इति । बहुमूल्यत्वात् ॥

^२यदिति ॥ परिमितानुवचने सहस्रस्यैवावरोधः । अपरिमि-
तानुवचने तादृक्स्वर्गलाभः ॥

^३स्तोक्यां जुहोतीति ॥ जवात्पततां स्तोकानां स्तोक्याभिर-
भिमन्त्रणं होमत्वेन रूपयति । या एवेति होमफलम् ॥

^४अस्यामिति ॥ पृथिव्याः अग्नित्वेन रूपणं अस्यां पृथि-
व्यामेव एनाः वर्प्याः अपः प्रतिष्ठिताः करोति ॥

यति । ^६उवाच ह प्रजापतिः । स्तोक्यासु वा अह-
मश्वमेधः सङ्स्थापयामि । तेन तत्तत्सङ्स्थितेन
चरामीति । ^७अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं
जुहोति । सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं
जुहोति । सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जु-
होति ॥ २२ ॥ सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या
एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण एवैनं
जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्याह । बृहस्पतय एवैनं
जुहोति । अपां मोदाय स्वाहेत्याह । अद्र्य एवैनं
जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह । वायव एवैनं जुहो-
ति ॥ २३ ॥ मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहो-
ति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति ।

^६उवाचेत्यादि ॥ स्तोक्यानुवचन एव समस्तोऽश्वमेधसमाप्तः,
परन्तु प्रतिपत्तिकर्ममात्रमिति ॥

^७अग्नये स्वाहेत्यादि ॥ स्वाहाकारवतीभिरेताभिस्स्तोकानुमन्त्रणात्
अग्न्यादिभ्यः एते स्तोकाः हुता भवन्ति । ततोऽत्रैव होमै-
नाराधिता अग्न्यादय इति समाप्तोऽश्वमेध इति प्रज्ञापतिरुवाचेति ॥

एताभ्यं एवैनं देवताभ्यो जुहोति । ^८ दशदश संपादं
जुहोति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजै-
वान्नाद्यमवरुन्धे । ^९ प्र वा एपोऽस्माल्लोकाच्चयवते ।
यः पराचीराहुतर्जुहोति । पुनः पुनरभ्यावर्तं जुहो-
ति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । ^{१०} एताः
ह वाव सोऽश्वमेधस्य सङ्स्थितिमुवाचास्कन्दाय ।
अस्कन्त्रं हि तत् । यद्यज्ञस्य सङ्स्थितस्य स्क-
न्दति ॥ २४ ॥

अभिजित्यै वैश्वानरस्संवित्र एवैनं जुहोति
वायवं एवैनं जुहोति च्यवते पद्वे ॥ ६ ॥

^८ दशदशेति ॥ दशदश संपाद्य शतकृत्वः आवृत्त्या सहस्रं
संपाद्यं न पुनरेकैकं नाम दशकृत्व आवृत्त्या सहस्रत्वमिति ॥

^९ प्र वा इत्यादि ॥ अपुनरावृत्तहोमात् अस्मात् लोकात् प्रच्य-
वते इति तस्मात्पुनः पुनः अभ्यावर्तनम्, अभ्यावृत्त्या होमात् अस्मिन्
लोके प्रतितिष्ठितो भवति । दशकाभ्यावृत्त्या विराडवरोधः, सह-
स्रत्वसंपादनात् स्वर्गस्याभिजय इति ॥

^{१०} एतां हेति ॥ सः प्रजापतिः एतामेव उक्तामाहुति स्क-
न्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य समाप्तिहेतुमुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य
संवन्धि यद्व्यं स्कन्दति तदस्कन्दनमेवेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयं अष्टमं अश्वमेधं
पठोऽनुवाकः.

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्य-
 ङ्किष्टुन्प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानांमन्त्रादो वीर्या-
 वान् । अन्नाद्यमेवासिमन्वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनामन्त्रादो वीर्यावत्तमः । इन्द्राग्निभ्यां त्वेति
 दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानांमोजिष्ठौ बलिष्ठौ ।
 ओज एवासिमन्बलं दधाति । तस्मादश्वः पशू-
 नामोजिष्ठो बलिष्ठः । वायवे त्वेति पश्चात् । वा-
 युर्वै देवानांमाशुस्सारसारितमः ॥ २५ ॥ ज्वमे-
 वासिमन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुस्सार-
 सारितमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः ।
 विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवा-

^१अथाध्वर्यु अश्वाभिमुखस्तिष्ठन् अनुदिश अश्वं प्रोक्षति—
 प्रजापतये त्वेत्यादिभि ॥ देवानां मध्ये प्रजापतिः अ-
 न्नादः वीर्यावांश्च तस्मादेनेन प्रोक्षणेन अन्नादनसामर्थ्यं वीर्यं
 च अस्मिन् अश्वे दधाति । तस्मात् पशूनां मध्ये अश्वोऽ-
 न्नादः वीर्यावत्तमश्च । 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम् । एवं
 दिगन्तरेषु योज्यम् ॥

^२ओजिष्ठौ बलिष्ठाविति ॥ ओजस्वितमौ बलवत्तमौ च ।
 'विन्मतोर्लुक्' इति इष्टानि लोपे 'टे' इति टिलोपः ॥

^३आशुः शीघ्रं सारसारितमः अतिशयेन सारि उत्कर्षगामी॥

स्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः ।
 'देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपंचित-
 तमाः । अपंचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनामपंचिततमः ॥ २६ ॥ 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यु
 इत्युपरिष्ठात् । सर्वे वै देवास्त्विपिमन्तो हरस्वि-
 नः । त्विपिमेवास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनां त्विपिमान् हरस्वितमः । 'दिवे त्वाऽन्तरि-
 क्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लोके-
 भ्यः प्रोक्षति । सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौपधीभ्य-
 स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यु इत्याह । तस्मादश्व-
 मेधयाजिन् ५ सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । 'ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
 देनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै

१अपंचिततमाः पूजिततमाः ॥

२त्विपिमन्तः दीप्तिमन्तः । हरस्विनः प्रकाशवन्तः ॥

३दिवे त्वेत्यादिना शेषावयवप्रोक्षणम् ॥

४ब्रह्मवादिन इति ॥ अन्यायत्ताः अन्ववस्थिताः सर्वाः
 देवताः अश्वे, तस्मान् अन्याभ्योऽपि प्रनापतिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि

सर्वा देवता अन्वायन्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूते-
भ्य इति प्रोक्षति । देवता एवास्मिन्नन्वायातयति ।
तस्मादश्वे सर्वा देवता अन्वायन्ताः ॥ २७ ॥

सारसारितमोर्पचिततमः प्राजाप-
त्योऽश्वः पञ्च च ॥ ७ ॥

'यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृ-
जन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं
करोत्यस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य

प्रोक्ष्यतेऽश्वः । 'श्वीदिनो निष्ठायाप्' इतीदृशप्रतिषेधः । के पुनरश्वे
सर्वा देवता अन्वाहिता इत्याह—तं यदिति । विश्वेभ्य-
स्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षेत् । तेन सर्वा देवताः अश्वे अन्वा-
यातयति, तस्माद्भूमौ अश्वे सर्वा देवता अन्वायन्ता इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अध्याये

सप्तमोऽनुवाकः.

'यथा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्प्रोक्षितमिति वि-
शेषः । अश्वचरितानीति । अश्वस्य चरितानां चेष्टानां ईक्षा-
रादीनां प्रतिपादका मन्त्राः अश्वचरितानि तैः कार्यान् होमान्

स्कन्दति । ईंकाराय स्वाहिकृताय स्वाहेत्याह । ए-
तानि वा अश्वचरितानि । चरितैरेवैनं समर्धय-
ति ॥ २८ ॥ तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि ।
नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । होतव्या
एव । अत्र वावैवं विद्वानश्वमेधं सङ्स्थापयति ।
यदश्वचरितानि जुहोति । तस्माद्धोतव्या इति ।
बहिर्धा वा एनमेतदायतनादधाति । भ्रातृव्यमस्मै
जनयति ॥ २९ ॥ यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जु-

जुहोति । सर्वचरितानामेव इदानीं हुत्वात् सर्वावस्थोपश्वो हुत
एवेति स्कन्नदोषाभावः । तदेवाह—चरितैरेवैनं समर्धयतीति ।
सर्वचरितस्यैव होमस्समृद्धिं करोतीति ॥

तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः । अनाहुतित्वात् नैता होतव्याः
साध्यमानक्रियारूपत्वादासां देवताभावात् । अथो अन्ये खल्वाहुः
होतव्या एवेति । किमासां होमेन क्रियत इत्याह—अत्रेति ।
उक्तेन प्रकारेण सर्वचरितसहितस्याश्वस्य अत्रैव होमः क्रियते
इति विदुषोऽत्रैव कर्मसंस्थापनं प्रयोजनं अस्कन्नत्वाय । तस्मा-
दस्मै प्रयोजनाय होतव्या एवेति ॥

बहिर्धेति ॥ कस्मिन्काले एता होतव्याः इत्येनदनेन प्रति-
पाद्यते । एनं यजमानायतनात् स्वस्यानात् बहिर्धा बहिर्देशे

होति । सावित्रीया इष्ट्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतः ।
 आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । आयतन ए-
 वास्याहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति ।
 'तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः । यज्ञस्य
 कल्प्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति ।
 'अथो खल्वाहुः ॥ ३० ॥ यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे
 जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अथ सुव-
 र्गल्लोकात्पद्येत । पापीयान्स्यादिति । सकृदेव हो-

दधाति स्थापयति स्वस्थानान्निर्वासयति । स्वार्धिको घाल् छा-
 न्दस । कस्मैः यस्य यजमानस्य सचन्धिन अग्नेः अना-
 यतने आयतनत्वरहिते अन्यत्र देशे आहुतीर्जुहोति ततश्चास्य
 भ्रातृव्यं शत्रु जनयेदग्निः, तस्मान् 'सवित्रे प्रातरष्टान्पालय'
 इति या प्रथमा सावित्रीष्टि तस्या स्विष्टकृतः पुरस्तादाहव-
 नीय एवाश्वचरितानि होतव्यानि, तत उक्तदोषाभाव ॥

'तदाहुरिति पूर्वपक्ष — यज्ञमुखे यज्ञमुखे सर्वेष्टीनामारम्भे हो-
 तव्या अश्वचरिताहुतय यज्ञसामर्थ्याय, यज्ञफलस्य च स्वर्गस्य
 च तेनैव हेतुना ख्यातये प्रकाशनाय ॥

'अथो इत्येतद्दूषणेन पक्षान्तरपरिग्रह । सर्वेष्टचारम्भे होमो
 पशव्य स्वर्गाच्चावपद्येत यजमान पापतर स्यात् अयद्वरापि ।
 तस्मात् सकृन् आद्यायामेव होतव्याः तत उक्तदोषाभावात् ॥

तुव्याः । न यजमानं पशुभिर्व्यर्धयति । अग्निं
 सुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान्भवति । 'अष्टा-
 चत्वारिंशतमश्वरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती । जागतोऽश्वः प्राजापत्यस्त
 मृद्व्यै । 'एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्र-
 जास्वर्धुकः ॥ ३१ ॥

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती
 त्रीणि च ॥ ८ ॥

‘अष्टाचत्वारिंशतमिति ॥ अनन्तर ‘अज्येताय स्वाहा’*
 इत्यष्टाचत्वारिंशत अश्वरूपाणि अश्वरूपप्रतिपादकमन्त्रमाध्यान्
 होमान् जुहोति । जागत इति तस्या पशव्यत्वात् । उत्सा-
 दित्वादम् ॥

‘एकमतिरिक्तमिति ॥ मरिस्मे स्वाहेति । अममवदानार्थं
 पृथग्ग्रहणम् । तस्मादद्यत्वेऽपि चक्षुषु प्रजासु एक एव अर्धुकः
 बुद्धिशीले भवति । अन्दस उच्यते ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे भट्टभास्कराय तृतीये अष्टमे

अध्याये अष्टमोऽनुवकः

'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता ।
 असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अश्वोऽ-
 सि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैनमेतत् । तस्मा-
 च्छिष्टाः प्रजा जायन्ते । 'अत्योऽसीत्याह । तस्मा-
 दश्वस्तर्वा^१न्पशूनत्येति । तस्मादश्वस्तर्वेषां पशू-
 नां श्रेष्ठयं गच्छति ॥ ३२ ॥ प्रयशुश्श्रेष्ठयमाप्नोति ।
 य एवं वेद । नरोऽस्यर्वा^१ऽसि सप्तिरसि वाज्यसी-
 त्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । ययुर्ना-

'विभूर्मात्रेति ॥ द्वितीये दिने प्रोक्षणानन्तरं 'विभूर्मात्रा'
 इत्यादीनि अश्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमान वाच
 यतीति । तानि व्याचष्टे । पृथिवीद्युलोकनिबन्धनविमवनप्रमवन-
 नामद्वयमकीर्तनेन द्यावापृथिव्या एनं अश्वं परिददाति रक्षार्थं
 न्यासीकरोति । व्यापकत्वविक्रान्तत्वकीर्तनेन तादृग्गुणत्वमस्य शास्ति
 बोधयति तथा वर्तयितुम् । तस्मादद्यत्वेऽपि सर्वाः प्रजा शिष्टाः
 बोधिना जायन्ते ॥

'अत्य इति ॥ सततगन्तृत्वसकीर्तनेन सर्वान् पशून् अ-
 त्येति सततगामित्वयशसाऽतिश्रामति अश्वः । श्रेष्ठयमिति ।
 सततगन्तृत्वेन आलस्याभावात्प्रशस्यतमो भवति । एव वेदिता
 च यशश्श्रेष्ठयं च प्राप्नोति । रूपमेवेति । नाम्ना रूपमेव

मासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ।
 प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिवदति । तस्मादप्यामित्रौ
 संगत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भवतः ॥३३॥
 आदित्यानां पत्वाऽन्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं ग-
 मयति । अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पू-
 र्वहोमाजुहोति । पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिं
 कामति । भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते

अश्वस्य महिमानं व्याचष्टे न व्याख्येयम् । कार्याणां नयन-
 समर्थो नरः । गमनकुशल अर्वा । सङ्ग्रामेषु सप्तवायकुशल
 सप्तिः । वेगवान् वाजीति । एतद्वा इति । यानशीलो ययु-
 रिति । प्रियेण प्रीणनेन नाम्ना अश्वमभिवदति आभिमुख्येन वदति
 इष्टे प्रवर्तयति मित्रीकरोतीति यावत् । तस्मात् प्रियेण नाम्ना
 अभिमेतेन आह्वयेते चेत् परस्परस्य मित्रं भवतः ॥

पूर्वहोमानिति ॥ आहवनीयविहरणानन्तरं होमान्तरात्पूर्वमेव
 क्रियमाणत्वात् । अग्नये स्वाहेत्याद्या पञ्च पूर्वहोमा । प्रथम
 उपरिष्ठात्स्वाहाकारः । अन्ये पुरस्तात्स्वाहाकाराः । पूर्वं इति ।
 प्रथमभावी । भूरसीति । पुनरश्वसमीपं गत्वा अनेन मन्त्रेण
 अश्वं रशनाभ्या उत्सृजति रशनाबन्धं विमुञ्चति सर्वत्वाय
 सर्वात्मत्वाय सर्वगामित्वाय वा बन्धस्य तादृशत्वात् ॥

त्वेत्युत्सृजति सर्वत्वाय । 'देवा आशापाला एतं
देवेभ्योऽश्वं मेधांय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै
तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः । तेभ्य एवैनं
परिददाति । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परा-

'देवा आशापाला इति रत्निम्य परिदानम् ॥ तल्प्याः
पाणिगृहीत्या पुत्रा । राज्ञः सह शयनासनाहार्हा इति केचित् ।
दिगादित्वात् यत् । इदं शतं अश्वस्य आशापालाः चतसृषु
दिक्षु रक्षामन्त्रोक्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीला देवाः । च
तुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम्, प्राधान्यादस्योपादानम् । वक्ष्यति
'चतुश्शता रक्षन्ति'* इति ॥

सत्रा भवन्त शितिपालपुत्रा सप्तदशसुता शतमस्य तल्प्या ।

गोपायितारद्रक्षतमेवमुप्रा सत्रादितास्ताऽश्वसुत्रपुत्रा ॥

वैश्याश्चत प्रातश्चरा पथस्सु बहूधिनस्सु शतमेव श्रद्धा ।

तास्सैरचार परिपालयन्त नावर्तयन्तेऽनुचरन्ति सर्वे ॥

पृच्छेयु पथि तेऽश्वमेधविषय भो ब्राह्मणा व कियत्

मन्त्रब्राह्मणकालवेदनमिति स्युर्बैत्यर्किचिद्विद ।

आदेय तुरगस्य तद्रवनत स्पात् खाद्यपेयादिक

तेषा श्रवियवैश्यवेदमत इह भाष्य कृताञ्च भवेत् ॥

रथकारगृहेऽश्वस्य वसतस्सायमस्य तु ।

चतुर्षु पत्सु होतव्या चतस्रो षतय क्रमात् ॥

१ ता विधातुमाह—ईश्वर इत्यादि ॥ प्रमुक्तः रशनाबन्धा-

वतुं गन्तौः । इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह र-
 न्तिस्स्वाहेह रमंतिस्स्वाहेति चतुषु पृथु जुहोति ॥
 ३४ ॥ एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं व-
 ध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमार्गच्छति ।
 तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति । 'राष्ट्रं वा
 अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते । ये-
 ऽश्वं मेध्यु रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति ।

द्विषुक्त परा परावतं दूर गन्तु ईश्वरः शक्रयात् । 'उपस
 गाच्छन्दसि' इति वति 'ईश्वरे तोमुनकमुनौ' इति तोमुन् ।
 तस्मात् अश्वस्य बन्धनस्थानीया 'इह धृति' इत्याद्या धृतय
 चतुर्षु पत्सु होतव्या । अन्त्यलोपवर्णविकारो छान्दसौ । ता
 भिश्च एनं वध्नाति । तस्मात्प्रमुक्तोपि होमरज्जुनद्धत्वात् बन्ध
 नदेशमागच्छति । आगतश्च बन्धनदेश यावदुदय न जहाति
 तत्रैव वसति ॥

'राष्ट्रं वा इत्यादि ॥ राष्ट्रमेव अश्वमेधः सार्वभौमकार्यत्वात् ।
 तस्मात् राष्ट्रनिमित्तं एते व्यायच्छन्ते यतन्ते ये अश्वं मेध्यं
 रक्षन्ति । तस्मात् राष्ट्रमेव रक्षितु यतन्ते, अरक्षितेऽस्मिन् अ-
 सार्वभौमत्वप्रसङ्गान्, तस्मात् तेषां मध्ये ये उदृचं समाप्ति
 यावदन्त रक्षाकर्मनिर्वहण गच्छन्ति ते राष्ट्रात् राष्ट्रस्थानी
 याश्वमेधाविघ्नलाभात् राष्ट्रमेव गच्छन्ति सार्वभौमत्वमेव स्थाप-

प्रोक्षेयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ३६ ॥

गच्छति भवतः पृथु जुहोति न

गच्छन्ति नवे च ॥ ९ ॥

‘प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति’ । स त-
पोऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता
उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदे-

‘प्रजापतये त्वा जुष्टम्’* इत्यादि । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः
मोक्षहेतु कर्म, न तु यज्ञहानिः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे

नवमोऽनुष क.

‘प्रजापतिरकामयतेत्यादि वैश्वदेवानां विधि औद्रहणेस्तह अनुवा-
कद्वयेन विधत्ते ॥ स तपोऽतप्यतेति । † अयं क्रमः—वैशाख्यां
पोर्णमास्यां विहारादि कृत्वा प्रातःकालीनमावित्राष्टाकपालानन्तरं र-
क्षकैस्तहाश्वं रमणाय विमुञ्चति । ततस्ते तमनुगच्छन्ति रक्षन्ति
च । ततो यजमानस्तत्रैव प्राग्वांशे संवत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं त्रि
सन्ध्यमिष्टित्रयं कुर्वन् हविरुच्छिष्टाशनो नक्तं दिवं वीणागायिनो
ब्राह्मणराजन्यौ दिवानक्तं च गापयन् अश्वागमनं प्रतीक्षन् सं-
वत्सरमासीत । तथा च वक्ष्यन्ति—‘यत्संवत्सरमिष्टिभिर्गजते । अश्व-
मेव तदन्विच्छति । सावित्रियो भवन्ति’‡ इति ‘अहोरात्राम्यामेवैन-

* ब्रा. ३-८ ७.

† अयं प्रयोगक्रमः केषुचिन् कौशेषु न दृश्यते

‡ ब्रा. ३-९-१३.

वान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै न दीक्षामवर्-
न्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमा-
नोऽवर्न्धे ॥ ३७ ॥ सप्त जुहोति । सप्त हि ता
देवता उदक्रामन् । अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव
दीक्षामवर्न्धे । त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । च-
त्वार्यौद्रहणानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्ष-

मन्विच्छति* इत्युपमहार । अन्यत्रापि—‘पशु भूत मेघायाल
भन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एक वा एतदे-
वानामह । यत्सवत्सर । तस्मादश्व पुरस्तात्सवत्सर आल-
भ्यते† इति । ततोऽश्वागमनानन्तर दीक्षा । सा च सप्तदिव-
ममाध्या प्रत्यह दीक्षणीयेष्टया मह कार्या ‘यदीक्षणीयाया
धोवमाज्य ततो दीक्षाहुती स्तुवेण चतस्रो जुहोति’ इत्युक्त-
त्वात् । औद्रहणानि—‘प्रजापतिर्यज्ञमसृजन सोऽस्मात्सृष्ट परा
दैत्स प्रयजुरक्लीनात्प्रसाम तमृगुदयच्छद्यदृगुदयच्छतदौद्रहणभ्यो
द्रहणत्वम्‡ इति । ‘आकूत्से प्रयुजेऽप्रये स्वाहा’§ इति स्तुवाहुतयश्च
तस्य एवात्र गृह्यन्ते । न तु पञ्चमी । तस्या स्तुत्वा होम ।
‘स्तुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्तुत्वा पञ्चमीम्’¶ इत्युक्त-
त्वात् । इत पर वैश्वदेवानामौद्रहणाना च विधि—तेषानस्य
तप्तवत् । लिट कानच् । सप्त देवताः सप्त शीर्षण्याः प्राणाः

प्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणान्दी-
क्षामवरुन्धे ॥ ३८ ॥ 'एकविंशतिं वैश्वदेवानि
जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मा-
साः पञ्चतवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य

आत्मनः पुरुषसकाशात् उदक्रामन् आत्मानं हित्वा गताः ।
अथ सा दीक्षा अभवत् ता देवता दीक्षात्वेन परिणता अ-
भूवन् । वक्ष्यति च—'प्राणा दीक्षा' इति । अथ स उत्क्रा-
न्तप्राणः प्रजापतिः एतानि वैश्वदेवानि 'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'*
इत्यादीनि जुहोति । एतद्गतम् । दीक्षामवरुन्धे इति । तस्याः
प्राणरूपत्वात् प्राणानप्यवरुन्धे इत्यर्थाद्गम्यते । सप्त जुहोति ।
सप्तधा एकविंशतिं वैश्वदेवानि विभज्य त्रीणित्रीणि जुहोति ।
अन्वहं दिनेदिने प्राणानामुत्क्रान्तानां त्रीणनं कृतं भवत्यन्वहं
होमात्, दिनेदिने दीक्षाऽवरुन्धा भवति । संवत्सरस्यास्य तु
या उत्तमा अमावास्या विधेया तस्यां इह दीक्षणीयां त्रेधात-
वीया प्रवदन्ति । सप्तदिनानि दीक्षाहुतयः, तदेव त्रीणीति ।
'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'* इत्यादीनि त्रीणि वैश्वदेवानि । 'आकूत्यै
प्रयुजे'† इत्यादीनि चत्वार्यौद्ग्रहणानि ॥

*'एकविंशतिमिति ॥ दिनेदिने त्रीणित्रीणि । देवानां भोगा-
धारत्वात् मासादीनां देवलोकत्वम् । एकविंश इति । योऽय-
मेकविंश आदित्यः एष सुवर्गो लोकः एष एव तद्देव्यं देव-

एकविंश । एष सुवर्गो लोकः । तद्वैव्यं क्षत्रम् ।
सा श्रीः । तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वाराज्यमुच्य-
ते ॥ ३९ ॥ त्रिंशतमौद्रहणानि जुहोति । त्रिंश-
शदक्षरा विराट् । अत्र विराट् । विराजैवान्नाद्य-
मवस्वन्धे । त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । ज्यावृ-

सत्रन्धि क्षत्र बल, एतदधीनत्वात्तस्य । एष एव सा श्रीः
‘देवी विभूति । एष एव तद्ब्रह्मस्य लोकस्य स्वर्गस्यापि विष्टपं
उच्छिन्नस्थान, यत्र स्वर्गोपि विष्टब्ध । एष एव हि तत्स्या
राज्यं अतर्ग इत्युच्यते, स्वातन्त्र्येकरम पद यदाहुर्वेदा ॥

‘त्रिंशतमिति ॥ ‘त वैश्वदेवान्येवोदयच्छन्’* इति वक्ष्यमाण-
त्वात् वैश्वदेवानामप्युद्रहणत्वम् । उद्रहणार्थान्यौद्रहणानि । ‘स्वाहाऽऽ-
धिम्’ इत्यादीनि एकविंशति । तथा आकृत्यादीनि चत्वार्यौ
द्रहणानि तत्स्था अपि नव देवता अभेदेनोच्यन्ते । यथा—
अग्निरेवस्सर्वेषु, अकृत्यादिचतुर्षु द्वे द्वे तथा चाष्टौ । एव त्रिंश-
दौद्रहणदेवताभिधानान्यौद्रहणानि । वेदिदाहु — एकविंशति वैश्व-
देवानि, अग्नेर्दीक्षा सप्त, एका ऋतुदीक्षा, एका पूर्णाहुति
रिति । प्राट्तीन्द्रहणव्यतिरिक्तानि त्रिंशदिति । परे पुनराहु —
‘वान्ना मे वाम्दीक्षता स्वाहा † इत्यादीनि पञ्च, आकृत्यादीनि
चत्वारि, वैश्वदेवानि एकविंशतिरिति । त्रिंशदक्षरेत्यादि गतम् ॥

‘त्रेधेति ॥ वैश्वदेवेषु एकैका देवता प्रजापतिप्रभृतिका त्रेधा

तो वै देवाः । व्यावृत इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । एषां लोकानां कल्प्यै । अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति ॥ ४० ॥ यो दीक्षामन्तिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्पण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षाः । प्राणैरेव प्राणान्दीक्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णाहुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ४१ ॥

रुन्धे प्राणान्दीक्षामवरुन्ध उच्यते

क्रामन्ति तिष्ठति ॥ १० ॥

त्रिप्रकारविशिष्टां विभज्य जुहोति । व्यावृतः त्रिधा आवृतः द्युष्टिव्यन्तरिक्षस्था देवा एकादश । एकादश लोकाश्च व्यावृताः त्रिप्रकारवृत्तयः । आसि लाम, कलसि अविपर्यस्तधर्मता॥

अप वा इत्यादि ॥ दीक्षां दीक्षणीया योऽन्तिरेचयति वर्षयति सामर्थ्यात् सप्ताहातिरेको निन्द्यते । तस्मात् सप्ताहमेव प्रचरन्ति ॥

पूर्णाहुति — सर्वं वा इत्यादि ॥ वैश्वदेवानन्तर्भावात् पुनर्वचनम् । सर्वमिति । सर्वाभिमतहेतुत्वात् ताच्छब्दम् । अथो अपि च इयं पृथिव्येव पूर्णाहुतिः सर्वाभिमतहेतुत्वसाम्यात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे दशमोऽनुवाकः.

‘प्रजापतिरश्वमेधमंसृजत । तं सृष्टं न किञ्च-
 नोदयच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदे-
 वानि जुहोति । यज्ञस्योदय्यै । स्वाहाऽऽधिमाधी-
 ताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतं मनंसे स्वाहा । स्वा-
 हा मनः प्रजापतये स्वाहा । काय स्वाहा कस्मै
 स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुख्ये भव-
 तः । प्रजापतिमुखाभिरैवैनं देवताभिरुदयच्छते ॥
 १२ ॥ ‘अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै
 सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या
 एवैनं प्रतिष्ठायोदयच्छते । ‘सरस्वत्यै स्वाहा सर-

‘प्रजापतिरश्वमेधमित्यादि ॥ उद्यमन सृष्टम्योद्धारणम् । वैश्व
 देवान्येव तं सृष्टं अश्वमेध उद्यन्तु अशक्नुवन्, नान्यत्तिष्ठन् ।
 यदित्यादि गतम् । प्राजापत्ये प्रजापतिदेवत्ये द्वे त्रिके मुख्ये
 मुखभवे भवतः । तत्र मन्त्रेष्वाग्राते अपि पठित्वैव दर्शयति
 त्रिकाणि । तत्रावीतादिभि पङ्क्ति पदै अवस्थाभिर्देन प्रजापति
 रेवोच्यते । तेन प्रजापतिमुखाभि प्रजापतिप्रमृतिभि देवताभि
 अश्वमेध उदयच्छते उद्धृतसामर्थ्यमारभते ॥

‘अस्या एवेति ॥ प्रतिष्ठाय प्रतिठालभिम अस्याः पृथिव्या
 एनं* अश्वमेध उदयच्छते ॥

‘घाम्वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं छन्दः ।
 ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।
 इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह रन्तिस्स्वाहेह रम-
 तिस्स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ ४५ ॥ चत-
 स्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति । 'आश्वत्थो
 ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो
 रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तद-
 श्वत्यस्याश्वत्यत्वम् । यदाश्वत्थो ब्रजो भवति । स्व
 एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ ४६ ॥

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधि निर्मिमीते जुहोति
 नव च ॥ १२ ॥

ईश्वर इति ॥ सायमपि चतुर्षु पत्मु एताः धृतीः जुहोति ।
 दिग्भिरिति । चतुष्टान्वयान् नतसृभिः दिग्भिरेवायं परिगृहीतो भवति ॥

'आश्वत्थ इति ॥ अश्वत्यनिर्मिता अश्वशाला अश्वत्यकलका
 स्मृता । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यन् । प्रजापतिरित्यादि । निला-
 यत निरगच्छतु, अश्वो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा । 'उप-
 सर्गस्यायता' इति लत्वम् । सोऽश्वत्य इत्यादि । गतम्* ॥

इति तृतीये अष्टमे अभ्येधे द्वादशोऽनुवाकः.

'आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
 ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चमं दधाति । तस्मात्पुरा ब्रा-
 ह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत । 'आऽस्मिन्त्राष्ट्रे राजन्यं
 इपव्यंशूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्यं
 एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यं
 इपव्यंशूरो महारथोऽजायत । 'दोग्ध्रीं धेनुरित्याह ।
 धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं धेनुर-
 जायत । वोढाऽनुद्धानित्याह ॥ ४७ ॥ अनुद्ध्येव वीर्यं
 दधाति । तस्मात्पुरा वोढाऽनुद्धानं जायत । आशुस्त-
 सिरित्याह । अश्वं एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽऽशु-
 रश्वोऽजायत । पुरंधिर्यो पेत्याह । योपित्येव रूपं दधा-

'आब्रह्मन्निति जातमुख्यमुपतिष्ठते, तस्येदं ब्राह्मणम् । नाद्यं
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी, अपि तु पुराऽपीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्म
 वर्चसित्वं अनादीति यावत् ॥

'इपव्यः इपुषु साधु । शूरः विक्रान्तः । महारथः रथ-
 चर्याकुशलः ॥

'दोग्ध्री बहुशीरा । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही ।
 आशुः वेगवान् । रूपमिति । पुरं रमणीयं शरीरं धीयते-
 ऽस्यामिति पुरंधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्तिन् । तस्मात्
 युवतिः स्त्री रूपवत्त्वात् सर्वस्य मिया मीणयित्री भावुका भव-

ति । तस्मात्स्त्री युवतिः प्रिया भावुंका । जिष्णू
 रथेष्ठा इत्याह । आह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते ॥
 ४८ ॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । 'सुभेयो युवेत्याह ।
 यो वै पूर्ववयसी । स सुभेयो युवा । तस्माद्युवा
 पुमान्प्रियो भावुकः । आऽस्य यजमानस्य वीरो
 जायतामित्याह । आह वै तत्र यजमानस्य वीरो
 जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । 'निकामे निकामे
 नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह । निकामे निकामे ह वै

नशील । जिष्णुः जयशील । रथेष्ठाः रथस्थाता । आज्ञा-
 यते सर्वत्र जायते । यत्र एतेन अश्वमेधेन यजन्ते । 'सुपि-
 स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

'पूर्ववयसीति ॥ मिश्रयितृवाचित्वमप्यस्यास्तीति तं निराकरोति—
 पूर्वं प्रथमं वयः यस्यास्ति स पूर्ववयसी । स खलु सुभेयः
 सभायां साधुः युवा, स्थविरं हि समासु नाद्रियन्ते । पूर्वं
 वयः पूर्ववयसम् । 'अनसन्तानपुंसकात्' इत्यच् समामान्तः ।
 'अत इनिठनौ, 'दृष्टन्दसि' इति सभाशब्दात् दः । तस्मात्
 युवा पुमान् सुभेयत्वात् प्रियः भावुकः । गतमन्यत् ॥

'निकामः प्रार्थना । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्त-
 त्वम्, तथादिना पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । फलिन्यः प्रभूनफलाः
 पच्यन्ते । कर्मकर्तरि यक् । योगसहितः क्षेमः योगक्षेमः,

तत्र पुर्जन्यो वरपति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । फु-
लिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह । फुलिन्यो
ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पन्ते ह वै तत्र
प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥४९॥
अनङ्घानित्याह जायते वरपति सप्त च ॥१३॥

'प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्म-
नश्वमेधमधत्त । तं देवा अनुवन् । एष चाव यु-

शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी ममाम । अलब्धस्य लाभौ योग ,
लब्धस्य परिपाप्त क्षेम ॥

इति तृतीये अष्टमे प्रयादशोऽनुवाकः

'प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥*

पत्री सयाजनात्तेऽहन्त्यप्रिष्टोमे तु मस्थिते ।

प्रजापतिसमे गीतरीणागणविभिर्नृपे ॥

*आ ॥ पुस्तके अधिक पठ —

“सप्तसु दीक्षादिवसप्यतीतपु अष्टमेऽहनि प्रायणीयायातिधेष्टिपरित प्रया
गस्तम । तानूनप्त्रस्पर्शानन्तर प्रवग्यसभरादद्वादशोपमद त्रिराप्रमाप्याश्वमेध-
स्य प मत्वादहीनत्वाय । ‘द्वादशाहीने सीम उपेति’ इत्युपसदा ‘द्वाद

ज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोत्रास्त्विति । तेभ्य
एतान्नहोमान्प्रायच्छत् । तान्जुहोत् । तैर्यै स
देवानप्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति ॥ ५० ॥ देवानेव

अस्तंगते सहस्रांशौ वाग्न्या त्वधनिर्मिता ।

पट्विंशतमधासन्दीस्तावन्तोऽध्वरेवो वृताः ॥

अमाकृताः सुवैदीर्घदण्डैः खदिरसम्भवे ।

सर्वा ता रात्रिमघानि दशाज्यादीनि जुह्वति ॥

इदमिदानीं विदधाति । अश्वमेधव्यतिरिक्तान् यज्ञान् व्यादिश्य
पृथक्पृथक् विभज्य अश्वमेधं आत्मन्येव स्थापितवान् । अथ तं
देवा अत्रुवन् एषः अश्वमेधः एव यज्ञः अन्ये यज्ञाभासाः ।
तस्मात् तस्मिन् यज्ञे अस्माकं यत्किञ्चिदप्यस्त्वेव अल्पमस्त्विति
यावन् । अस्माकमप्यस्त्विति वा तेभ्यः एतान् अन्नहोमान्
वक्ष्यमाणान् 'एकस्मै स्वाहा'* इत्यादीन् प्रादात् । तेभ्यश्च ता-
नजुहोत् तैश्च तानप्रीणयत् । यदित्यादि । गतम् । अदनी-
यानि होतव्यानि अन्नहोमाः ॥

शाहानस्य यज्ञस्य गवीर्येत्वाय' इति 'मध्यमे प्रवर्ग्योपगदावन्तरावेदिकर्ण
द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते' इति सूत्रानुरोधेन ततः प्रवर्ग्योद्वा-
सगानन्तरमप्रीणामीयपशुतन्त्र तस्मिन् दिन एव । ततस्तस्यामेव रात्रौ महा-
रात्रे बुभ्येयाद्यमिष्टोनारम्भ पक्षीरायाजान् सतिष्ठते । तस्यामेव रात्रौ कर्त्तव्य
विज्ञापनम् इ—^२

तैर्यजमानः प्रीणाति । 'आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा
 एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति । अग्नि-
 मेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महृत्यै वा ए-
 तद्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥
 महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
 सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुला । यत्तण्डुलैर्जुहो-
 ति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्रा-
 णा वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥
 ५२ ॥ रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आ-
 दित्यानां वा एतद्रूपम् । यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहो-
 ति । आदित्यानेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति ।
 विश्वेषा वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । य-
 त्करम्बैर्जुहोति ॥ ५३ ॥ विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति ।
 धानाभिर्जुहोति । नक्षत्त्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धाना
 । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्त्राण्येव तत्प्रीणा-
 ति । सक्तभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एतद्रूपम् । यत्स-
 क्तवः । यत्सक्तभिर्जुहोति ॥ ५४ ॥ प्रजापतिमेव

'रूपवतिप्रयत्नमत्वात् आ-यमग्निरूपम् । एव सर्वत्र । महती देवता
 महादेव विश्वाधिक्य महत्त्वम् । तण्डुलाः व्रीहितण्डुला । पृथुकाः
 निषिटका । लाजाः व्रीहिमवा तण्डुलपरिणामा । करम्बा.
 आज्यमिश्रितास्तक्तव । धानाः यवप्रभवा तण्डुलपाका । सक्त-

तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्दे-
वतानां रूपम् । यन्मसूस्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहो-
ति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डु-
लैर्जुहोति । प्रियाङ्गा ह वै नामैते । एतैर्वै देवा
अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यात्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति । दशान्नानि जुहोति ।
दशाक्षरा विराट् । विराट्कुथ्सस्यान्नाद्यस्यावरु-
ह्यै ॥ ५५ ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति कस्मै-
र्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति च-
त्वारि च ॥ ५४ ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्ला-
जैः कस्मैर्धानाभिस्सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलै-
र्दशान्नानि द्वादश ॥

वः आनेपयाः । मसूस्यानि मसूस्यतण्डुलाः । प्रियङ्गुतण्डुलाः
कङ्गुकणिकाः । प्रियाङ्गा इ या इति । प्रियाङ्गत्वान् प्रियङ्गुत्वं
अश्वान्नमन्धानमाचनत्वान् । पृषोदरादिः । सर्वाणि मिश्रीकस्य
जुहोति—दधेति ॥

इति गृहीतं अष्टमं चतुर्दशोऽनुशाकः .

‘प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । त० सृष्ट० रक्षा०-
 स्यजिघा०सन । स एतान्प्रजापतिर्नक्त० होमानप-
 श्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षा०स्यर्पाहन् ।
 यन्नक्त० होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षा-
 ०स्यर्पहन्ति । आज्येन जुहोति । वज्रो वा आ-
 ज्यम् । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षा०स्यर्पहन्ति ॥ ५६ ॥
 आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् ।
 मुख्यत एवास्य प्राणं दधाति । अन्नहोमाञ्जुहोति ।
 शरीरवदेवार्वरुन्धे । व्यत्यासं जुहोति । उभयस्या-
 वरुध्यै । नक्तं जुहोति । रक्षसामर्पहत्यै । आज्ये-
 नान्तृतो जुहोति ॥ ५७ ॥ प्राणो वा आज्यम् । उ-
 भयत एवास्य प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च।

‘प्रजापतिरश्वमेधमिसादि ॥ गन्तम् । वज्रो वा इति ।
 अनिष्टनिवारणसाधनत्वसाम्यात् । प्रतिपदं उपक्रमं आज्यस्य
 करोति जुहोति प्रथमं आज्यस्य करोति । प्रथममनुशाकमि-
 त्थेके । प्रत्यनुशाकं प्रथमाहुतिमित्यन्ये । प्राणो वा इति ।
 तन्निस्थितिरेतन्वात् । शरीरवदिति । अन्नपरिणामत्वात् शरीरस्य,
 शरीरवत् सर्वं गन्तुं गवादिना लभेन । व्यत्यासमिति । व्यत्यस्य
 व्यत्यस्य आज्यं अन्नं आज्यं अन्नमिति । अश्वेनोऽनुशाकान् प्रथमादि

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठ-
ति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रति तिष्ठति ।
अस्मिंश्चामुष्मिंश्च । शतायु स्वाहेत्याह । श-
तायुर्वै पुरुषश्शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे ।
सहस्रायु स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरे-

नवमान्तान् आज्येन । युजस्तु द्वितीयादिदशमान्तानन्नेन । अन्तत
इति । अन्त्यानुवाकमित्येके । सर्वस्मा इत्येतत् प्रत्यनुवाकमि-
त्यन्ये । 'उपमे स्वाहा व्युष्ट्ये स्वाहा'* इत्यतः प्रागित्यपरं ।
उभयत इति । आदावन्ते न आज्यस्य होमात् । अस्मिन्
इति । प्राथम्यात् प्रथमेनायुग्महोमेन मनुष्यलोके प्रतितिष्ठति ।
द्वितीयत्वात् द्वितीयेन युग्महोमेन अमुष्मिन् स्वर्गादिलोके प्रति
तिष्ठति । उपलक्षणे चेत्ते युग्मायुग्मसंख्यानाम् । किमन्यतर-
लोकप्रतिष्ठव ! नेत्याह—उभयोरेवेति । उभयसंख्याहोमेन उ-
भयलोकप्रतिष्ठेति भावः ॥

शतायुर्वा इति ॥ प्रत्यनुवाकं शतसंख्यान्वयान् शतसंख्ययोः
पुरुषायुर्वीर्यगोर्लभः । आयुर्वा इति । एवं एकस्मा इत्यार-
भ्य नमभिरनुवाकैः सहस्रान्ता संख्याः कृताः । बहुप्रकारत्वाद्

वार्वरुन्धे । सर्वैस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवा-
वरुन्धे ॥ ५८ ॥

एव यज्ञाद्रक्षाऽस्यपहन्त्यन्ततो जुहोति शता-
य स्वाहेत्याह सत च ॥ १५ ॥

'प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमे-
धेन यजंत इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूता-

सहस्रमित्यायुरुच्यते । सर्वं अभिमत आगुर्लभते सहस्रार्वाधक-
मिति यावत् । अपरिमितमिति । इदं अस्यायुरिति यन्नि-
यतं ततोऽप्यधिक लभते ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके

अश्वमेधे प्रथमे पञ्चदशोऽनुवाक

'प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ एषः प्रजापतिं ईप्सति प्र-
जापतिमहिमानं आप्तुमिच्छति योऽश्वमेधेन यजते । अपि च
सर्वाण्यपि भूतानि आप्तुमिच्छति । तत्र संख्याविशेषहोमेन नत्त-
त्संख्येयविशेषपदार्थप्रभवाभिनय यजमानस्य भवति । तत्प्रकार
प्रदर्शनार्थं पुनरप्येकत्वादीनां स्तुतिः क्रियते । पूर्वत्र तु युष्मा-
युष्मसंख्यान्वयहोमेन द्यावापृथिव्यो प्रतिष्ठोक्ता । अत्र तु सर्व-
भूताभिनय इति ॥

नीति । एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः ।
 तमेवाप्नोति । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभि-
 पूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति ।
 एकोत्तरं जुहोति ॥ ५९ ॥ एकवदेव सुवर्गं लोक-
 मेति । सन्ततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य स-
 न्तत्यै । श्रुताय स्वाहेत्याह । श्रुतायुर्वै पुरुषश्श्रुत-
 वीर्यः । आयुरेव वीर्यमवर्तुन्धे । सहस्राय स्वाहे-

प्रजापतिर्वा एक इति ॥ तद्वचनिरिक्तस्य प्रपञ्चान्तर्गत
 म्याभावात् । अभिपूर्वमिति । एकत्वादिक्रमेण सव्याहोमात्
 तत्तत्संख्येयानि वस्तूनि एवादिक्रमेणाभिजित्य सुखैकभूमिं लोक
 पर प्राप्तव्यं गच्छति यत्र न सव्यावच्छेदः । प्रजापतिर्यतिरिक्तै
 कत्वावच्छिन्नमावायं पुनरेकस्मा इत्युपात्तम् ॥

एकोत्तरमिति ॥ एकोत्तरमेकादिमव्या जुहोति तन्मा-
 मर्त्यात् एकवदेव एवेनेन यत्नेन सर्वमभिजित्य स्वर्गं गच्छति ।
 एकं वस्तु जेतुं यावान्यजस्तान्नेन स्वर्गं जयेऽतीति यावत् । उप-
 षण्णत्वात् द्व्युत्तरादयोऽपि गृह्यन्ते । सन्ततमिति । सम्या-
 न्तेरेणाविच्छेदात् अविच्छेदेन स्वर्गं गच्छति । द्व्युत्तरादिष्वपि
 विजातीयव्यावच्छेदाभावेन सन्ततवत् वेदिन-यम् । शतमहस्रयो-
 रायुद्धेन प्राशान्नात् श्वगुणाननम् । प्रय इति । अगुतादि-
 संग्रामवन्ता श्विन्पादीना तात्त्रागवस्थानादिना द्रष्टव्य । सर्वा-

त्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । अयु-
ताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्या-
ह ॥ ६० ॥ त्रयं इमे लोकाः । इमानेव लोकान-
वरुन्धे । अर्वुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्वुदम् ।
वाचमेवावरुन्धे । न्यर्वुदाय स्वाहेत्याह । यो वै
वाचो भूमा । तन्नयर्वुदम् । वाच एव भूमानवरु-
न्धे । समुद्राय स्वाहेत्याह ॥ ६१ ॥ समुद्रमेवा-
प्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाप्नोति ।
अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । पराधाय
स्वाहेत्याह । परार्धमेवाप्नोति । उपसे स्वाहा व्यु-
ष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उपाः । अहर्व्युष्टिः ।
अहोरात्रे एवावरुन्धे । अथो अहोरात्रयोरेव प्रति

श्रेया शतादय परार्धपर्यन्ता मध्या दशोत्तमः । अत्र संख्या-
मध्ययगोरभेदेन निर्देशः । समुद्रमेवेति । समुद्रादिसंख्यासंख्ये-
यान् मात्राभिहित्य प्रथममेव प्राप्नोति । अहोरात्रे इति ।
अहश्च रात्रिश्च विदेशीरग्रेति । अथ च तयोः प्रतिष्ठि-
तश्च भवति । अत्राहुः — शरीरावच्छिन्नस्य पुण्यस्यायुश्शतम् । आ-
युः अक्षरस्य आयुस्तत्त्वम् । शृंगिया आयुरयुतम् । अन्न-
रितस्यायुर्मियुतम् । दिन आयुः प्रयुतम् । गान आयुर्वृ-

तिष्ठति । ता यदुभयौर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् ।
 अहोरात्रे मोहयेत् । उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहो-
 देष्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदि-
 ताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदि-
 ते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥६२॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्रा-
 य स्वाहेत्याहाहव्युष्टिस्तु च ॥१६॥

दम् । वाचो महिमा मन तस्यायुर्न्यर्बुदम् । प्राणस्य आयु समुद्र ।
 अहङ्कारस्यायु मध्य । चित्तस्यायुरन्त । प्राणापत्यस्याहोरात्रस्य
 अर्धं यत् तस्यायु परार्धम् । तदवगवाना उप ममूनीन्यायुषि । रात्र्यु
 पक्रमत्वान् रात्रि उषा । अह रात्रे मुख यत्र मा व्युष्टि । अह
 प्रत्यासत्तिर्यत्र स उदेष्यन् । अह आरम्भ उद्यन् । अहोरा
 त्रस्यावसानं अहोरात्रस्यार्धम् । आरब्धभूषिष्ठो दिवस उदित ।
 मध्यममहस्वर्ग । अहोरात्रचतुर्मासत्रयमहोरात्रो लोक, यत्र विश्व
 लोच्यते । एवमेताननुवाकान् पुन पुनरभ्यस्य रात्रिशेष जुहोति ।
 उमयी प्राणापत्यस्याहो रात्रेश्च मबन्धिनी सप्ताप्याहुती दिवैव
 नक्तमेव वा यदि जुहुयात् अहोरात्रे मोहयेत् विभागेन न
 व्यवस्थापयेत् सरीर्णे कुर्वात् । तस्मात्प्राणापत्यरात्रिसबन्धिनीरनु-
 दिते सूर्ये जुहोति । उदितायेत्यादिका अहस्तबन्धिनी उदिते
 जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय तद्वर्ति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मण तृतीयेऽष्टके अष्टमप्रपादके पादशोऽनुवाक

'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति ।
 उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति । 'आय-
 नाय स्वाहा प्रायेणाय स्वाहेत्युद्गावाञ्जुहोति । स-
 र्वमेवैनमस्कन्नं सुवर्गं लोकं गमयति । 'अग्नये
 स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्वं एव

'विभूर्मात्रेत्यादि ॥

अत्राश्वमेधप्रभवप्रयुक्तप्रयोज्यमाणास्तित्कर्ममन्त्रं ।

भग्राहुतीये विदधत्यथैषा मन्त्रातुपूर्वीं विदधात्यनेन ।

संवाहुतीस्तास्सहृदेव हुत्वा परार्थपर्यन्तमथ क्रमेण ।

हुत्वाऽश्वनामप्रभृतीनि रात्रे क्षेपोऽथ सख्याहुतिभिस्समाप्यः ॥

विभूर्मात्रेत्याद्या होमा अश्वनामाख्या. अश्वनाम्ना तुतिरूपत्वात्
 तेषा होमा । 'इय वै माता । असौ पिता'* इति द्यावापृथि-
 व्यो. एनं यजमान नामधेयं गमयति प्रापयति प्रशस्तनामधे-
 यवन्त करोति अश्वनाम्ना होमेन । यद्वा—यत्रास्य नाम प्रथित
 तत्रैत गमयति यत्राय गच्छति तत्रास्य प्रशस्त नाम गमयति॥

'उद्गावानिति ॥ अत्रिन्यायेन उद्गावशब्दयोगात् । एनं
 यजमान अस्कन्नं कदाचिदपि अग्रच्युतं स्वर्गं गमयति उद्ग-
 वणस्वभावत्वात् । अत एव तेन समुदायलक्षणा ॥

'पूर्वहोमानिति ॥ अश्वहोमापेक्ष पूर्वत्वम् । तेषा होमात्म-
 यममेव द्विपन्तमतिक्रामति प्रथमभावित्वात् ॥

द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । 'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एवं द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ६३ ॥ 'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । 'भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति । अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जुहोत्यनन्तरित्यै ॥ ६४ ॥

यथायजुरिति ॥ यथामन्त्रं तदेवनाहोमफलं लभत एव ॥

पूर्वदीक्षा इति ॥ पूर्वकालभाविनो दीक्षाख्या होमाः ॥

एकविंशिनीमिति ॥ एकविंशतिमन्त्रपरिमाणा । 'विंशेश्च' इति ङिनिः । एकविंशतिर्वा इत्यादि । गतम् ॥

ऋतुदीक्षा ऋतुशब्दवाङ्मैः मन्त्रैः साध्याः । कल्पयति यथायथं प्रवर्तयति ॥

अनन्तरित्यै अनन्तर्हितत्वाय यजमानस्य 'प्रजापतिरसि' इति तद्भावेन सर्वेषु कालेषु ध्यातत्वात् ॥

“अर्वाड्यज्ञस्संक्रामत्वित्याप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य
 लोकस्याप्त्यै । भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
 होति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै । आ मे गृहा
 भवन्त्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै ।
 अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति । सुवर्गस्य
 लोकस्यानुभूत्यै । स्वाहाऽऽधिमार्घीताय स्वाहेति
 समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्वि-
 पन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ६५ ॥ “द्वद्भ्यस्स्वाहा
 हनूम्याꣳ स्वाहेत्यङ्गहोमाजुहोति । अङ्गेअङ्गे वे
 पुरुषस्य पाप्मोर्पश्लिष्टः । अङ्गादङ्गदेवैर्न पाप्मन-
 स्तेन मुञ्चति । “अज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
 श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवैꣳ

९आप्तयः सर्वाप्तिसाधनत्वात् । पर्याप्तयः पर्याप्तविभूतिसाध-
 नत्वात् । आभुवः गृहादीनामाभिमुख्येन भवनहेतुत्वात् । अनु-
 भुवः तपःप्रभृतीनामनुभवसाधनत्वात् । वैश्वदेवानि प्रजापत्यादि-
 विश्वदेवाराधनत्वात् । सप्तसप्तग्रहणं दीक्षादुत्यादिपर्वणेन विनियोगात् ॥

१०अङ्गेअङ्गे सर्वस्मिन्नङ्गे । सर्वाङ्गहोमात् सर्वाङ्गप्रपवात् पापा-
 न्मुक्तो भवति यजमानः ॥

११“अज्येताय स्वाहा, कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा”

*स. ७-१-१७, १८.

समर्धयति । ओषधीभ्यस्स्वाहा मूलैभ्यस्स्वाहे-
 त्यौषधिहोमाञ्जुहोति । द्रव्यो वा ओषधयः । पु-
 ष्वेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूलैभ्योऽन्याः । ता
 एवोभयीरवरुन्धे ॥ ६६ ॥ ^{१२}वनस्पतिभ्यस्स्वाहेति
 वनस्पतिहोमाञ्जुहोति । आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरु-
 ष्यै । ^{१३}मेपस्त्वा पचतैरवत्वित्यपांव्यानि जुहोति ।
 प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणानेवावरुन्धे । ^{१४}कू-
 प्याभ्यस्स्वाहाऽद्भ्यस्स्वाहेत्यपा* होमाञ्जुहोति ।
 अप्सु वा आपः । अन्नं वा आपः । अद्भ्यो वा

इत्यनुवाकद्वयस्य प्रतीकग्रहणम् । गृह्णन्तीति । 'एकान्याभ्याम्'
 इति निधाताभावः । ता एवेति । द्विप्रकारौषध्युपादानात् ॥

^{१२}आरण्यस्येति ॥ वनानां पतयो वनस्पतयः इति तेषामर-
 ण्यप्रभवत्वात् ॥

^{१३}अपाव्यानीति ॥ सर्वस्य पावनत्वात् । स्वयं केनचिद-
 पाव्या मेषादयः तत्प्रतिपादकत्वात् मन्त्राणामपाव्यत्वात् तदवरोधः ॥

^{१४}कूप्याभ्यस्स्वाहा, अद्भ्यस्स्वाहेत्यपां होमान् जुहोतीत्यनु-
 वाकद्वयो* पादानम् । अपा होमेन अष्कारणकं सर्वमन्नमवरुन्धे ।
 तत्राच्छब्देन अष्कारणकमन्नमुच्यते । व्यापकत्वाद्वा अन्नस्य ।
 निमित्तात्सप्तमी । अन्ननिष्पत्त्यर्थं हि आपः कूप्यादीन् व्याप्य

अन्नं जायते । यदेवाद्भ्योऽन्नं जायते । तदवन्रुन्धे ॥ ६७

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृव्यम-
तिक्रामत्यनन्तरित्यै कामति रुन्धे जायतु एकं च ॥

'अम्भांसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भांसि ।
तस्य वसवोऽधिपतयः । अग्निज्योतिः । यदम्भा-
ंसि जुहोति । इममेव लोकमवन्रुन्धे । वसूनां

वर्तन्ते । तस्मात् स्वयमन्नमेवापः तत्कारणत्वात्, तदेवाह—अद्भ्यः
खलु अन्नं जायते तस्मादद्भ्यो जायते यदन्नं तदवन्रुन्धे ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अभ्यमेधे

सप्तदशोऽनुवाकः.

'अम्भांसीत्यादि ॥ 'अभ्योभ्यस्स्वाहा'* इति बहुवचनेन होमोऽ-
भिमतः । अयं खलु मनुष्यलोकः सर्वेषां अभ्यसां आधारत्वान्
अम्भांसि, तदाधारत्वात्ताच्छब्दम् । अदनीयान्यन्नानि अभ्यामि ।
अदेः 'उदके नुम्भौ च' इत्यमुन् । तस्य वसवः अन्नस्वा-
मिनः अग्निः द्योतयिता ॥

सार्युज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरवरुन्धे । नभा-
 ऽसि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभाऽसि ॥ ६८ ॥
 तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुज्योतिः । यत्र-
 भाऽसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्रा-
 णां सार्युज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे ।
 'महाऽसि जुहोति । असौ वै लोको महाऽसि ।
 तस्यादित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ ६९ ॥
 यन्महाऽसि जुहोति । अमुमेव लोकमवरुन्धे ।
 आदित्यानां सार्युज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योतिरव-
 रुन्धे । 'नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जु-

'नभांसीति ॥ 'नभोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । नभश्चा-
 रिणः नभांसि । गतमन्यत् ॥

'महांसीति ॥ 'महोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । महस्विनः
 तेजस्विनः पूजनीया वा देवा महांसि । समानमन्यत् ॥

'यव्यानि 'मा धेहि मयि धेहि'† इति यजमानस्य स्वा-
 मित्वेन सर्वाभिः प्रजाभिः मिश्रणसाधनत्वात् प्रजानां च अन्न-
 सिद्धिहेतुत्वात् अन्नलामः । यद्वा—राजा सोमः स च यवा-
 द्योषधीश इति तत्संबन्धात् द्रव्याणि यव्यानि 'अन्नाद्यस्य'
 इत्यनुर्भवति ॥

होति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै । मयोभूर्वातो अभि
 वातूस्त्रा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुध्यै ।
 'प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाञ्जु-
 होति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै ॥ ७० ॥ 'सि-
 ताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति ।
 सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै । पृथिव्यै स्वाहाऽऽ-
 न्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । 'दत्त्वते
 स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति ।

‘गव्यानीति ॥ गोम्यो हितानि गवा सुखसाधनत्वात् । उस्त्राः
 गाव सर्वेषा गवादीना पशूना लाभाय भवति ॥

‘सन्ततिहोमाः—‘सन्तानेभ्यस्स्वाहा’* इति ॥ सन्ततियोगात् ।
 स्वर्गस्य सन्तत्यै अन्निच्छेदाय तद्वति । प्राधान्यात् तेन समु-
 दायलक्षणा ॥

‘प्रमुक्तयः—‘प्रमुक्ताय स्वाहा’† इति ॥ प्रमुक्तियोगात् ।
 यजमानार्थं स्वर्गस्य प्रमुक्त्यै ऐदमर्धेन भोक्तन्तरात् पृथकरणमा-
 यद्वा—मुक्तिर्विरह तन्निवृत्ति प्रमुक्ति प्रस्थानप्रपूर्णादिवत् द्र-
 ष्टव्यम् ॥

‘पितृलोकमिति ॥ शरीरावयवहोमेन शरीरेष्वनुप्रविश्य वृत्ति-
 माना पितृणा लोकावरोध ॥

पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽव्रुन्धे । ^१कस्त्वा युन-
क्ति स त्वा युनक्तित्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै
लोकाः परिधयः । इमानेवासमै लोकान् युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७१ ॥ ^{१०}यः प्राणतो
य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति । सुवर्गो वै
लोको महः । सुवर्गमेव ताभ्यां लोकं यजमा-
नोऽव्रुन्धे । आ ब्रह्मन्वाह्यणो ब्रह्मवर्चसी जाय-
तामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्म-
वर्चसमेव तैर्यजमानोऽव्रुन्धे । जज्ञि बीजमिति
जुहोत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत्पृथिव्यै सम-

^१परिधीन् युनक्तीति ॥ स्वस्थाने युनक्ति स्थापयति प्रमा-
दाञ्छलितान् । यद्वा—हस्तेन सृष्ट्वा इत उत्तरान् होमान् जु-
होति । इमान् लोकान् यजमानाय भोगार्थं योजयति स्वर्गस्य
सम्यक् प्राप्तये भवति तद्धोक्तयोगेन कर्मजयात् ॥

^{१०}यः प्राणतो य आत्मदा इत्यनुवाकौ महिमनामानौ 'तस्य
ते र्यीर्महिमा. तस्य ते पृथिवी महिमा'* इति महिमशब्दव-
त्त्वात् । मह इति । महस्त्वतो भावो महिमा, स न महः
पूजा । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । 'अन्येषामपि' इति पूर्वप-
दस्य दीर्घत्वम् ॥

नमदिति सन्नतिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
 संनृत्यै । "भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भू-
 ताभव्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥
 ७२ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्र-
 तितिष्ठति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावस्थै । "यदक्र-
 न्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति ।
 सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति ।
 सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ७३ ॥ य उ
 चैनमेवं वेद । 'यज्ञः रक्षाः स्यजिघांसन् । स

"अयं वै लोको भूत भूतनातयोगात् ताच्छब्दम् । असौ
 भविष्यदिति भविष्यच्छब्द भविष्यत्त्वं व्युत्पादयति । सर्व
 स्येति । लोकद्वयाधारत्वात् सर्वस्य । तयो प्रतिष्ठितेन सर्व
 माप्त भवति । सर्वमवरुद्ध वशीकृत भवति ॥

१ अश्वस्तोमीयमिति ॥ अश्वस्तुतिप्रयोननानुवाकोऽश्वस्तोमीय ।
 आप्तिल्लभ । जयो वशीकार । तदुभयमश्वस्तोमहोमान् भवति ।
 यस्मादेवं तस्मात् अश्वमेधयाजी अश्वमेधमहिमवेदी च सर्वमाप्त
 व्यमाप्नोति, जयति च सर्वं जेतव्यम् ॥

१२ यज्ञमित्यादिनक्तहोमाना पुनर्विधान सर्वस्या रात्रेर्नक्तहोमेरगृह्य-

एतान्प्रजापतिर्नक्तः होमानं पश्यत् । तानं जुहोत् ।
 तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाः स्यर्पाहन् । यन्नक्तः होमा जुहो-
 ति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाः स्यर्प हन्ति । उ-
 पसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुव-
 र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७४ ॥

वै नभाः सि सूर्यो ज्योतिस्संतत्यै समष्ट्यै भूतं
 यजते नव च ॥ ७८ ॥

'एकयूपो वैकादशिनी' वा । अन्येषां यज्ञानां यू-
 पा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य

ताविधानार्थम् । तैत्तिरिहं—अश्वस्तोमीयानन्तरं 'एकस्मै स्वाहा'*
 इत्येतेऽनुवाकाः पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं होतव्या इति । अन्तत
 इति । रात्र्यवसाने । उदितायेत्यादि समुदिते ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे अष्टादशेऽनुवाकः.

'एकयूपो वेत्यादि ॥ एको यूपः एकयूपः 'पूर्वकालैक'
 इति समासः । एकादशिनी एकादशपरिमाणवती यूपरीतिरे-
 कादशिनी 'शञ्छत्रोर्दिनिः' इति दिनिप्रत्ययः । अन्येषां अ-
 श्वमेधव्यतिरिक्तानां एको वा एकादश यूपा वा भवन्ति । अश्व-

लोकस्याभिर्जित्यै । 'वैल्वो वा खादिरो वा पा-
लाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपां भवन्ति । रा-
ज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै । नान्येषां पशूनां तेज्ज्या अ-
वद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य ॥ ७५ ॥ पाप्मा वै ते-
जनी । पाप्मनोऽहृत्यै । पुक्षशाखायामन्येषां प-
शूनामवद्यन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सुयो-
निर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य

मेधस्य त्वेकविंशति यूपरीतिर्भवति । उपशयपात्नीवतविशालयूप-
व्यतिरिक्ता एकविंशतिपरिमाणा यूपा । 'विंशतेश्च' इति दिनः ।
तत्स्वर्गस्य अभिजयाय भवति 'असावादित्य एकविंश' । एष
सुवर्गो लोक * इति ॥

'वैल्वो वेति ॥ अमिष्टस्येद लक्षणम् । यूपवन्तो यज्ञक्र-
तव । राज्जुदाल श्रेष्ठातक । 'अनुशक्तादेश्च' इत्यन् ।
चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्नि । समष्ट्या इति । उच्छ्रायस्यापि स्व-
र्गत्वान् । सम्पन्नप्राप्ति उपशयादय प्राक्तनपरिमाण एव । तेजनी
स्विराख्या मासश्रुक् स्व एवेति । आत्मीये योनी कार्येऽपि
कारणस्य विद्यमानत्वात् ॥

योनाववृंथति । ^३यूपेषु ग्राम्यान्पशून्त्रियुज्जन्ति ।
 आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्त्यै ।
 आ ग्राम्यान्पशून्लभन्ते । प्रारण्यान्त्सृजन्ति ।
 पाप्मनोऽपहत्यै ॥ ७६ ॥

अश्वस्य व्यावृत्त्यै त्रीणि च ॥ ७७ ॥

'राज्जुदालमग्निष्ठं' मिनोति । भ्रूणहत्याया अप-
 हत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गुन्ध-

^३ग्राम्या 'रोहितो वृद्धरोहित' * इत्यादयः । तान् यूपेषु नियु-
 ज्जन्ति । आरण्यास्तु आरोकेषु आलोकेषु यूपान्तरावकाशेषु
 धारयन्ति सवित्रापयन्ति । आरण्या 'इन्द्राय राज्ञे मूकर' †
 इत्यादयः । पुरुषमृगादीनां दुर्ग्रहाणां पटादौ लिखितानामुपचारमात्रं
 कर्तव्यमिति प्रदर्शनार्थं धारयन्तीत्युक्तम् । पञ्जरादिषु धारयन्तीत्य-
 न्ये । ग्राम्यानालभन्ते नियुक्तानेव स्थापयन्ति । दृते पर्याग्नि-
 करणे आरण्यान् प्रसृजन्ति उत्सृजन्ति पापापघाततुल्यं तद्वति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मण तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके

अश्वमेधे प्रथमे एकोनविंशोऽनुवाकः

'राज्जुदालमित्यादि ॥ अग्निसत्राशे निष्ठतीत्यग्निष्ठं त मिनोति
 ऊर्ध्वं स्थापयति । राज्जुदालः श्लेष्मातकं तत् भ्रूणहत्यानां

स्यावरुध्यै । भ्रूणहृत्यामेवास्मादपहत्यं । पुण्येन
 गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति । ^१पङ्क्तुवा भवन्ति ।
 ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै । पद्मादिराः । तेजसोऽवरुध्यै॥
 ७७॥ पद्मालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै । एकविं-
 शतिस्संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः ।
 द्वादश माताः पञ्चतवः । त्रय इमे लोकाः । अ-
 सावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । ^१शतं पशवो भवन्ति॥

महापातकानां पापानां अपघाताय भवति । गर्भो भ्रूण इति
 केचित् । ननुर्वेदी भ्रूण इत्यन्ये । क्षत्रियो भ्रूण इत्यपरे ।
 'हनस्त न' इति क्यप् । पौतुद्रवौ देवदारुमयो अमिष्टमभितो
 भवतः पुण्यात्मनो गन्धस्यावरोधाय भवति । यस्मादेते त्रयो
 यूषा भवन्ति तस्मात् भ्रूणहृत्यादिकमपि महापापं अस्मात् यज-
 मानादपहत्य पुण्यलक्षणेन गन्धेन एनं यजमानं उभयतः उभ-
 योर्वयसोरुभयोर्वा लोकयोः परिगृह्णाति ॥

^२पङ्क्ति ॥ अभित इत्येव । पौतुद्रवाभितो दक्षिणतस्त्रय
 उत्तरतश्च त्रयो ब्रह्मा भवन्ति । एव सादिरपालाशानां द्रष्टव्यं ।
 एवमेवा यूषैरुविंशतिं प्रदर्शिता । गन्धमन्यवृक्ष ॥

^३शतं पशव इति ॥ एकीनविंशत्यधिकपञ्चशतमंस्यानां पशूनां

७८ ॥ शतायुः पुरुषश्शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिष्ठति । सर्वं वा अश्वमेधयाप्नोति । अपरि-
मिता भवन्ति । अपरिमितस्यावरुध्यै । ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । दक्षिणतोऽन्येषां

अवयुत्यानुवादस्तुत्यर्थः शतस्य । यद्वा—बहवश्चोदितसंख्याः पशवो
भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह—सर्वं वा इति । सर्वमभिमतमर्थम-
श्वमेधयाजी प्राप्नोति । तस्मात् बहवः पशवो भवन्तीति चोदित-
संख्यास्तुतिः । पक्षान्तरमाह—अपरिमिता इति । सर्वं वा
इत्युत्तरशेषो वा, सर्वं खल्वभिमतमश्वमेधयाजी प्राप्तुमर्हति । त-
स्मादपरिमिताः पशवो भवन्ति अपरिमितस्य फलस्य लाभाय ॥
अत्रैषा पशुसंख्या—

अभस्तूपरगोमृगौ तुरगपयङ्गया दश व्युत्तरा* ॥

सन्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशति द्वन्द्वन ।

सन्त्येकादशिनस्तथा प्रश्रुतिजैर्द्वाविंशतिर्वैवृता

चातुर्मास्यपश्वनवैहि सशता पञ्चाधिकां त्रिशतम् ॥

भूय. पञ्चदशैश्च पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान्

आरण्यान् त्रिशतान्यथर्तुं (र्हितान्) पशवस्त्वष्टा दशारण्यजा ।

क्षेयास्मृकरपूर्वमास्तु दशतोत्रैकादशैश्चे शतं

सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशवोऽपैश्चोनिता विंशति ॥

*द्वितीयेऽहनि उक्थ्ये एते पशव आलभ्यन्ते सौम्यत्वात्
शान्तत्वात् वा । तस्मात् स्वायामेव दिशि अवदाय सादितं

पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा
 अश्वः ॥ ७९ ॥ एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वाया-
 मेवास्य दिश्यवदति । यदितरेषां पशूनामवदति ।
 शतदेवत्यं तेनावरुन्धे । चितेऽग्रावधिवैतसे कटेऽ-
 श्वं चिनोति । अप्सुर्योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो
 वेतसः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति । पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्च तूपरं चिनोति । पश्चात्प्राचीनं गोमृगम् ॥
 ८० ॥ प्राणापानावेवास्मिन्सम्यञ्चो दधाति । अ-
 श्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताजुहोति । एषां

भवति । यतश्च इतरेषां सर्वेषामेव पशूना दक्षिणतोऽवदति,
 बहुदेवत्य यागफल तेन लभते ॥

वेतसनिर्मिते कटे आस्तीर्णे अश्वं प्राञ्च चिनोति प्राक्किठरस
 शाययति । अप्सुर्योनिर्वा इत्यादि । गतम् । तूपरं शृङ्गहीन
 तमग्रे पुरस्तात् प्रत्यक्किठरस चिनोति गोमृगं हिंसास्त्रि
 बलीर्द्ध, तमग्रे पश्चात् प्राक्किठरस चिनोति । एव कुर्वन्
 प्राणापानौ च यजमाने सम्यञ्चो समीचीनगती स्थापयति ।
 सर्वहुत इति । कर्मणि क्तिप् । वेतमेव कटेनाश्वतूपरगोमृगात्
 सर्वहुतं जुहोति । लोकत्रयाभिनयाय तद्वति ॥

लोकानांमभिर्जित्यै । ^६आत्मनाऽभिर्जुहोति । सा-
त्मानमेवैनं सतनुं करोति । सात्माऽमुष्मिन्लोके
भवति । य एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेना-
वरुन्धे । ^७इलुवर्दीय स्वाहा वलिवर्दीय स्वाहेत्या-
ह । संवत्सरो वा इलुवर्दः । परिवत्सरो वलिव-
र्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयु-

^६आत्मनेति ॥ आत्मीयशरीरावयवसंबन्धिभिः 'स्तेगानंदष्ट्रा-
भ्याम्'* इत्येतैरनुवाकेर्हुतमश्वमाज्येन अभिर्जुहोति हुतस्योपरि जु
हातीत्यर्थः । एनं हुतमश्वं सात्मानं सशरीरं सतनुं सर्वश-
रीरावयवसहितं च करोति । एवं वेदिता अमुष्मिन् लोके
सात्मा सशरीर एव भवति गच्छति । अथो अपिच वसो-
र्धारां धनपरंपरां तेन होमेन लभते कर्ता तस्य वेदिता च ॥

^७संवत्सरो वा इति ॥ इदानीं ध्रियत इति इलुवर्दः ।
परस्तात् ध्रियत इति परिवत्सरो द्वितीयो वत्सरो वलिवर्दः
पृषोदरादित्वादभीष्टस्वरूपसिद्धिः । एवं संवत्सरपरिवत्सराभ्यां हेतुभ्यां
तदात्मकं सर्वमायुरवरुन्धे न पुरुषायुषमप्ये ध्रियते । तस्मा-
दाभ्यां होमाभ्यामायुरस्मिन् यजमाने स्थापयति पूर्वैर्वसुधाराला-
भम् । यस्मादेवं तस्मात् अश्वमेधयाजी जरसा तन्वा वि-
सृज्या हस्तपादादिविस्त्रंसनेन च इत्थंभूतस्सर्वमायुरवाप्य कृतार्थः

रेवासिमन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा वि-
स्रसाऽमुं लोकमेति ॥ ८१ ॥

तेजसोऽवर्धयै भवन्त्यश्वो गोमृगमिलुवर्दश्व-
त्वारि च ॥ २० ॥

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । यथा वा अश्वा वरुभा वा
वृषाणस्सस्फुरेरन् । एवमेतत्स्तोमास्सस्फुरन्ते ।

अमुं लोकं गच्छति । जराग्रहण चायु वात्स्न्यार्थम् । अभि-
नवेदेह एव पुरुषायुर्जीवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मण तृतीयेऽष्टके अष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः

‘एकविंश इत्यादि ॥ एकविंशतिपुरुषप्रमाणोऽग्निरेकविंशति-
विध एकविंश । एकविंशस्तोनीयपरिमाणस्सर्वस्तोमो भवति,
मध्यमस्याह उक्थ्यस्थेवेद लक्षण, परिमाणो उग्रत्यय । एक-
विंशतिर्यूपाः उपशयपातोवतविशाऽयूपव्यतिरिक्ता ॥

‘एवमग्निस्तोमयूपानामेकविंशत्वेन समपरिमाणत्वं विधाय तद्वि-
धान, अनेन वक्ष्यमाणेनाग्रचादीना द्वादशत्वं विज्ञास्यन् स्तो-
माना एकविंशतित्वं दूषयति—यथेति ॥ अश्वा वा वरुभा
वा यथा वृषाणस्सकारं सेकशक्तिनिमित्तद्रूपमदातिशयान्धा

यदेकविंशः । ते यत्संमृच्छेरन् । हन्येतास्य य-
ज्ञः । द्वादश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । द्वादशस्स्तो-
मः ॥ ८२ ॥ एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति ।
द्वादश मासास्संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्न-
मवरुन्धे । ^३यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् ।
अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे । य एकादशः ।
स्तनं एवास्यै सः ॥ ८३ ॥ दुह एवेनां तेन । त-
दाहुः । यद्द्वादशोऽग्निस्स्याद्द्वादशस्स्तोम एकादश

संस्फुरेरन् धर्षणोन्मुखा एव जृम्भन्ते एवेमते एकविंशस्स्तोमाः
संस्फुरन्ते । तादृशाः ते यदि कदाचित् समृच्छेरन् संग-
तास्युः महाश्वा इव न महोक्षा इव न तदा हन्येत विमृ-
द्येत अस्य यज्ञः । तस्मात् द्वादश एवाग्नयस्युः भवितुमर्ह-
न्तीति आहुः पुराविदः एकविंशतिवत् नात्युद्रिक्ता द्वादशा इति
भावः । यूपानामपि द्वादशमायत्वात् त्रयाणां तुल्यप्रमाणत्वम् ॥

^३यदित्यादि ॥ गतम् * । अस्या इति विराजः । दुहे
दुग्धे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

^४तदाहुरिति ॥ द्वादशत्वपक्षं दूषयति । तत्राहुरन्य इत्यर्थः ।
यथेति । स्थूरिः पष्ठवाही शकटादिः स यथा येन प्रकारेण
धुर्येण युक्तो दुर्बल एव यानविषये एतत्तुल्यमिदं गन्तव्यप्राप्त्य-

यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् । एक-
 विंश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । एकविंशस्तोमः ।
 एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव
 तत् ॥ ८४ ॥ 'यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेदं ।
 ककुह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । ए-
 कविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा
 अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेदं । ककुह
 राज्ञां भवति । 'यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीरुपाणि
 वेदं । शिरो ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भ-

साधनत्वात्, शकटादिमिस्मम एव याति न विपमे, तस्मात्
 एकविंश एवाग्नादयो भवितुमर्हन्तीत्याहुर्गणविदः । यथा प्र-
 ष्टिभिः शिरोधारिभिः बहुभिर्याति तादृगेव तत् भवति समे
 विपमे च यानसामर्थ्यात् ॥

'ककुभ इति ॥ ऋषभावयवाना ककुदिव तत्स्थानीयाः प्रधा-
 नावयवाः ककुभः, तासा वेदिता राज्ञां मध्ये प्रधानभूतो भवति
 कर्ता । अस्य चार्धस्य यो वेदिता सोऽपि राज्ञां ककुत्
 भवति । ऋषभस्य ककुदिव राज्ञामुदात्तताहेतुर्भवति ॥

'एवं प्रधानावयवत्वेन रूपयित्वा इदानीमुच्छ्रितत्वेन रूपयति—
 शीर्षाणीति ॥ 'शीर्षं छन्दसि' इति शीर्षादेशः । शरीरा-
 वयवानां मध्ये शिर इव राज्ञां मध्ये उच्छ्रितो भवति कर्ता ।

वति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीरुपाणि । य एवं
वेद । शिरो ह राज्ञां भवति ॥ ८५ ॥

द्वादशस्तोमस्स एव तच्छिरो ह राज्ञां भव-
ति पट्वं ॥ २१ ॥

वेदिता चास्यार्थस्य शरीरस्य शिर इव राज्ञां उच्छिद्रतहेतुर्भवति ।
तस्मात् एकविंशोऽग्निं कर्तव्य । तत्र द्यूमं करणीकारिका—

विस्तानानाम्राकृतादग्रेराश्वमेधिन उच्यते ।
कुर्यात्पुरुषमानेषु तस्य त्रिकरणं तत ॥
चतुरश्रे समे क्षेत्रे प्रमाणं पुरुषो यथा ।
जानीयादक्षण्या रज्जु तस्य द्विकरणं द्वय ॥
कर्णवर्गो यतो बाहु कोटिवर्गाद्भुजो युतौ ।
विस्तारं पुरुषा यस्मिन् आयामो द्विकरण्यथ ।
अक्षण्या रज्जुरेतस्य त्रिकरण्युपजायते ॥
करोति पुरुषस्थानस्थिता सप्तविधा तु सा ॥
तस्या एव चतुर्धांश्चतुर्भागीयकल्पना ।
तस्यार्धेनैव तत्पादा कल्पनीया विजानता ॥
तस्या पञ्चमभागायै तद्भागीयादिकल्पना ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
एकविंशोऽनुवाकः.

‘देवा वा अश्वमेधे पर्वमाने । सुवर्गं लोकं न
 प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन
 मेध्येनोदश्चो बहिष्पवमानः सर्पन्ति । सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै । न वै मनुष्यं सुवर्गं लोकम-
 जंसा वेद । अश्वो वै सुवर्गं लोकमजंसा वेद ।
 यदुद्गातोद्गायेत् । यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा प्रति-
 पादयेत् । तादृक्तत् ॥ ८६ ॥ उद्गातारमपुरुद्धयं ।
 अश्वमुद्गीथाय वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽजंसा नयति ।

‘देवा वा अश्वमेध इत्यादि ॥ बहिष्पवमाने स्वर्गं लोकं
 नाजानन् देवाः स्वर्गसाधनमस्य रूपं नाजानन् इत्यर्थः । अश्व-
 स्तु तं प्राजानात् तस्मात् अश्वेन सह अश्वबालमन्वारम्य
 उदश्वः सर्पन्ति बहिष्पवमानं तत्स्वर्गस्य प्रज्ञानाय भवति ॥

‘न वा इत्यादि ॥ गतम् । अजंसा अर्जवेन । अ-
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्राभियोगरहितः, स यथा अन्येन अनृनुना मार्गेण
 प्रतिपादयेत् अमार्गेण प्रस्थापयेत् क्लेशयति इष्टदेशं न प्राप-
 यति तुल्यं तत् यत् बहिष्पवमानक्षेत्रे स्वर्गमार्गज्ञानविधुरो मनुष्यः
 उद्गाता उद्गायेत्, तस्मान्मनुष्यमुद्गातारमपुरुद्धयं निर्वास्य अश्वं
 वृणीते उद्गीथाय उद्गातृकार्यार्थम् । औणादिकं यप्रत्ययः ।
 यथेत्यादि । गतम् । समष्ट्यै ऋणुमार्गज्ञत्वादश्वस्य सम्यक्
 स्वर्गोपाप्त्यै भवति ॥

एवमेवैनमश्वस्सुवर्गं लोकमज्जसा नयति । पुच्छं-
मन्वारंभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समंष्ट्यै । हिं
करोति । सामैवाकः । हिं करोति । उद्गीथ एवा-
स्य सः ॥ ८७ ॥ वडवा उप रून्धन्ति । मिथुन-
त्वाय प्रजात्यै । अथो यथोपगातारं उपगायन्ति ।
तादृगेव तत् । 'उदगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्रा-
जापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमे-
वावरून्धे । अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति ।

१ हिं करोतीति ॥ 'वडवा उपरून्धन्ति' इति वक्ष्यति ता दृष्ट्वा
यदश्वो हिं करोति हर्षेणाभिहिंकरोति सामैवैतत्करोति गानस्था-
नीयो हिकारः । हिं करोतीति । परिगानादिसामव्यावृत्त्यर्थं
पुनर्वचनम् । अस्य उद्गातृत्वेन वृतस्य उद्गीथः उद्गानस्थानीय
एव हिकारः । वडवा अश्वस्त्रियः उपरून्धन्ति अश्वस्य स-
मीपे दृष्टिपथे स्थापयन्ति मिथुनत्वाय मिथुनीभावाय, प्रजात्यर्थं
च तद्रवति । अथो अपि उपरूद्धवडवा अश्वस्य हिकारं श्रुत्वा
यत् प्रत्यभिहिंकुर्वन्ति तदुद्गातृणामुपगानस्थानीयम् ॥

२ उदगासीदिति ॥ अयमश्वो मेधार्ह उदगासीत् उद्गानम-
कार्येदिति हिकारानन्तरमाह । 'यमरमनम्' इति सकृ । अश्वः
प्राजापत्यः तद्देवत्यः उद्गीथः स्वयं प्रजापतिरेव लोकवृद्धिहेतु-
त्वात्, तस्मात् अश्वस्योदगासीदिति वचनेन प्रजापत्यात्मकमुद्गी-

‘हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्यो-
तिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च ।
अथो हिरण्यज्योतिरेव यजमानस्सुवर्गं लोकमेति॥

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ॥ २२ ॥

‘पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे

यमवरुन्धे । अथो अपि च ऋक्सामयोः सर्वासु ऋक्सामसु
च प्रतिष्ठितो भवति यजमानः प्राजापत्योद्गीथलाभात् ॥

‘हिरण्येनेति ॥ बहिस्स्थानस्थितहिरण्येन स्तोत्रमुपाकरोति
आरम्भयति । मुखतः आरम्भतः प्रभृति यजमाने प्रजामु च
ज्योतिर्दधाति । अपि च यजमानो हिरण्यज्योतिः हिर-
ण्यसदृशज्योतिः हितरमणीयज्योतिर्वा स्वर्गं गच्छति ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे द्वाविंशोऽनुवाकः

‘पुरुषो वा इति ॥ पुरुषः परमात्मा स एव स्वयं यज्ञः
सर्वपरिस्पन्दाधारत्वात्, यज्ञः एव स्वयं प्रजापतिः प्राजापत्यो-
श्वः प्रधानसाधनत्वात् । तथा सति यदश्वे यूपस्थानीये निश्चले
पशून् पर्यङ्ग्यान् नियुञ्जन्ति तद्यज्ञादेव यज्ञमेवोपसंप्राप्य यज्ञं
प्रयुङ्क्ते, यज्ञसाधनत्वान् पशवो यज्ञा । प्राजापत्यस्यास्य अ-
श्वस्य यज्ञत्वान् यज्ञ एव यज्ञ प्रयुक्तो भवति । ह्यव्योपे
पञ्चमो । अस्मिन् पक्षे ‘पुरुषो वै यज्ञः’ इत्यवक्तव्यं स्यात्,

पशून्त्रियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ^२अश्वं तू-
परं गौमृगम् । तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव
तत्संश्रयति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम् ।
^३आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वाग्निमेव तं
कुरुते ॥ ८९ ॥ तस्मात्पूर्वाग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति ।
पौष्णमन्वश्वम् । अन्नं वै पूषा । तस्मात्पूर्वाग्नावा-

तस्मात् अन्यथा व्याख्यायते—‘वाताद्यज्ञं प्रयुज्यताम्’* इति
यज्ञात्मर्वयज्ञाधारात् पुरुषादुपादाय अश्वे यज्ञं प्रयुङ्क्ते । इदानीं
यज्ञं प्रजापतिरित्यनेन किमिति चेत् यज्ञसाधनानां यज्ञत्वमनेन
साधयति ॥

^२अश्वादींस्त्रीनग्निष्ठे यूपे आलभते नियुनक्ति । सेनामुख-
मिति । सेना बल तस्य मुखं उपक्रम तत्संश्रयति तीक्ष्णी-
करोति, तस्मात् सशितत्वात् बलादभिन्नत्वाच्च राज्ञो मुखं भीष्मं
भयानकं भावुकं भवितुं शीलमत । ‘ल्पपतपद’ इत्युक्तम् ।
विभेत्स्यस्मादिति भीष्मं ‘भियप्सुम्वा’ इति मक् ॥

^३आग्नेयादयं छागा ललाटे अश्वस्यालभत इति सर्वत्र ।
पुरस्तात् पूर्वभागे नासिकापुटयोरुर्ध्वं पुरस्ताद्भागे आग्नेयम् ।
पौष्णं तु अन्वश्वं तेनानुगतं ललाटे एव । तस्मात् आह
वनीयं पूर्वस्यां दिशि स्थापयन्ति । पौष्णस्यान्नात्मनो ललाटे
एव नियोजनात् आहार्यं होतव्यं सर्वं पूर्वाग्नाविवाहरन्ति जुह्वति ।

हार्यमाहरन्ति । 'ऐन्द्रापोष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै
 राजन्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि गृह्णा-
 ति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः । 'आग्नेयौ कृ-
 ण्णग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ ९० ॥
 तस्माद्राजन्यो बाहुवली भावुकः । 'त्वाष्टौ लोम-
 शसकथौ सकथ्योः । सकथ्योरेव वीर्यं धत्ते । त-
 स्माद्राजन्यं ऊरुवली भावुकः । शितिपृष्ठौ वार्-
 हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोपरिष्ठाहत्ते । अथो

अत्र सर्वत्र उक्तस्थाननियोजनासम्भवे तत्स्थानस्मृतिमात्रमेव कृत्वा
 अग्निष्वेव नियोजनम् ॥

'उपरिष्ठादिति ॥ ग्रीवाया उपरिभागे । केचिदाहु 'लला-
 टप्रदेशमतीत्य ऊर्ध्वप्रदेशे' इति । तयोरन्नात्मनो पोष्णयोर्मध्ये
 राजन्यात्मन ऐन्द्रस्य स्थितत्वात् अन्नाद्येनोभयतः परिगृह्णाति
 यजमानम् । तस्मात् राजन्यः समृद्धान्नादनशील ॥

बाहुवोरिति ॥ तन्वादित्वादुवद् ॥

'लोमशसकथाविति ॥ लोमवदूरू । 'सकथ चान्त्रान्तात्' इत्यन्
 समासान्त । सकथ्योरिति । 'ई च द्विवचने' इतीकार ॥

'शितिपृष्ठौ श्वेतपृष्ठौ । 'शितेर्नित्या बढन्' इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । अथो अपि च क्वचनद्वयस्थानीयौ एतौ पशु
 अभितः उभयो पार्श्वयो पर्यहते आमुभते क्वचनद्वय वा

कवचे एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजन्यस्स-
न्नहो वीर्यं करोति । १ धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्र-
तिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्या-
मेव प्रति तिष्ठति । २ सौर्यं बलक्षं पुच्छे । उत्सेध-
मेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा अभि-
संश्रयन्ति ॥ ११ ॥

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ॥ २३ ॥

साङ्गहण्या चतुष्टय्यो यो वै यः पितुश्चत्वारो
यथा निक्तं प्रजापतये त्वा यथा प्रोक्षितं विभूराह
प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन प्रजापतिर्न किञ्च न
सावित्रमाब्रह्मन्प्रजापतिर्देवेभ्यः प्रजापती रक्षा-

सर्वशरीरे पर्यूहते अध्यूहते तद्दीर्यं वीरकर्म शत्रुनिग्रहादि
करोति ॥

१ पृषोदरं श्वेतबिन्दुचितोदर, 'उदराश्वेषुपु' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम्, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति व्यञ्जनलोपः । अधस्ता-
दिति उदरे । प्रतिष्ठामिति अधोभागसाम्यात् । गतमन्यत् ॥

२ बलक्षं बलक्ष श्वेतं श्वेताक्षमिति । अश्वस्योत्सेधमुच्छ्रितत्वं
उच्छ्रितसौर्यसम्बन्धेन करोति सर्वभयनिवृत्तिसामर्थ्यमश्वस्य यथा

सि प्रजापतिमीप्सति विभूरश्वनामान्यम्भाऽस्ये-
कयूपो राज्ञुदालमेकविंशो देवाः पुरुषस्त्रयोविं-
शतिः ॥ २३ ॥

साङ्गहृण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता
यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां देवानेव त्रयं इमे सितायं
प्राणापानावेवास्मिन्तस्माद्राजन्यं एकं नवतिः ॥ १ १
हरिः ओम् तथ्सत्.

स्यादिति । तस्मात् उत्सेधस्य भयनिवृत्तिहेतुतया श्रुतिप्रतिपा-
दितत्वात् अद्यापि भये परचक्रादौ समुपस्थिते उत्सेधं उच्छिद्रुतं
पर्वतादिकं प्रजाः भयनिवृत्तये अभिसंश्रयन्ति आभिमुख्येन
भजन्ते ॥

इति भट्टमास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये तैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयेऽऽके अष्टमप्रपाठके अभिमेधे त्रयोविंशोऽनुवाकः .
समाप्तश्च प्रपाठकः .

ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् ॥ २ ॥ ऋक्षीकाः पुरु-
पव्याघ्राः परिमोपिणं आव्याधिनीस्तस्करा अर-
ण्येष्वाजायेरन् । 'तदाहुः । अपशवो वा एते ।
यदार्ण्याः । यदार्ण्यैस्तद्ध्वापयेत् । क्षिप्रे यज-
मानमरण्यं मृतः हरेयुः । अरण्यायतना ह्यार-

तास्थ्यात् ताच्छब्दं, मन्त्राः क्रोशन्तीनिवत्, ते विरुद्धं क्रो-
मयेयुः परस्परस्य बाधका भवेयुः तादृशत्वादारण्यानामपि । वि-
दूरमिति द्वयोः ग्रामयोः द्वौ ग्रामान्तौ ग्रामसीमानौ ग्रामयो-
र्विदूरं यथा तथा स्याताम् प्रवर्तेयाताम् अरण्यमायत्वेनानावृत्त-
त्वात् निजसीमातिक्रमेण वृत्तेः । यथा द्वयोरेवं सर्वेषामिति तेन
पुनर्ग्रामग्रहणम् । ऋक्षीकादयो हिंस्रजन्तवः । त एवारण्ये-
ष्वाजायेरन् सर्वेनो जायेरन्, न तु मृगवानरतापसमयूरादयः ।
पुंव्याघ्राः पुरुपव्याघ्राः । परिमोपिणो मार्गचोराः । आव्या-
धिन्यः सर्ववस्ताडयिष्यस्तेनाः, या गणशो वर्तमानाः हिंसन्ति
'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्णशीर्षत्वम् । तस्कराः मायाधिनो
हर्तारः 'तद्वहतोः' इति सुट् ॥

'तदाहुरिति ॥ तत्र आरण्यमंस्थापनायां देवान्तरमप्याहुः ।
अपशवः पशुकार्यकरणादारण्याः । तस्मान् आरण्यमंस्थापनायां
पशुयागो न कृत् इति कृषा आरण्यपशुहिंसाकारिणं क्षिप्रे कानि
मृतं यजमानं अरण्यं हरेयुः प्रापयेयुः । अरण्यस्थाना ह्यारण्याः
पशवो भवन्ति । आरण्यपशुयागिनो यजमानस्य इदमेव फलं

ण्याः पशव इति । यत्पशूनालभेत । अनवरुद्धा
 अस्य पशवस्स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत् ॥ ३ ॥
 यज्ञवेशसं कुर्यात् । यत्पशूनालभते । तेनैव प-
 शूनवरुद्धे । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवेशसाय ।
 अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवेशसं
 भवति । न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति । ग्रा-

स्यात् । यत्पशूनि । अथ यद्यारण्याना पशूना आलम्भ
 एव न क्रियते आलम्भ्य तैस्संस्थापने दोषो भवति चेद्वरमना-
 लम्भ एवेति भावः । तत्र सुन्दरमित्याह—अनवरुद्धा इति ।
 आलम्भनमात्रमकुर्वाणस्य अस्य यजमानस्य आरण्याः पशवोऽ-
 नवरुद्धा अविधेयास्स्युः । यदित्यादि । गतम् । अथ मतं
 आलम्भ्येवारण्याः पशवः पर्यग्निकरणानन्तरमुत्सृष्टव्याः, तत उभ-
 यपि दोषप्रमक्तिर्न भविष्यतीत्याक्षिपति । यज्ञवेशसमिति । यागा-
 र्थमालम्भनं, तत्रालव्यानामयागः कुर्वन् यज्ञविनाशकार्येव स्यात् ।
 कृतस्त्यमिदं पूर्वापरविप्रतिषिद्धं प्रयोगज्ञानमिति भावः । वेश-
 शब्दान् 'अनसन्तान्नपुमकात्' इत्यच् समासान्तः ॥

समाधत्ते—यदिति ॥ आलब्धव्यास्तावदारण्याः पशवः तेन
 पशवोऽवरुध्यन्ते । अथ यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति पर्यग्निकरणं
 कृत्वेव, न त्वालम्भनानन्तरं, तदयज्ञवेशसाय भवति पर्यग्निकर-
 णव्याप्तेन अग्रावेवैते हूयन्ते इति नालव्यायागदोषप्रमद् इति
 भावः । तस्मादालम्भात् अवरुद्धाः पशवो भवन्ति । याग-

स्यैस्सङ्स्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम ।
 सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः कामन्ति ।
 समन्तिकं ग्रामयोग्रामान्तौ भवतः । नक्षीकाः
 पुरुषव्याघ्राः परिमोपिणं आव्याधिनीस्तस्करा
 अरण्येज्वाजायन्ते ॥ ४ ॥

क्रुतवस्स्यातामुत्सृजेत्स्यन्तुस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति ।
 स एतानुभयान्पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चरण्याश्-

स्य च कृतत्वान्न यज्ञवेशसं भवति । आरण्यैरसंस्थापनात् न
 यजमानस्य मृतत्वं, आरण्यानामहिंसितत्वात् न चास्थारण्यैर्हरणं,
 अनारण्ययाजित्वात् । न च कर्मणः संस्थागून्धता ग्राम्यैः
 पशुभिः क्षेमहेतुभिः संस्थापनात् । ततश्च पितापुत्रौ समवस्य-
 तः संगतमविरुद्धमेवावस्यतः अविप्रतिपिद्धमनी भवतः । अध्वान-
 नश्च संक्रामन्ति अध्वचारिणस्सम्यक् निर्वाधि चरन्ति । ग्रामयोश्च
 ग्रामान्तौ संगतान्तिकं यथा तथा भवतः प्रत्यासत्तावेव भवतः श्रद्धे-
 यत्वेनावृत्तत्वात् । नक्षीकादयश्च हिंसा अरण्येष्वपि नैव जायन्ते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ गतम्* ॥

श्वं । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववारुन्ध ।
 ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध । आरण्यैर-
 मुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव तैर्लोकम-
 वरुन्धे । यदारुण्यान् ॥ ५ ॥ अमुं तैः । 'अनवरु-
 द्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य इतइतश्चातु-
 र्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति । एतावान् वै सं-
 वत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्या-
 पशवं आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैस्संवत्सरं यज-
 मानोऽवरुन्धे । 'वि वा एष प्रजया पशुभिर् ऋ-

'अनवरुद्ध इति ॥ अविधेयीकृतोऽस्य संवत्सर इत्याहुः
 पुराविद । यस्य ? य इतइत अर्वागेव स्थापयित्वा यज्ञा
 कृतामनीत्वा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यपशून् अनालभ्य सवत्सरं
 सवत्सरसाध्य सवत्सरात्मक कर्म वा प्रयुङ्क्ते चातुर्मास्यात्मा हि
 सवत्सर तैर्व्याप्तत्वात् । इतइति वर्जनवाची निपात इति के-
 चित् । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । चातुर्मास्या-
 लभे प्रत्यक्षमव्यवधानेनैव सवत्सरोऽवरुद्धो भवति । कृष्णग्री
 वादयस्सचरा सचरात्मका चातुर्मास्यपशवः पञ्चत्रिंशदधिक शतम् ॥

'वि वा एष इत्यादिरैकादशिनाना विधि ॥ प्रजया प-
 शुभिश्चाय व्यृद्धो विहीनो भवति । क ? य सवत्सरसाध्य
 प्रयुङ्क्ते ब्रह्मचर्यरक्षणार्थं प्रजाव्यृद्धि । प्रत्यवेक्षणाद्यभावात् पशु-

द्वघते । यस्संवत्सरं प्रयुक्ते । संवत्सरस्तुवर्गो लो-
कः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै
पशवं एकादशिनी । यदेत एकादशिनाः पशवं
आलभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽ-
वरुन्धे । प्रजापतिर्विराजंमसृजत । सा सृष्टाऽश्व-
मेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुक्त । तामा-

वृद्धिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्त्यादित्याह—
संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव संवत्सरात्मकं कर्म तद्धेतु-
त्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराध्नोति न भ्रपयति ।
प्रजापशुवृद्धिरेव । तत्र कस्समाधिरित्याह—प्रजा वा इति ।
एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात्
एकादशिनानां पशूनां आलम्बनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां
पशुंश्चावरुन्धे यजमानः । एकादश परिमाणमस्याः यूपरितिः
एकादशिनी 'शञ्छतोर्दिनिः' तत्सम्बन्धिनः पशवः एकादशिनः
द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादि-
वारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिकाः 'अग्नेयेऽनीकवते रोहि-
ताग्निः'† इत्याद्या एकादश ॥

* प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अन्नं, सा सृष्ट्यनन्तरमेवा-
श्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

प्रोत । ताम्राप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिनं
 आलुभ्यन्ते ॥ ७ ॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजंमा-
 नोऽवरुन्धे । एकादशदशतु आलुभ्यन्ते । एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशून्नेवावरु-
 न्धे । वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पश-

प्रनापतिस्तां विराजमनु लसीक्य दशिभिः पशुभिः प्रायुङ्क्त
 प्रयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाण एषा इति दशिनः ।
 पूर्ववत् द्विदि । 'इन्द्राय राज्ञे मृतर' * इत्येकादशभिरनुवाकैः
 उक्ताः दशिन एकादशाधिकं शतं पशवः । यदित्यादि । गतम् ॥

एकादशदशत इति ॥ दशानां वर्गा दशतु 'पञ्चदशतो
 वर्गे वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे' * इत्यनुवाके
 एकादश पशवः, तत्कथं दशतुत्वात्, तत्रश्च एकादशदशतः कथं
 स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति ज्ञापयतीति मन्तव्यम् ।
 अवयववर्गेण समुदायो व्यपदिश्यते इति वा । यद्वा—अवय-
 वसंख्या एव समुदाये वर्तन्ते इति एतदेवेन व्युत्पादयति । तेन
 'त्रिभिर्गार्हपत्यमाश्वाति । पञ्चभिर्गव्यनीयम् । अष्टौ मारुचन्ते' +
 इत्याद्युपपन्नं भवति । पञ्चैव हि तत्राक्षराणि । एकादशाक्षरेत्यादि ।
 गतम् । त्रिष्टुप् छन्द उत्सादि ॥

'वैश्वदेवो वा इत्यादि ॥ विश्वे देवा अस्य देवता । अस्य
 प्राजापत्यत्वात् देवैक्येन तदपदेशोक्तत्वात् सर्वे पशवोऽस्यो भव-

द्वयते । यस्संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरस्सुवर्गो लो-
कः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराधोति । प्रजा वै
पशवं एकादशिनी । यदेत एकादशिनाः पशवं
आलम्ब्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽ-
वरुन्धे । प्रजापतिर्विराजंमसृजत । सा सृष्टाऽश्व-
मेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामा-

व्यूढिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्त्यादित्याह—
संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव संवत्सरात्मकं कर्म तद्वेतु-
त्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराधोति न भ्रेष्यति ।
प्रजापशुव्यूद्धिरेव । तत्र कस्ममाधिरित्याह—प्रजा वा इति ।
एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात्
एकादशिनानां पशूनां आलम्बनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां
पशून्श्चावरुन्धे यजमानः । एकादश परिमाणमस्याः यूपरीते
एकादशिनी 'शञ्छतोर्दिनि' तत्सम्बन्धिनः पशवः एकादशिनः
द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादि-
वारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिका 'अग्नयेऽनीकवते रोहि-
ताग्निः'† इत्याद्या एकादश ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अक्षं, सा सृष्ट्यनन्तरमेवा-
श्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

मोत् । ताम्राप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिनं
 आलुभ्यन्ते ॥ ७ ॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजमा-
 नोऽवरुन्धे । 'एकादशदशान् आलुभ्यन्ते । एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशून्नेवारु-
 न्धे । 'वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पश-

प्रजापतिस्तां विराजमनु लक्ष्मीकृत्य दशिभिः पशुभिः प्रायुक्त
 प्रयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाण एषा इति दशिनः ।
 पूर्ववत् द्विदि । 'इन्द्राय राज्ञे सूकर' * इत्येकादशभिरनुवाकैः
 उक्ता दशिन एकादशाधिकं शतं पशवः । यदित्यादि । गतम् ॥

'एकादशदशान् इति ॥ दशानां वर्गां दशान् 'पञ्चदशतो
 वर्गे वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे' * इत्यनुवाकैः
 एकादश पशवः, तत्स्थं दशत्मान्, तत्रश्च एकादशदशतः कथं
 स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति ज्ञापयतीति मन्तव्यम् ।
 अवयववर्गेण समुदायो व्यपदिश्यते इति वा । यद्वा—अवय-
 वसंख्या एव समुदाये वर्तेते इति एतदेवेन व्युत्पादयति । तेन
 'त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सपचन्तः'
 इत्याद्युपपन्नं भवति । पञ्चैव हि तत्राभराणि । एकादशाक्षरेत्यादि ।
 गतम् । त्रिष्टुप् छन्द उक्तादि ॥

'वैश्वदेवो वा इत्यादि ॥ विश्वे देवा अग्रे देवता । अस्य
 प्रजापत्यचान् देवैक्येन तदभेदेन चागतं सर्वे पशवोऽश्वो भव-

वो भवन्ति । अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भव-
न्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः । बहुरूपा भव-
न्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवस्तमृद्ध्यै ॥ ८ ॥

आरुण्यान्लोको दृशिर्न आलभ्यन्ते नानारू-
पाः पशवो द्वे च ॥ २ ॥

'अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्य-
न्ते । अमुष्मां आरुण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते ।

ति । अथ नानारूपाः पशवो भवन्ति यथा कश्चित् बभ्रुः
कश्चिन् कृष्ण इति, तस्मात् अद्यापि नानारूपाः पशवो भ-
वन्ति । अथ बहुरूपाः एकस्या देवताया बहुभेदभिन्नरूपाः
पशवो भवन्ति यथा प्राजापत्या एव—कश्चित् रोहित कश्चित्
धूम्रगेहित. इति, तस्मात् अद्यापि पशवो बहुरूपा भवन्ति ।
यथा एकस्यैव पशो कश्चिद्वयव कृष्ण कश्चिच्छोहित. क-
श्चिच्छुक्ल इति । 'बहोर्नञ्वन्' इति नञ्वडावान् 'नञ् सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृताये नवमे अश्वमेधे
द्वितीयोऽनुवाकः .

'अस्मै वा इयादि ॥ गतम्* । यदारुण्यानिति आल-
भन्ते इत्येव । अष्टं तैरिति । अवरुन्ध इत्येव । एवमन्यवरा-

इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यदांरण्यान् । अमुं तैः ।
 उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याश्चरण्याश्च । उभ-
 यौर्लोकयोरवरुद्धयै । उभयान्पशूनालभते ॥ ९ ॥
 ग्राम्याश्चरण्याश्च । उभयस्यान्नाद्यस्यावरुद्धयै ।
 उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याश्चरण्याश्च । उभ-
 येषां पशूनामवरुद्धयै । त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रयं
 इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति । कस्मात्सत्यात् ॥ १० ॥ अस्मिन्लोके
 बहवः कामा इति । यत्समानीभ्यो देवताभ्योऽ-

लम्भे अन्यतरावरोध उभयालम्भेनोभयावरोधः । फलान्तरविधा-
 नार्थं द्वितीयं तृतीयं च विदधाति । उभयालम्भेन ग्राम्या-
 रण्यात्मरूपोभयस्य अन्नस्य अवरोधः, उभयेषां पशूनां अवरोधश्च ॥

त्रयस्त्रय इति ॥ एकैकस्य देवतायै त्रयस्त्रयः पशवो
 भवन्ति । यथा रोहितादयस्त्रय प्राजापत्या बभ्रादयस्त्रयो रीद्राः
 तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य इत्यादि । तत्तत्त्वान्वयात् लोक-
 त्रयाप्यै भवति ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ कस्मात् कारणात् अस्मिन् मनु-
 प्यलोके एकैकस्य पुरुषस्य बहवः कामा रुचयो भवन्ति
 इति ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति, उत्तरं—यदित्यादि । समानीभ्यो

न्येऽन्ये पशव आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके
 कामान्दधाति । तस्मादस्मिन्लोके बहवः कामाः ।
 'त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । त्र्यावृतो
 वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोकाना-
 माप्त्यै । एषां लोकानां कल्प्यै । 'पर्यग्निकृता-
 नारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै ॥ ११ ॥

अवरुद्धया उभयान्पशूनालभते
 सत्यादहिंसायै ॥ ३ ॥

देवताभ्यः एकैकस्यै देवतायै अन्येऽन्ये पृथक्स्वभावा पशव
 आलभ्यन्ते, यथा एकस्मै प्रजापतये रोहितादयस्त्रय, तेनाय-
 मस्मिन् लोके गृह्णन् कामान् दधाति स्थापयति यजमान ।
 तस्मात् अद्यत्वेऽपि बहव कामा भवन्ति ॥

'त्रयाणां त्रयाणामिति ॥ एते देवत्यानां प्रजापत्यादीनाम् ।
 त्र्यावृत इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

'पर्यग्निकृतानिति विहितस्यानुवाद अहिमाया इति हेतु-
 यनार्थ ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मण तृत्तं य नवमे प्रपाठक
 अश्वमेधे तृतीयाऽनुवाक

'युजन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो
 ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुपमित्याह ।
 अग्निर्वा अरुपः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्त-
 मित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति ।
 परितस्थुष इत्याह ॥ १२ ॥ इमे वै लोकाः परित-
 स्थुषः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । 'रोचन्ते
 रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
 नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति । युजन्त्यस्य काम्ये-
 त्याह । कामानेवास्मै युनक्ति । हरी चिषक्षसेत्या-

'युजन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्या युगयुग्मि अश्वमन्त्रकृतं युनक्ति ॥
 असौ वा इत्यादि । ब्रध्नवादिगुणयोगादियादियोजनचेन अश्व
 योजनं कृतमिति । अस्मै यजमानाय आदित्यादिमानयं यथा
 स्यादिति । एतदर्थमेवादित्यादीन् स्वकार्येषु व्यापारयनीत्यर्थः ।
 बृंहणान् ब्रध्नः आदित्यः । आरोचनादरूपोऽग्निः । मदा च-
 रणान् चरन् वायुः । परित स्थितियोगात् परितस्थिवामो लोकाः,
 विधत्तित्यत्ययः ॥

'रोचन्त इति पृष्ठमश्वस्य मृज्यते ॥ एतदर्थमेव दिवि नक्ष-
 त्राणि रोचयति प्रकाशयति । युजन्त्यस्येति मष्टी युनक्ति ।
 कामान् अभिप्रेतानर्थान् । इमे इयं च अमो च इमे द्यावा
 पृथिव्यौ । 'स्वदादीना यत्परम्' इतीदमश्वेत्यर्थः । हरी हर-

ह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युनक्ति ॥
 १३ ॥ शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै
 नृवाहंसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति । एता एवा-
 स्मै देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ।
 'केतुं कृण्वन्नकेतव इति भ्वजं प्रतिमुञ्चति । यशो
 एवैनं राज्ञां गमयति । जीमूतस्येव भवति
 प्रतीकमित्याह । यथायजुरेवैतत् । ये ते पन्थान-
 स्सवितः पूर्यासि इत्यंध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभि-
 जित्यै ॥१४॥ 'परा वा एतस्य गृह एति । यस्य

णकुशले । विपक्षसा विविषार्थे । धृष्णू धारणशीले नृवा-
 हसा नगणा वहनकुशले । एतेता देवता अस्मै यज
 मानाय अस्याभिमामपादनार्थं युनक्ति अन्वाद्योजनव्याजेन, तस्मि-
 न्स्य सम्यक्प्राप्तये भवति ॥

'प्रतिमुञ्चति रथे स्थापयति ॥ राज्ञां मध्ये एतेमेव रा-
 जान यशो गमयति नयत्येष इति यावत् । प्रसिद्धत्वात्
 यथायजुरिति । 'अनाविद्धया तनुया नयत्वम्'* इत्यादि यथा
 मन्त्रो वदति तथा तद्वक्त्येव । अभिजित्या इति । मार्गेति
 शेषलाभान् देवतापक्षपाताच्च अभिनय ॥

'परा वा इत्यादि ॥ उपाकृतोऽथो हविर्भूतो वेद्या अ-

पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति । एतद् स्तोतरेतेन
 पथा पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै स्तो-
 ता । वायुमेवास्य पुरस्ताद्घ्रात्यावृत्यै । यथा वै
 हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य
 स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीयन्ते ।
 यद्वाल्लेषु काचान्नावयन्ति । लोमान्येवास्य तत्सं-

न्यत्र यदि गच्छेत् एतस्य यजमानस्य यज्ञः परैति विन-
 श्यति, तस्मात् 'एतम्' इति रथममीपमश्वं नयति । तत्र 'एतं
 स्तोत.' इत्यादिवचनात् अश्वस्य पश्चाद्वायुस्स्यापितो भवति, त-
 चास्य आवृत्यै भवति । वायु खलु 'स्तोतः' इति मन्त्रे
 आमन्त्र्येत प्राणादिवृत्तिभावेन ताल्वाद्यभिरतिन शब्दोत्पादनान्
 स्तोता शब्दगिता वायुः उच्यते ॥

यथा वा इत्यादि ॥ उपाकरणोत्तरकाले अश्वस्य लोम-
 निपतनं गृहीतस्य हविषः स्कन्दनस्यानीय, तस्मान् वाल्लेषु अ-
 श्वस्य दीर्घलोममु काचान् मणीन् सौवर्णीराजनमौक्तिकान् महि-
 पीषावातापरिवृत्य आवयन्ति प्रोतान् कुर्वन्ति । तत्सर्वेषां लोम-
 संभरणाय सम्यग्धारणाय भवति—

सौर्याणान् महिषी मर्णान् दगशतानस्यायस्यावहान्
 वायाना वरने मर्णान् दगशतान् प्रत्यग्वहादगजान् ।
 प्रत्यक्भोगि महसमेद परिवृत्त्यस्याग्नेर्मौक्तिकान्
 मरुतदशमर्णानर्धु ममुपप्राग्वत्यश्चिन्त्यये ॥

भरन्ति ॥१५॥ 'भूर्भुवस्सुवरिति' प्राजापत्याभि-
 रावयन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देव-
 तया समर्धयन्ति । भूरिति महिषी । भुव इति
 वावाता । सुवरिति परिवृत्ती । एषां लोकानाम्-
 भिजित्यै । हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योति-
 र्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥१६॥ ज्योतिश्चैवा-
 स्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति । सहस्रं भवन्ति ।
 सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोक-

महिष्यास्पचिवस्थाने राजदुःखगत स्मृता ।

रावाताया भराजप्रदागस्माहायनं शतम् ॥

दारास्तु सप्तग्रामण्या परिवृत्त्यास्माहायनाम् ।

गतं करोति पञ्चागन् पञ्चागद्वर्गपाद्वयो ॥

'भूरित्यादि ॥ 'म भूरिति व्याहरन्'* इति प्रजापतिना
 प्रथमदृष्ट्यान् प्राजापत्या व्याहनय अश्वः प्राजापत्य इति
 स्वयैव देवनया जवन समृद्धये भवति । महिष्यादित्रयस्य
 क्रमेण व्याहृतित्रयान्वयो लोचन्याभिजयाय भवति ॥

हिरण्ययाः हिरण्यया 'कृत्स्नवास्तव्य' इति सूत्रे हि-
 ण्ययेति निपात्यते । पक्षान्तरमिदं राजतानामप्युपपन्नं वा ।
 समीचीं मग्ने एकविधे दधाति । मग्नीना महस्रच महार्य
 तेन महस्रानुन्यस्य स्वर्गस्य अभिजयाय भवति ॥

स्याभिजित्यै ।^१अप् वा एतस्मात्तेजं इन्द्रियं पश-
वश्चश्रीः कामन्ति । योश्चमेधेन यजते । वसव-
स्त्वाऽञ्जन्तु गायत्त्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति ।
तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै
तेजोऽवर्तुन्धे ॥ १७ ॥ रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छ-
न्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं
त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मां इन्द्रियमवर्तुन्धे । अदित्या-
स्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परिवृक्ती । तेजो
वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै पशू-
नवर्तुन्धे । पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् ॥
१८ ॥ यत्पत्न्यः । श्रियमेवास्मिन्तद्वयति । ना-

^१अप वा इत्यादि ॥ अश्वमेधेन यजमानात्तेन आदिचतुष्टय
मपक्रामति दीर्घकालं राज्यपरित्यागात् । तत्र च 'वसवस्त्वा'*
इत्यादिभिरञ्जनं चतुष्टयगमाय भवति । सहात्पस्थादिना तेन
आदेर्गाय-यादेश्च अभेद उपचर्यते । तेजो वा आज्यम्' इति
वाक्यशेषात् आयेनाभ्यञ्जतीति गम्यते । तस्य च तेनोहेतु-
त्वात्तेनस्त्वम् । पत्न्य इति । छन्दम दस्त्वम् । श्रीवृद्धि
हेतुत्वात्पत्नीना श्रीत्वम् ॥

समात्तेजं इन्द्रियं पशवश्चरिषां कामन्ति ।^९ लाजी ३-
 ञ्छाची ३न् यशो ममाँ ४ इत्यतिरिक्तमन्नमश्वयो-
 पाहरन्ति । प्रजामेवान्नादीं कुर्वते । एतदेवा अन्न-
 मत्तैनदन्नमहि प्रजापतु इत्याह । प्रजायामेवान्ना-
 द्यं दधते । यदि नावजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासी-
 दित्यवग्रापयेत् । अवं हैव जिघ्रति ।^{१०} आक्रान्तं
 वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी स-
 धस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकानामभि-
 जिज्यै । समिद्धो अज्जन्कदरं मतीनामित्यश्वस्या-
 प्रियो भवन्ति सरूपत्वार्य ॥ १९ ॥

परितस्थुप् इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजिज्यै
 भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति त्रीणि च ॥ ४ ॥

^९ अतिरिक्तमिति ॥ नक्तहोमशेषं यन्निहिं तदन्नमश्वाय पत्न्य
 उपाहरन्ति समीपे दधति भक्षणार्थम् । सर्वा प्रजामन्नादनस
 मयां कुर्वते सर्वस्यामपि प्रजायां प्रभूतं अन्नाद्यं स्थापयति
 एतन्मन्त्रप्रभावात् । यदि नेति । उपाह्वनमन्नमिति केचित् ।
 उपपाठ्यमाना अप इत्यन्ये । एतन्मन्त्रप्रभावात् अवजिघ्रत्येव ॥

^{१०} अनुमन्त्रयत इति ॥ अन्नोपहरणान्तरम् । आपिय इति प्रयानाना
 याज्याः, आप्रीतिहेतुवादाप्रिय । सरूपत्वाय समानरूपत्वाय भवन्ति ॥

इति तृतीये नवमे अश्वमेधे ऋषोऽनुवाकः .

‘तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृह्यते । यो-
 श्वमेधेन यजन्ते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वद-
 तः । तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेनं च समर्धयतः ।
 दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयतनो वै
 ब्रह्मा । वारुहस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्यं
 दक्षिणतो दधाति । तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
 त्तरः । उत्तरतो होता भवति ॥ २० ॥ उत्तरत आ-
 यतनो वै होता । अग्नेयो वै होता । तेजो वा
 अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्त-

‘तेजसा वा इत्यादि ॥ भीष्मस्वभावत्वान् । ब्रह्मोऽग्नि-
 ति । ब्रह्मणो वादो ब्रह्मोद्यं प्रश्नप्रतिज्ञारूपेण वेदार्थाध्यव-
 माय । ‘वदस्मपि कथं न’ इति कथम् । तत्राश्वमेधस्य
 प्राशस्त्यसमर्पणया यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चसयो मष्टिं दुरतो
 ब्रह्मोद्यं वदन्तौ होतृब्रह्मणो ॥

‘दक्षिणत इत्यादि ॥ वक्ष्यति ‘यूपमभिर्नो वदत’ इति ।
 तत्राग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणतो ब्रह्मा आभीनो वदति । उत्त-
 रत आभीनो होता वदति । वेद्या दक्षिणतः ब्रह्मणस्स्थान, उत्त-
 रतो होतु । वृहस्पतिप्रधानत्वात्तद्वत् ब्रह्मा ब्रह्मवर्चसो, अग्निप्र-
 षानत्वान् अग्निवद्धोना तेजस्यो, तस्मात् दक्षिणतो वदन् ब्रह्मा
 यजमानस्य दक्षिणभागे ब्रह्मवर्चसं दधाति । उत्तरतो वदन्

रोऽर्धस्तेजस्वितरः । 'यूपमभितो' वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेनं च समर्धयतः । 'किं॒ स्विदासीत्पूर्वचि-
त्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २१ ॥ दिवं-
मेव वृष्टिमव रुन्धे । 'किं॒ स्विदासीद्बृहद्वय इ-

होता उत्तरभागे तेजो दधाति । तस्मात् दक्षिणोऽर्ध इतर-
स्मात् ब्रह्मवर्चसितरः उत्तरश्चेतरस्मात् तेजस्वितरः शक्तिमतरः ॥

'यूपमित्यादि ॥ 'अभितः परितः' इति द्वितीया । 'पर्य-
भिभ्यां च' इति तसिल् । यजमानदेवस्य इति । यजमानप्र-
धान इत्यर्थः ॥

'किंस्विदित्यादि ॥

होतुः प्रभा. प्रघणस्स्युः प्रनिज्ञा.

प्रत्युत्तेषु प्रघणा तेषु सम्यक् ।

तत्रात्ताना ये मदस्या यजस्ते

रुष्टाः सगो प्रघणः रुपापयन्ति ॥

द्यौर्वा इत्यादिभिर्विशिष्टकल्पाभार्यतया तत्तत्कल्पसाधनत्वं प्रश्नानां
दर्शयति । वृष्टिहेतुर्योः पूर्वचित्तिः प्रथमं चिन्त्यते बुद्ध्यते सौः
स्थितिहेतुत्वात् प्रज्ञानम् । तस्मादाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वृष्टि-
लाभः ॥

'अश्वो वा इति ॥ अश्वो बृहदन्नं देवानामप्यदनीयत्वात् ।
तस्मात् वृष्ट्या अश्वदिसमृद्धान्नलाभः ॥

त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । ^१किं
 सिंदासीत्पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै पिशङ्गिला ।
 रात्रिमेवावरुन्धे । ^२किं सिंदासीत्पिलिप्पिलेत्या-
 ह । श्रीर्वै पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे ॥२२॥
^३कस्सिंवेदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
 एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे । ^४क उं सिं-
 जायते पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः ।
 आयुरेवावरुन्धे । ^५किं सिंद्धिमस्य भेषजमि-

^१रात्रिर्वा इति ॥ पिश अवयवे, तमसा रूपाणि गिलनि
 छादयतीति पिशङ्गिला । पृषोदरादि । तस्मात् प्रभूतान्नो रा-
 त्रिमपि विधेयीकरोति ॥

^२श्रीर्वा इति ॥ भृश प्रज्ञाना प्रीणयित्री पिलिप्पिला प्रीणा-
 तेर्यङ्लुकि अभ्यासस्य लिगागमो वर्णविकारोपजनशब्दस्तः । त-
 स्मात् विधेयीकृताहोरात्रत्वात् महतोऽन्नादनमामर्ग्यस्य लाभः ॥

^३असौ वा इति ॥ आदित्यस्सर्वदा एकाकी चरति सेना-
 न्यादीनामनुपलम्भात् तस्मान् आदित्यवत्तेनस्वी भवति ॥

^४चन्द्रमा वा इति ॥ पुनःपुनर्जायते चन्द्रमाशुक्लादौ,
 तस्मान् तेजस्वी भूत्वा आयुष्माश्च भवति ॥

^५अग्निर्वा इत्यादि ॥ आग्नेयत्वाद्वाष्पणस्य वसवर्चमत्वलाभः ॥

त्याह । अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमे-
 वावरुन्धे । ^१किं स्विदावपनं महदित्याह ॥ २३ ॥
 अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके
 प्रतितिष्ठति । ^२पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या
 इत्याह । वेदिर्वै परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवाव-
 रुन्धे । ^३पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह ।
 यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे । ^४पृ-
 च्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह । सोमो
 वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे ।

^१अयं वा इति ॥ ओप्यते सर्वमस्मिन्निति सर्वाश्रयाधारोऽयं लोकः तेनात्र प्रतिष्ठितो भवति ॥

^२वेदिर्वा इति ॥ 'सा वा इय सर्वेव वेदिः' इति पृथिव्याः प्रकृष्टं स्थानं वेदिः तस्मान् पृथिव्या प्रतिष्ठाय वेदिमन्ति कर्माण्यवरुन्धे ॥

^३यज्ञो वा इति ॥ यज्ञेन यज्ञफलान् सर्वं भुवनात् नश्ये नश्यते, तस्मान् यज्ञफलान्यवरुन्धे ॥

^४सोमो वा इति ॥ वृषा सेक्ता अश्वो व्यापक आत्मा तस्य रेतस्स्थानीयस्सोमः सारत्वान् विश्वोत्पत्तिहेतुत्वात् । तस्मान् सोमयागानामाहर्ता भवति ॥

¹⁰पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह । ब्रह्म वै वा-
चः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे ॥२४॥

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवाव-
रुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतश्च-
त्वारि च ॥५॥

¹अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रीमन्ति । योश्वमे-
धेन यजन्ते । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति
संज्ञप्यमान् आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधा-

¹⁵ब्रह्म वा तनि ॥ वाचः परमं रक्षणस्थानं ब्रह्म वेदः
तस्मान् ब्रह्मवर्चस्यम् ब्रह्महेतुत्वात्तस्य । एवं गृदाभिप्रायेण
होत्रा अश्वमेधप्रभावाविष्करणाय कृत्वा मश्वान् तत्तदभिप्रायवि-
शेषवेदी ब्रह्मा सदस्यानुमानं कृत्वाश्वमेधप्रभावं च यथायथा म
निक्षेप्तुमर्हति तथा ब्राह्मणेनैवेत्यं प्रदर्शितमिति बोद्धव्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये नवमे पत्रमाऽनुवाक

¹अप वा इत्यादि ॥ मरूना पशूना प्राणवियोजनकरणात्
तत्कारिणो यनमानादपि प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् अनेन
होमेन यनमाने प्राणान् रथापयति ॥

ति । नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति । 'अवन्तीस्था-
वन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वां प्रियाणाम् । वर्षि-
ष्टमाप्यानाम् । निधीनां त्वां निधिपतिः । हवामहे
वसो ममेत्याह । अपैवास्मै तद्धुवते ॥ २५ ॥
अथो धुवन्त्येवैनम् । अथो न्येवास्मै हुवते । त्रिः
परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोके-

“अवन्तीस्थेति ॥ अत्र राजपतञ्चो दक्षिणान् केशपक्षा
नुद्ग्रथ्य सव्यान् प्रस्त्रस्य दक्षिणानुरूनाघ्नाना सिग्भिरवधून्वन्त्य
त्रि प्रदक्षिणमश्व धुवन्त्य परियन्ति अनेन मन्त्रेण । अथ स-
व्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान् प्रस्त्रस्य सव्यानुरूनाघ्नाना अनभिधून्वन्त्य
त्रि प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो यथा प्रथमे पर्याये । तत्र
मृतोपचारभूतसिग्वातस्थानीय सिग्भिरश्वस्य अभिधूनन क्रियते । त स
र्वमस्मा अश्वाय अपद्धुवते । अनेन मन्त्रेण करणानि चादधति ।
अर्पित्यै देवतास्त्वामवन्तु, प्रियन्वादिगुणं त्वामाह्वयाम इति न
गन्तलिङ्गात् । कोऽर्थस्तर्हि मृतोपचारस्थानीयेन सिग्भिरभिरपेने
त्याह—अथो इति । परिधवनच्छलेन एनमश्वमेता धुवन्ति
चलयन्ति अप्रेतत्वान्नयन्ति । तदपि विमर्शमित्याह । अथो
इति । सज्ञपनमेवास्मै निद्भुवते अपलयन्ति न मृतोऽमीनि ॥

“एभ्य इति ॥ एभ्यस्त्रिभ्यो लोकेभ्यः एनं धुवते लो-
कत्रयसचरणसामर्थ्याय लोकस्थितये वा ॥

भ्यो ध्रुवते । 'त्रिः पुनः परियन्ति । पट्थ संप-
 यन्ते । पट्ठा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं ध्रुवते । 'अप-
 वा एतेभ्यः प्राणाः कामन्ति ॥ २६ ॥ ये यज्ञे ध्रु-
 वनं तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव वै पुरुषे
 प्राणाः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपं
 कामन्ति । 'अम्बे अम्वात्यम्बिक इति पत्नीमुदा-
 नयति । अहृतैवैनाम् । सुभगे काम्पीलवासिनी-
 त्याह । तप एवैनामुपनयति । सुवर्गे लोके संप्रो-
 ष्ण्वामित्याह ॥ २७ ॥ सुवर्गमेवैनां लोकं गमय-

'त्रिः पुनरिति ॥ पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति साम-
 ध्यान्मध्ये त्रिः परियन्तीत्युक्तं भवति । तदाह—'नवकृत्वः
 परियन्ति' इति । ऋतुभिरिति । ऋतवो हि सृष्टमप्युत्थापयेयु-
 रिति भावः ॥

'ये यज्ञ इति ॥ ये प्रेतोपचारं सिग्भिर्धुवनं यज्ञे देवे
 कर्मणि कुर्वते । गुणाभावश्छान्दमः । तत्र नवत्वान्वयात् प्रा-
 णानात्मानि दधते महिष्यादयः । ततः प्राणा एभ्यो नापक्रा-
 मन्ति ॥

'अम्ब इत्यादिना महिषीमलंकृतामुदानयति हस्ते गृह्णाति
 रमणवत् आह्वयत्येनामेनेन कर्मणे । तप एवेति । संतापहेतु-
 त्वात् अस्या एतत्तपस्यानीयं यन्मृत्येन मिथुनीमवनम् । स्वर्ग-

ति । 'आऽहर्मजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भध-
मित्याह । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशू-
नात्मन्धत्ते । 'देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं
लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्सूची-
भिरसिपथान्कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्र-
ज्ञात्यै । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह ॥ २८ ॥ यथा-
यजुरेवैतत् । 'त्रयस्सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्यो

मेवेति । स्वर्गमनायैवेदं कर्म भवत्यस्या रत्यर्थं छादनं यत्क्रियते
छादितत्वात्स्वर्गस्य ॥

एवं प्रहेळिकास्थानीयान्यन्यपराणि एतानि वाक्यानि कर्म-
प्राशस्त्यप्रतिपादनपरतया व्याख्यायन्ते ब्राह्मणेन—प्रजा वा इति ॥
गर्भधारणवानोयुक्तिः सर्वप्रजापशुधारणसामर्थ्यं कर्मणः ख्यापयति ॥

'देवा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्सूचीभिरिति । विश-
सनकाले येः पथिभिरसिर्गच्छति तान् असिमार्गान् सूचीभिः
कल्पयन्ति महिष्यादयः । तन्मार्गज्ञानं स्वर्गस्य प्रज्ञात्यै भवति ।
गायत्रीत्यादि । 'गायत्री त्रिष्टुप्'† इत्यारम्य द्वाभ्यां द्वाभ्या-
मृभ्यां महिष्यादयः क्रमेण कल्पयन्ति । यथायजुरिति । गाय-
त्र्यादिभिरेवासिमार्गाः प्रवर्तिता भवन्ति ततः ऋत्विजां नापराधः ॥

'त्रय इति ॥ त्रयोऽवयवा आसामिति । 'द्वित्रिभ्यां तय-
स्यायच्' इत्ययनादेशः । अयस्मर्य इति । 'अयस्मयादीनि

रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्म-
 र्ग्यः । अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः ।
 दिशो वा अयस्मर्ग्यः । अवान्तरदिशा रजताः ।
 ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति । ¹⁰क-
 स्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहिंसायै ॥ २९

हुवते कामन्त्यूर्वाधामित्याह जगतीत्याह
 कल्पयत्येकं च ॥ ६ ॥

छन्दसि' इति भत्वम् । लोकत्रयानुसारेण महिष्यादिक्रमो नादृतः ।
 तदेवाह अस्य वा इति । उत्तरोत्तरप्रशस्तत्वादेवमुक्तम् । हरिण्य-
 रसौवर्ण्यः ॥

सौवर्णीभिः पथोऽभेजंनयति महिषी क्रोडकण्ठान्तराळे
 वावाता राजतीभिर्विरचयति पथः क्रोडनाभ्यन्तराळे ।
 शिष्टे गात्रेऽस्तिमार्गान् रचयति परिदृक्कृत्येवमेवायसीभिः
 कण्ठादौ स्यादसत्तादधि(सि)पथकरणं सौकर्यं विशस्तिः ॥

¹⁰कस्त्वेत्यश्वस्य त्वचमाच्छिनत्ति ॥ तत्र कः प्रजापतिरेव
 त्वा छयति छिनत्ति नाहमिति वचनात् अहिंसायै भवत्यात्मनः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे द्वतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः.

‘अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योश्वमे-
धेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै
राष्ट्रमंश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ।
‘वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्र-
मेवास्मै पर्यूहति । अथास्या मध्यमेधतामित्याह ।
श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ ३० ॥ श्रियमेवावरुन्धे ।
‘श्रिति वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य श्रि-

‘अप वा इत्यादि ॥ दीर्घकालं राजोपचारविरहात् श्रीश्च
राष्ट्रं चास्मात् अपक्रामति । श्रीर्वा इति । तदुभयसाधनत्वा-
त्ताच्छब्दम् । तत्र योन्युच्छ्रयणवाचोयुक्त्या श्रीराष्ट्रयोरुच्छ्रिति-
हेतुत्वं कर्मणो दर्शयति ॥

‘राष्ट्रं वा इति ॥ भरणीयत्वात् राष्ट्रं भारः । योन्यु-
च्छ्रयणस्य वेणुभारोच्छ्रितिहेतुसाम्यात् राष्ट्रमस्मै पर्यूहति परित-
स्समूहीकरोति अपक्रान्तेमेकत्र प्रकृतित्थं स्थापयति ॥

‘श्रीर्वा इति ॥ योनिमध्ये धनवाचोयुक्त्या राष्ट्रमध्यात्मक-
श्रीलामः ॥

‘क्षेम इति ॥ योनिमध्ये धने शीने वाते पुनत उपमान-
त्वकथनात् तस्य च राष्ट्रक्षेमेहेतुत्वान् यनमानस्य क्षेमलाभः, येन
राष्ट्रं नापक्रामति ॥

तो वातः । क्षेममेवावर्तुन्धे । ^५यद्धरिणी यवमत्ती-
त्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशं चैवास्मै
राष्ट्रं च समीचीं दधाति । ^६न पुष्टं पशु मन्यत
इत्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यन्ति ॥३१॥ ^७शूद्रा
यदर्यजारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्वै-
शीपुत्रं नाभिपिञ्चन्ते । ^८इयं यका शकुन्तिकेत्याह ।

‘विद्वा इति ॥ विद् प्रजा हरिणीस्यानीया नलिहरणात्
पोष्यवर्गत्वाच्च । राष्ट्रं स्वयं यवः तेन धार्यमाणत्वात् । अत्र
योनिभोगे हरिण्या. यवादनसाम्यकथनात् तादृशे विद्वाष्ट्रे समीचीं
संगते स्थापयति । ऋत्विगादिना किनि, ‘समस्समि’ इति सम्प्रा-
देशे, ‘चौ’ इति दीर्घत्वे, ‘नपुंसकाच्च’ इति शिभावः ॥

^९तस्मादिति ॥ योनिभोगे तृप्त्यभावस्य अतृप्तहरिणीभोगस्य
उपमानत्वं कथयता पर्याप्तसाम्यतत्वाभिधायकपुष्टिपशुग्रहणं कुर्वता
राज्ञः पशुपुष्टि. वृत्तिर्न भवतीति सूचितम् ॥

^{१०}अश्वमेधयाजी निकृष्टवैश्यवृत्तिभाक् न भवतीति ख्याप्यते—
तस्मादिति ॥ कामुकाया. धनाया नास्तीति दर्शयता यदर्य-
ग्रहणं कृतं तस्मात् वैशीपुत्रं वैश्यस्त्रीपुत्रं नाभिपिञ्चन्ते ‘अर्य-
स्त्वामिवैश्ययोः’ इति अर्थशब्दो निपात्यते ॥

^{११}विद्वा इति ॥ प्रजा शकुन्तिका शकुन्तवदनवस्थितत्वात्
शकस्वभावत्वाच्च सर्वकार्येषु । राष्ट्रमेवाश्वमेधः सर्वराष्ट्रसाध्यत्वात् ।

विड्वै शंकुन्तिको । राष्ट्रमश्वमेधः । विशं चैवास्मै
 राष्ट्रं च समीचीं दधाति । ^९ओहलुमिति सर्पती-
 त्याह । तस्माद्राष्ट्रायं विशस्सर्पन्ति । ^{१०}आहतं गृभे
 पस इत्याह । विड्वै गृभः ॥ ३२ ॥ राष्ट्रं पसः ।
 राष्ट्रमेव विद्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् ।
^{११}माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै माता ।

तत्र अनुरागातिशये शकुन्तिकोपमानकथनात् विडाष्ट्रे समीची
 नित्यानुरक्ते स्थापयति यथाऽस्मान्नापक्रामति ॥

^९तस्मादिति ॥ दयितविरहाक्षमत्वं स्त्रीणां दर्शयता कुर्या-
 दिस्समन्तादाकुश्य मर्तृदेशमेव सर्पतीति यदुक्तं तस्मात् राष्ट्राय
 परराष्ट्रविनयाय विशः सर्पन्ति अस्य वा राष्ट्रं प्रपद्यन्ते
 नापक्रामन्ति ॥

^{१०}विड्वा इति ॥ प्रजा गृभः गर्भः वर्णलीपः, मगो वा
 वर्णविपर्ययः, तत्रोत्पन्नत्वात् । राष्ट्रमेव पसः शुक्लं शेफो वा
 राष्ट्रवृद्धिहेतुत्वात् । तत्र योन्याः शेफमो यदाहनं यद्यागत-
 जशुक्रपानं योन्या तदुभयकथनं राष्ट्रस्य विद्यायातसूत्रनार्थम् ।
 हन्तिर्गतिकर्मा आगमयति राष्ट्रं विदुः तस्य तदधीनामन्यम-
 स्त्वात् । तस्मात् अद्यत्वेऽपि राष्ट्रं विशं प्रजां घातुकं ताच्छी-
 ह्येन गच्छति वृष्यादिस्तदधीनत्वात् ॥

^{११}इयं वा इति ॥ प्रजननयोस्संयोगोक्ता मातापितृमहतात्

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । ¹²अग्रं
 वृक्षस्य रोहतु इत्याह । श्रीर्वै वृक्षस्याग्रम् । श्रि-
 र्यमेवावरुन्धे ॥ ३३ ॥ ¹³प्रसुलामीति ते पिता गुभे
 मुष्टिमन्तः सयुदित्याह । विड्वै गर्भः । राष्ट्रं मुष्टिः ।
 राष्ट्रमेव विशयाहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् ।
¹⁴अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतं
 वदन्ति । दधिक्कावृणो अकारिपमिति सुरभिम-
 तीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभ्यः । प्राणानेवा-

मातृपितृस्थानीयाम्यां द्यावापृथिवीभ्यां यजमानं परिददाति र-
 क्षार्थं, येन श्रीराष्ट्रे अस्मात् नापक्रामतः ॥

¹²श्रीर्वा इति ॥ संभोगकाष्ठा कथयता वृक्षामरोहणकथनात्
 श्रीकाष्ठालामो यजमानस्य । श्रीर्हि वृक्षस्याग्रं खट्वारोहणमित्यर्थः ।
 यद्वा—बहुप्रकारोपजीव्यत्वात् राष्ट्रं वृक्षः उच्यते तस्याग्रं सा
 श्रीः श्रीरेव साऽवरुद्धा तस्मात् नापक्रामति ॥

¹³विड्वा इति ॥ संभोगातिप्रसङ्गं कथयता गुभे भगे मुष्टिः
 शेरुसः यत्पतनं उक्तं तत् राष्ट्रमेव विशि आहन्ति आग-
 मयति अनुप्रवेशयति । तस्मात् राष्ट्रं विशयागमनशीलं यस्मात्
 विद् भगः राष्ट्रं मुष्टिः वृद्धिहेतुत्वात् ॥

¹⁴अप वा इत्यादि ॥ ये यज्ञे अपूतं असत्यं अन्यप-
 राक्षरं वाक्यं वदन्ति तेभ्यः सुरभित्वरूपाः पवित्रस्वभावाः

त्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ।^{१५} आपो हि
 धा मयोभुव इत्यद्विर्मार्जयन्ते । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ३४ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे
 दधते चत्वारि च ॥ ७ ॥

प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत् ।
 ताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशंक्रोत् । सौव्रवीत् । ऋ-
 धवद्विस्तः । यो मेतः पुनस्संभरदिति । तं देवा
 अश्वमेधेनैव सम्भरन् । ततो वै त आर्धुवन् ।
 योश्वमेधेन यजते । प्रजापतिमेव सम्भरत्युधोति ।

प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् 'दधिक्राव्यः'* इति मुरमिशब्द-
 वत्या ऋचो जपात् सुरमीन् प्राणान् आत्मनि स्थापयन्ति ॥

^{१५} आपो हिष्टेत्यादि ॥ गतम्* ॥

इति द्वितीये नवमे सप्तमोऽनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजास्सृष्टेत्यादि ॥ प्रेणा प्रेम्णा । छान्दसो
 वर्णलोपः । प्रजामु क्षिप्तस्यात्मीयेन रूपेण संहत्यावस्थानं संभवः
 पृथक्त्वं, तत्कर्तुमशक्नोऽव्रवीत् ऋधवदिति । ऋधुयादेव सः यो
 मा इतः प्रजाम्यः संभरत् संभरेत् । भृषोलेद् । एकत्र संभृतं
 कुर्यात् । तमित्यादि । गतम् ॥

‘पुरुषमालभते ॥ ३५ ॥ वैराजो वै पुरुषः । विरा-
जमेवालभते । अथो अन्नं वै विराट् । अन्नमेवा-
वरुन्धे । ^२अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः ।
प्रजापतिमेवालभते । अथो श्रीर्वा एकशफम् ।
श्रियमेवावरुन्धे । ^३गामालभते ॥ ३६ ॥ यज्ञो वै
गौः । यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः । अन्नमे-
वावरुन्धे । ^४अजावी आलभते भूमे । अथो पुष्टिर्वै

^२पुरुषमालभत इत्यादि ॥ जातिनिर्देशोऽयं, यदुक्तं ‘वैराजी
पुरुषः’ * इति । वैराजः पुरुषः विराज प्रजापते अपत्यत्वात् । तस्मात्
विराडेव आलब्धो भवति । अपि च विराजोऽन्नत्वात् अन्नं लब्धं भवति ॥

^३अश्वमिति ॥ अश्वस्य प्रजापतेरक्षिपरिणामत्वात् प्रजापति-
रेवालब्धो भवति । अपि च—श्रीमत्सम्बन्धित्वेन वा एकश-
फपशूना श्रीत्वात् श्रीः आलब्धः भवति । जातिनिर्देशवस्त्व-
भिप्रायेण नपुंसकत्वम् ॥

^४गामिति ॥ अभिमतप्रदत्वेन पावनत्वेन वा यज्ञ एव गौः
तस्मात् यज्ञ एवालब्धो भवति । अपि च अदनीयाना क्षीरा-
दीना हेतुत्वात् अन्नमेव गौः तस्मात् अन्नं लब्धं भवति ॥

^५अजावी इति ॥ भूमा बहुत्व वृद्धि ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ ॥
पर्यप्रिकृतमित्यादि । गतम् † ॥

भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे । पर्यग्निकृतं पुरुषं चारु-
 ण्याः श्वोऽर्त्तुजन्त्यहिः सायै । 'उभौ वा एतौ पशू
 आलभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः । तेऽस्योभये यज्ञे
 वद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता
 भवन्ति । नैनं दंक्ष्णर्वः पशवो यज्ञे वद्धाः । अभीष्टा
 अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता हिंसन्ति ।
 योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ३७ ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

‘उभौ वा इति ॥ अयमः पुरुषादि परमः विराडादिः
 ते उभये पशव अस्य यज्ञे वद्धाः नियुक्ता पर्यग्निकृतो-
 त्सर्गविनियोगमात्रेण अभीष्टाः आभिमुख्येन प्राप्ताः । इय गतो ।
 अभिप्रीताः आभिमुख्येन प्रीता अभिजिताः वशीकृताः अ-
 भिहुताः अग्नौ परिहृता एव भवन्ति । ये पुनः अस्य यज्ञे
 वद्धाः दंक्ष्णवः दंशनशीला हिंसा पशवः ‘देशेश्व’ इति
 कसुन्नत्ययः । अत्र दक्षपट्टणान् प्रातिशाग्यविद् आहू । अथ
 तेऽप्यभीष्टादिगुणा भवन्तो नैव हिंसन्ति । कम् ! योऽश्वमे-
 धेन यजते । यश्चैनमश्वमेधं एवंप्रभावं वेदेव न त्वेनेन यजते
 तावुमावपि न हिंसन्ति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टमोऽनुवाकः.

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन
 कृतेनार्यानामुत्तरेऽहने । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्र-
 तितिष्ठति । एकविंशत्प्रतिष्ठायां ऋतुनन्वारो-
 हति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवस्संवत्सरः ।
 ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठायां । देवता अभ्यारोह-
 ति । शक्ररयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽ-
 न्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ ३८ ॥ उतेवं
 ग्राम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धय-

प्रथमेनेत्यादि ॥ प्रथमेन स्तोमेन स्तोमवता अह्ना चतु-
 ष्टोमेन चतुरुत्तरस्तोमचतुष्टयेन अयाना कालावयवाना मध्ये कृतेन
 कृतयुगस्थानीयेन कर्मसिद्धिहेतुत्वात्ताच्छब्दम् । तादृशेन प्रथमे-
 नाह्ना राह्ना कालसादृश्येन वृद्धि प्राप्य अविकलकर्मा भूत्वा
 उत्तरे एकविंशे अहनि प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाभूते प्रतितिष्ठति
 अविचलितसंवन्धो भवति । तत्र प्रतिष्ठाभूतादेर्कांश्चादहः प्रथमं
 ऋतुनन्वारोहति देवीभविष्यति । पृष्ठानामृतुत्वं पदत्वान्वयेन ।
 ऋतवस्संवत्सरः तदारब्धत्वात् । तत्र ऋत्वात्मनि संवत्सरे
 प्रतिष्ठायां देवता अभ्यारोहति देवता लक्ष्यीकृत्य आरोहति
 देवीभवतीत्यर्थः । शक्रं माम सर्वं पृष्ठं भवति छन्दस्त्वन्य-
 दन्यद्वति । अस्मिन् अहनि पशवः खलु अन्येऽन्ये आल-
 भ्यन्ते ग्राम्याश्चैव आरण्याश्चैव तस्मान् अहो रूपमवृद्धिने-

ति । अथो अहं एवैष वलिर्हियते । ^१तदाहुः ।
 अपशवो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै
 सर्वे पशवः । यद्गव्या इति । गव्यान्पशूनुत्तमेऽह-
 न्नालभते ॥ ३९ ॥ तेनैवोभयान्पशून्वरुन्धे । प्रा-
 जापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै । ^२सौ-
 रीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति । अन्तत एव
 ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावन-
 द्वाहाविति द्वन्द्विनः पशून्नालभते । अहोरात्राणाम्-

तेन छन्दोऽन्यत्वेन करोति । अथो अपि न अह एष वलिः
 हियते उपदिगते याद्विप्रकाराः पशवोऽस्मिन्नालभ्यन्ते ॥

^१तदाहुरिति ॥ अजावयः आरण्याश्च अपशवः अपशुस्या-
 नीयाः पशुकार्यकरणात् । ये पुनः गव्याः गोनातो साधवः
 त एव सर्वपशुकार्यकरणात् सर्व एव पशवः । तस्मात् उत्तमे
 अहनि सर्वस्तोमेऽतिराधे गव्यान् पशून् आश्वमेधिकान् एकादशि-
 नान्वा आलभते । तेन ग्राम्यारण्योभयपशुलाभः सर्वेषां प्राजा-
 पत्यत्वात् प्रजापतेरेवास्य न किञ्चिदप्यनभिहितं भवति ॥

^२सौरीरिति ॥ अनूबन्ध्यास्थाने सौर्यो वशा नव भवन्ति ।
 तत्समाप्तौ यावज्जीवं ब्रह्मवर्चसं लभते । द्वन्द्विन इति पक्षान्तरम्,
 द्वे द्वे परिमाणमेषां द्वन्द्विनः ^३सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहौ * ॥

भिजित्यै । 'पशुभिर्वा एष व्यृद्धयते । योऽश्वमेधेन
यजते । छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति
त्वाष्ट्रान्पशूनालभते । पशुभिरेवात्मान् ५ समर्धय-
ति । 'ऋतुभिर्वा एष व्यृद्धयते । योऽश्वमेधेन यजते ।
पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्पृतुपशूनालभते । ऋतु-
भिरेवात्मान् ५ समर्धयति । 'आ वा एष पशुभ्यो

इत्यादयः, अभिव्यक्तौ द्व्यनिपातनम् । तत्र द्वित्वान्वयात् अहो-
रात्राणां अमिनयाय भवति ॥

'पशुभिर्वा इत्यादि ॥ बहुपशुर्हिमया पशवोऽस्मिन् अपर-
क्षास्त्यु । तत्र पानीयते र्मणि त्वाष्ट्रच्छगलद्यालम्भात् पशु-
भिस्समृद्धमेव करोति, त्वष्टु पशूनां रूपरुत्वात् । छगल. छा-
गार्भक, कल्माषः कृष्णाबिन्दुमान्, किकिदीवि तितिरि, छाग-
विशेष इत्येके । य विदीति शब्दयन् गच्छति, विदीगय श्वेत-
वक्त्रः, अश्वविशेष इत्येके, अदान्तत्वादनभिप्रेता दिशं यो याति ॥

'ऋतुभिर्वा इति । दीर्घकालमृतधर्मानादगात् । तत्रागामि-
वमन्नादिऋतुपशूनामालम्भात् ऋतुभिस्समृद्धमात्मानं करोति ॥

'आ वा इति ॥ सर्वपशुमाग्ने पशवोऽपरक्षास्त्युः । पर्व-
प्रिकृताः काश्रित् पशुनानी उत्सृजन्ति । भूयोवचनपरदपक्-

वृश्च्यते । योश्चमेधेन यजते । पर्याग्निकृता उय्सृ-
जन्त्यनाव्रस्काय ॥ ४० ॥

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ॥ १

^१प्रजापतिरकामयत महानन्त्रादस्स्यामिति ।
स एतावन्मेषे महिमानावपश्यत् । तावंगृहीत ।
ततो वै स महानन्त्रादोऽभवत् । यः कामयेत महा-
नन्त्रादस्स्यामिति । स एतावन्मेषे महिमानौ गृ-
हीत । महानेवान्त्रादो भवति । ^२यजमानदेवत्या
वै वृषा । राजा महिमा । यद्वृषां महिन्नोभयतः

र्तव्यत्वाय । तत् अनाव्रस्काय अच्छेदाय भवति । व्रश्चतेर्घञ्,
कुत्वे श्रुत्वस्य निवृत्तेः सकार एव श्रूयने ॥

इति तृतीये नवमे नवमोऽनुवाकः.

^१प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ अज्ञादनमामर्ष्यविषयं महत्तमम् ।
यद्वा ऐश्वर्येण महान् अज्ञादनसमर्थश्च स्यामिति । महिमानौ
महिमाख्यौ महावपश्यत् । अगृहीत च । 'यः प्रागतः, य आ-
त्संदाः' * इति पूर्वोत्तरौ महिमानौ । गतमन्यत् ॥

^२यजमानदेवस्येति ॥ उभयोः प्राधान्यादेवतेर्ध्वर्यमुपचर्य देव-
तोक्ता । 'देवतान्नात्तादर्थ्यं यत्' राजा दीक्षितान् तत्प्रधानो

परियजति । यजमानमेव राज्येनोभयतः परि-
गृह्णाति । 'पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः ।
उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव
मेध्यं उभयेऽवैरुध्यन्ते । यद्वपां महिम्नोभयतः प-
रियजति । तानेवोभयान्प्रीणाति ॥ ४९ ॥

परियजति पदं ॥ १० ॥

'वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।
या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्धयेत् ।

महिमास्तु होम हूयमानाया एव वषाया दीप्तिस्थानीयत्वात्
तत्र महिम्ना पूर्वोत्तरेण च उभयतः आदावन्ते वषाया परि-
यननान् यजमानमेव राज्येन राज्येश्वरेण उभयतः अग्रतः
एततश्च इह चापुत्र च वा परिगृह्णाति ॥

पुरस्तात्स्वाहाकारा इत्यादि ॥ ते उभये द्विप्रकारा देवाः
मेध्ये अस्मिन् अश्वे । ते वा एत इति । अश्वस्य विश्वदेव-
त्वान् परिवर्षयोर्वय स्तुतिः । ताम्या अवरुद्धान् महिमन्या
प्रीणयतीति ॥

इति तृतीये नवमे दशमोऽनुवाकः

'वैश्वदेवो वा इति ॥ प्राजापत्यमेव यदि कुर्यात् या अन्या
देवता अपिभागाः संभावितभागाः । संभावनायामपिशब्दः ।

देवताभ्यस्समदं दध्यात् । स्तेगान्द ५ पूर्यां मण्डू-
काञ्जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसंख्या-
यमाहुतीर्जुहोति । या एव देवता अर्पिभागाः । ता
भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यस्समदं दधा-
ति ॥ ४२ ॥ ^२चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै ।
प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्चदश वा अर्ध-
मासस्य रात्रयः । अर्धमासश्चत्वारिंशत्सूर आप्यते ।

ताः भागधेयेन आत्मीयेन व्यर्धयेत् वियोजयेत् । ततो देवता-
भ्यः समदं कलहं दध्यात् उत्पादयेत् सह माद्यन्त्यस्यामिति
समत् कलहः, अधिकरणे संपदादित्वात् णिप् । स्तेगादिभ्यो
होमस्सर्वा देवतास्समर्धयति समृद्धभागाः करोति । आज्य-
मवदानं अवदानप्रमाणं कृत्वा गृहीत्वा आहुतीर्जुहोति प्रति-
संख्यायं प्रतिसंख्याय 'ख्या प्रकथने' प्रत्येकं सम्यक्प्रयित्वा
मन्त्रान् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति यावत् । आभीक्ष्ये णमुल्, 'आतो
युक्किण्ठतोः' इति युक् ॥

^२चतुर्दशेति ॥ हविष्णु हुतेषु नारिष्ठान् हुत्वा एतैश्चतुर्दशा-
नुवाकैश्चरीरहोमान् जुहोति । अनन्तरित्यै कस्याश्चिदपि देव-
ताया अनन्तर्हितत्वाय । पञ्चदशमिति । क्रमप्राप्तं 'सीस्ते पृष्ठं'
इति रित्वा 'प्रयासाय'† इति पञ्चदशस्यानुवाकस्य स्थाने जु-

१ देवासुरास्संयन्ता आसन् । तेऽब्रुवन्नग्रयस्स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वयमुद्धारमुद्धारामहै । अथैतान् अभिभवामेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभवन् ॥ ४३ ॥ पराऽमुराः । यथिस्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । 'गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः । रु-

होति तत्संख्याद्वारेण सवत्सरासौ संवत्सरनिलयास्सर्वा देवताः प्रीता भवन्ति । तत 'चित्त मन्तानेन'* इति षोडशं हुत्वा 'द्यौस्ते पृष्ठं'† इति सप्तदश कार्यं ॥

१ देवासुरा इत्यादि ॥ देवासुरेषु संयत्तेषु ये अश्वमेधस्य त्रयः स्विष्टकृतः तेऽब्रुवन् अस्य मेध्यस्याश्वस्य संबन्धि किञ्चिद्द्रव्यं वयमुद्धारं आत्मीयभागादधिकं भागं उद्धारामहै तत एतान् असुरान् अभिभवामेति । अथ देवैरनुज्ञाते लोहितं अश्वस्य उदहरन्त अधिकं गृहीतवन्तः । तस्मात् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितहोमो भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति ॥

'गोमृगकण्ठेनेत्यादि ॥ उक्तो गोमृगः । तस्य कण्ठे चित्ते अश्वस्य लोहितमानीय तेन प्रथमामाहुतिं जुहोति पशुसिद्धिः-

द्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैपाऽऽहुतिर् हूयते । न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यते ॥ ४४ ॥ 'अश्वशफेनं द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकंशफम् । रुद्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैपाऽऽहुतिर् हूयते । न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यते । 'अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयांम् । आहुतिं जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यत्रैपाऽऽहुतिर् हूयते ।

हेतुत्वात् । पशवो गोमृगः । स्वय रुद्र एव स्विष्टरुद्रग्निः तद्गोपेणाविर्भावात् । तस्मादनेन होमो रुद्रात्पशून्तर्दधाति दर्शनपथादपनयति । अथो अपि न यत्रैपाऽऽहुतिः गोमृगवर्णेन रुद्रात्मने स्विष्टरुद्रे हूयते तत्र देशे रुद्रोऽपि* पशून् नाभिमन्यते हन्तुमना न मुच्यते ॥

*अश्वशफेनेत्यादि ॥ अश्वशफं चित्युक्तं कृत्वा लोहितमवदाय जुहोति । गतमन्यत् ॥

*अयस्मयेनेत्यादि ॥ भवाद्भुत्वामाव । आयाम्य इति । अयास्येन सृष्टा । उदात्तनिशृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वात्—'उदा-

न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ४५ ॥

दधात्यभ्वन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति

द्वे च ॥ ११ ॥

‘अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् । त-
दश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । स-
मेधमेवैनमालभते । ‘आज्येन जुहोति । मेधो वा
आज्यम् । मेधोऽश्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं
दधाति । ‘पट्त्रिंशत् जुहोति । पट्त्रिंशदक्षरा

तत्स्वरितयोर्यणः’ इति विभक्तिस्स्वर्यते । गतमन्यत् । प्रजा
इति विशेषः ॥

इति तृतीये नवमे एकादशोऽनुवाकः.

‘अश्वस्य वा इत्यादि ॥ मेधः सारः आलम्बनानन्तरं अश्वात्
उदक्रामत्, ततोऽश्वस्तोमीयात्मना अतिष्ठत् । ‘यदक्रन्दः’*
इत्यनुवाकत्रयाग्राताना मन्त्राणा इयमाख्या, अश्वस्तुतिः प्रयो-
जनम् । अनुनवचनादित्याह । समेधं समार एवालब्धो भवति ॥

‘आज्येनेत्यादि ॥ मेधद्वयसंयोगादश्वमेधं भूयिष्ठं दधाति ॥

‘पट्त्रिंशतमिति ॥ अनुवाकत्रये पञ्चाशिशत, ‘कर्मरस्यक्रीत्’†
इत्येका तथा पट्त्रिंशदाहुतिः । यार्हता इति । नृहत्याः प-

बृहती ॥ ४६ ॥ वारूहताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशून्नेव मात्रया समर्धयति । ता यद्रूय-
सीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मात्रया व्यर्ध-
येत् । पट्त्रिंशतं जुहोति । पट्त्रिंशदक्षरा बृह-
ती । वारूहताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । प-
शून्नेव मात्रया समर्धयति ॥ ४७ ॥ 'अश्वस्तोमी-
य' हत्वा द्विपदां जुहोति । द्विपादौ पुरुषो द्विप्रति-

शुहेतुत्वात् । बृहतीशब्द उत्सादि । मात्रा परिमाणं पट्त्रिं-
शतसंख्या पशूनां बर्हत्त्वान् । तस्मात्संख्याविशेषेण निजमात्रा-
लाभात् समृद्धाः पशवो भवन्ति । तस्मात् पट्त्रिंशतो भूयस्यः
अतिरिक्ताः कनीयस्यः ऊनाश्चाहुतयः पशूनां व्यृद्धिहेतवः ।
तस्मात् पट्त्रिंशतमेवेत्यादरार्थं पुनर्वचनम् । एताश्च स्विष्टकृतः
प्रागेव होतव्याः ॥

'अश्वस्तोमीयमिति ॥ स्तोमीयानन्तरं द्विपदाः 'इमा नुक्
भुवना सीपधेम'* इत्याद्यास्तिस्रो जुहोति । द्वौ पादौ आसा-
मिति 'संख्यासुपूर्वस्य' इति लोपे समासान्तोऽपि 'पादः पृ'
इति पञ्चावः । द्विप्रतिष्ठ. प्रतितिष्ठत्याम्यामिति प्रनिष्ठे पादौ
ताम्यामेव प्रतिष्ठातुं शक्नोतीति द्विप्रतिष्ठः । यद्वा—द्विप्रतिष्ठ.
दुष्टधिर्विप्रतिष्ठः तस्माद्वित्वलाभेनैवं प्रतिष्ठाममृद्धं करोति ॥

ष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति । तदाहुः । अ-
 श्वस्तोमीयं पूर्व होतव्या (३) द्विपदा (३) इति ।
 अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । अ-
 श्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्माद्विपा-
 चतुष्पादमत्ति । अथो द्विपद्येवं चतुष्पदः प्रतिष्ठा-
 पयति । द्विपदां हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहु-
 यात् । यदन्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठा-
 याश्चयेत । द्विपदां अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥

बृहत्त्यर्धयति स्थापयति पञ्च च ॥१२॥

तदाहुरिति ॥ विचार्यमाणानामित्युभयत्र पुनः । अश्व एवा-
 श्वस्तोमीयं तस्तोत्रप्रधानत्वान्, पुरुषः स्वयं द्विपदा ऋचः
 द्विपात्त्वान् । तस्मात् अश्वस्तोमीयानन्तरं द्विपदाहोमात् द्विपात्
 प्रधानत्वात् गुणभूतं चतुष्पादं अत्ति भुङ्क्ते । अपिच पश्चात्
 मृष्टे द्विपदि प्रथममृष्टान् चतुष्पदं प्रतिष्ठापयति द्विपादधीन-
 त्वाच्चतुष्पदा प्रतिष्ठाया रक्षणादिरूपाया । अथ द्विपदा हुत्वा
 उत्तरामनन्तरमाविर्भो आहुतिं स्तेगाद्याहुतिं न जुहुयात् । यदि
 जुहुयात् प्रतिष्ठायाः प्रन्यवेत । तस्मात् अन्ततः द्विपदा
 जुहोति अश्वस्तोमीयात्पूर्वमेव स्तेगाद्याहुति । द्विपदा हुत्वा
 स्विष्टरुदेव, तत्प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

इति तृतीये नवमे द्वादशोऽनुवाकः

‘प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोपा-
क्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभि-
र्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिर-
न्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमि-
ष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । ‘सावित्रि-
यो’ भवन्ति ॥ ४९ ॥ इयं वै संविता । यो वा अ-
स्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं वि-
न्दन्ति । ‘न वा इमां कश्च नेत्याहुः । तिर्यङ्क्षोर्ध्वो-

‘प्रजापतिरश्वमेधमिति ॥ यज्ञक्रतवो यूपवन्त । इष्टित्व-
मिति । इष्यते प्राप्यते अश्वमेध आभिरिति इष्टय ‘इष गतो’
यद्वा—इच्छैव लाभान्ता । इष्टिभिरिति । सावित्रीभिरश्वस्या-
पक्रान्तस्य अन्वेपणस्थानीयं तत् यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते ॥

‘सावित्रियः सवित्रेऽष्टाकपाला । विहितानामेव पुनर्वचनं
गुणान्तराभिधानार्थम् । इयं वा इति । सर्वस्य भेरयित्री अनु-
ज्ञात्री वा । तत्कथमित्याह—यो वा अस्यामिति । यः पदा-
र्थोऽस्या नश्यति पलायने अदर्शनं गच्छति वा, यश्च निल-
यते स्वदेशे निलीनो भवति अपवरकादौ सुरक्षितस्तिष्ठति ।
लीयतेर्व्यत्ययेन शप् । तं सर्वमप्यस्यां पृथिव्यामेव विन्दन्ति
लभन्ते न तामतीत्य गच्छन्ति ॥

‘तदेवाह—न वा इति ॥ इत्याहुरित्येतत् अर्हतीत्यस्या-

त्येतुमर्हतीति । यत्सावित्रीयो भवन्ति । सवितृ-
प्रसूत एवैनमिच्छति । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः
परांपरावत् गन्तोः । यत्सायं धृतीर्जुहोति । अ-
श्वस्य यत्यै धृत्यै ॥ ५० ॥ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते ।
अश्वमेव तदन्विच्छति । यत्सायं धृतीर्जुहोति ।

नन्तरं द्रष्टव्यम् । कश्चन कश्चिदपि गोपक्ष्यादि तिर्यग्देह,
ऊर्ध्वदेह पुरुपादिश्च इमा अत्येतुं अतिक्रम्य गन्तु नार्हति
न शक्नोतीत्याहुः पुराविद । तस्मात् इयमेव सर्वस्य सवित्रीति
सवितृत्वेनोपचर्यते । तस्मात्सावित्रत्वात् सवित्रैवानुज्ञाते एनं अश्व
अनष्ट इच्छति नष्टमपि लभते वा । गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन
छत्वम् ॥

ईश्वरो वा इति ॥ प्रमुक्तत्वात् परांपरावत् अतिदूरदेशं
गन्तुं ईश्वरः समर्थः स्यात् 'ईश्वरे तोमुन्क्नुनौ' इति तोमुन् ।
'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वति । तस्मात् 'इह धृतिस्त्वाहा'*
इत्यादीनां धृतीनां सायं होमः अश्वस्य यत्यै यमनाय चन्व-
नाय भवति प्रमुक्तो न भवतीति यावत्, धृत्यै धारणाय भवति ॥

यदिसादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण प्रातरिष्टिभिर्विमुक्तः अश्वः
अन्विच्छति, सायं धृतिभिरविमुक्तत्वमेव क्रियत इति । क्षेम्या
इति । क्षेमे साधवः क्षेमे भवा वा सायं भजा भवन्ति
विस्त्रव्यत्वात्सायं धृतिभिर्गृह एवाश्वस्य गुप्तत्वात् । दिवा तु

अश्वंस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं प्रजाः क्षेम्या
भवन्ति । यत्प्रातरिष्टिभिर्यजन्ते । अश्वमेव तदन्वि-
च्छति । तस्मादिवा नष्टैष एति । यत्प्रातरिष्टि-
भिर्यजन्ते सायं धृतीर्जुहोति । अहोरात्राभ्यामेवैन-
मन्विच्छति । अथो अहोरात्राभ्यामेवास्मै योग-
क्षेमं कल्पयति ॥ ५१ ॥

भुवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च ॥ १३ ॥

विमुक्तस्य गवादेरन्विषणव्यग्रत्वान्न क्षेम्या भवन्ति, योगे व्याष्ट-
तत्वादिति भावः । विमुक्तमश्वमन्विच्छन्तो यस्मात् प्रातरिष्टि-
भिर्यजन्ति तस्माद्यत्वेऽपि दिवा सर्वोऽपि नष्टैष एति नष्टं
विमुक्तमिच्छतीति नष्टैषः । कर्मण्यण् । विमुक्तमन्विच्छन् गच्छ-
ति सर्वत्र ॥

यदित्यादि ॥ प्रातस्सायं च इष्टिधृतिकरणात् अहोरा-
त्राभ्यामेव सहायाम्यां एनमन्विच्छति । ततो निश्चितो लाभ
इति भावः । अथो अपिच अहोरात्राभ्यामेवाश्वस्य योगक्षेमं
योगसहितं क्षेमं कल्पयति । प्रातरिष्टिभिर्योगं, सायं धृतिभिः
क्षेममिति ॥

इति तृतीये नवमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

'अप वा एतस्माच्छ्रीं राष्ट्रं कामति । योऽश्व-
मेवेन यजन्ते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः ।
श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मि-
न्तद्धन्तः । यदा खलु वै पुरुषाश्च श्रियमश्नुते । वी-
णाऽस्मै वाद्यते । तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ
गायंताम् ॥ ५२ ॥ प्रभ्रञ्जुकाऽस्माच्छ्रीरस्योत् ।

'अप वा इत्यादि ॥ राजोपचारवैयुर्थात् श्रीश्च राष्ट्रं च
अस्मात् अपक्रामति अर्धवर्गवे राज्यप्रदानात् । तस्मात् द्वौ
ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः सावित्र्या इष्टे स्विष्टकृत
पुरस्तात् गायत । वीणावादनं वीणागाय, औणादिकं य,
तद्धन्तो, तत्साधुकारिणि वा औणादिकं इतिप्रत्यये युगागम ।

वीणावादनशिल्पज्ञा षड्जदिस्वरवदिना ।

वृत्तगाथादिनिर्माणनिपुणा तत्र गायत ॥

श्रिया वा इति । वीणावादनं श्रिया एव रूपं तस्मात्
वीणावादेनास्मिन् श्रियं धत्तः स्थापयत तेनापक्रान्ता न भ-
वति । इदानीं श्रिया रूपत्वं वीणावादनस्य समर्थ्यते—यदेति ।
श्रीमदेकान्तत्वात् न राज्ञः श्रीरपक्रामति ॥

तदाहुरिति ॥ उक्तं दूषयति । ब्राह्मणावेव यदि द्वौ
गायेता श्रीरस्मात् भ्रशन्शीलैव स्यात् । कुत इत्याह—न
हि ब्राह्मणे श्रीः रमते सक्ता विधेया न प्रवर्तते तत्तत्त्वा-

न वै ब्राह्मणे श्री रमत् इति । ब्राह्मणोऽन्यो गा-
येत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्र-
राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभय-
तश्चः परिगृहीता भवति । तदाहुः । यदुभौ
दिवा गायेताम् । अंपास्माद्राष्ट्रं कामेत् ॥ ५३ ॥
न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमत् इति । यदा खलु वै
राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा
ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्मणो वै

ध्यायविरोधात् त्याज्यत्वात्तस्याः । तस्मात् एको ब्राह्मणः एको
राजन्य इति युक्तम् । तथा खलु क्रियमाणे ब्रह्मबलेन क्षत्र-
बलेन चास्योभयतः उभाभ्या श्रीः परिगृहीता भवति ॥

तदाहुरिति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे विशेषमाहुरित्यर्थः । यदुभौ
ब्राह्मणराजन्यौ दिवा गायेतां न केवलं ब्राह्मण एव तदन्यो
वा । तदाऽस्मात् राष्ट्रमपक्रामेत् उभयबलपरिग्रहाभावात् । तत्क-
थमित्याह—न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं रमते राजन्यमनिधावपायात्
तस्मान्नित्यसंबन्धि ब्राह्मणे राष्ट्रं न भवति । तदेवाह—यदा
खलु वै राजा राष्ट्रं कामयते अथ अनन्तरं ब्राह्मणं राष्ट्र-
भुजमपि प्रबले राजन्यो जिनाति क्षपयति च्यावयति राष्ट्रात्
तस्मात् ब्राह्मणे राष्ट्रं न रमते नित्यसंबन्धि न भवति 'ज्या
वयोहनौ' ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । तस्मादुभयोस्तहगानस्या-

रूपमहः । क्षत्रस्य रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च
क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति । 'इत्य-
ददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ।
इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य ॥ ५४ ॥ इष्टापूर्तेनैवैन-
स समर्पयति । इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमु-

युक्त्वात दिवा ब्राह्मणो गायेत् नक्तं राजन्य इति युक्तम् ।
ब्रह्मणो हि रूपमहः उज्ज्वलवान्निर्भयत्वाच्च । क्षत्रस्य रूप
रात्रिः क्रूरकर्माधिष्ठानत्वात् सभयत्वाच्च । तथा च क्रियमाणे
उभाभ्या राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ॥

'इसददा इत्यादि ॥ दानादिप्रकारविशेषे इतिशब्द । इत्य-
ददा—एव ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरण्यादि दत्तवानसि । इत्यय-
जथा—एव वाजपेयराजमूयद्वादशाहादिभिरिष्टवानसि । इत्यप-
चः—एव वृत्मापशाकमूपपायसादीनि ब्राह्मणेभ्योऽन्नानि पक्व-
वानसि । एव ईदृशार्थप्रतिपादिनीभि गायामि मरुते पदे
ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तयो ब्राह्मणसन्धिष्वन्तत्वात् ताम्भ्या एनं
यनमान समर्पयति ॥

'इत्यजिना इत्यादिना सायधृतिषु हूयमानासु राजन्यो वी-
णागाधी गायेत् । इत्यजिनाः—एवं पृथुभरतभगीरथयुधिष्ठिरा-
दिभिस्मृतनृकर्मभिरुपमान शत्रून् क्षपितवानसि ! इत्ययुध्यथाः—
एव करिरथनुरगपदातिममेव शरत्पापनोमरकरवाज्यादिभीषणम्-

संग्राममहन्निति राज्ञन्यः । युद्धं वै राज्ञन्यस्य ।

हाशूरपरिवृतोऽरिभिस्सह युद्धं कृतवानसि । इत्यमुं संग्रामम-
हन्—एवं दुष्यन्त्युधिष्ठिरादिवन् महापुरुषसिंहसहस्रसमधिष्ठितं
संग्रामं अमुं काश्मीरं मगधं पौण्ड्रमित्यादीन् निशितासिमात्र-
सहायः त्वं हतवानसि । इत्थं राज्ञन्यसंबन्धिना युद्धेन समृ-
द्धमेनं करोति ॥

अथ श्लोकैरपि, दानस्य यथा—

मैत्रयीं निष्करोति प्रतिदिनमदशस्मादरं ब्राह्मणेभ्यः
ब्रह्मभ्यो वेदपिडयो दिशिदिशि विहिता अग्रहारा * स्समृद्धा ।
कुण्डोष्णीनां गवामप्यविरतमयुतं ब्राह्मणेभ्यो त्रितीणं
वासोऽरजादिदाने न हि तत्र गणना भूषचूडामणेऽभूत् ॥

यागस्य यथा—

मखैरयजथा महीगतमुखस्फुरदक्षिणैः
अविशतविधित्रैस्सममहीनभेदैस्सदा ।
सर्वे पशुभिरिष्टिभिर्विप्रिनित्यकान्यात्माभिः
महाक्रानुभिरुज्जलैरपि च राजभ्यादिभिः ॥

पाकस्य यथा—

खण्डजीरकघृतामृतसैन्धव-
स्वादुमपमरिचादिसंस्तृते ।
व्यञ्जनैस्सह बहुपदंशकैः
ब्राह्मणार्धमपचस्त्वमोदनम् ॥

युद्धेनैवैनं स समर्धयति । ^६अकलूप्ता वा एतस्यर्तवृ
इत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजंत इति । तिस्रोऽन्यो गा-
यति तिस्रोऽन्यः । पट्यसम्पद्यन्ते । पट्वा ऋतवः ।
ऋतूनेवासमै कल्पयतः । ^७ताभ्यां सऽस्थायाम् ।

ज्यानेर्यथा—

त्रिषयान् प्रविष्टुष्य गोधनाना

अपहतां त्वमुदारदारहारी ।

त्रिनिशपं च मङ्गलापचान् *

अजिना विद्विषता † महावृणानि ॥

युद्धस्य यथा—

आकर्षन् मददुर्दिना गजपटा सिन्दूरमन्धरादृणा

उद्भूतोत्पुत्राजिग्रेरपिहितव्योमानरागो धृशम् ।

पादातनिशितामिर्भाषणकरैर्दिक्कण्डादिभि ‡

विव्रान्तस्त्वमपुध्यथा परवन्तैस्मार्गे महीरामम् ॥

वधस्य यथा—

विव्रातान् रथगजराजिग्रेरजुष्टान्

अश्वोभ्यान् धृतविविधायुधप्रधानान् ।

सद्यमे मगधरब्धिङ्गनप्रपुषान्

गजस्य प्रसभमहन् महीमहेन्द्र ॥

^६अकलूप्ता या इत्यादि ॥ ऋतूपचाराणां राज्ञा त्यक्तत्वान्
ऋतुधर्माणामुत्सन्नसमत्वात् तत्र गाथानां पट्वाष्टूनां कलूप्ति ॥

^७ताभ्यामित्यादि ॥ एतानि सावित्रादीनि कर्माणि सवत्सर
क्रियन्ते संवत्सरश्च समाप्तो भवति पष्ट्यधिरशनत्रयदिवसः । तस्य

त्यामेवाव यजते । 'तदाहुः । यद्धूणहत्याऽपा-
 ज्याऽर्थ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । 'अमृ-
 त्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या
 वाव मृत्युरिति । यद्धूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आ
 हुतिं जुहोति ॥ ५७ ॥ मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा

वा भ्रूणहत्या ॥

'तदाहुरिति ॥ तत्र चोदयन्ति—यद्येव नाम भ्रूणहत्या
 अपाज्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । रक्षक पात्र तद्विपरीतम
 पात्रं अयोग्य तत्करणमर्हतीति अपात्रात् 'छन्दसि च' इति
 य, 'पात्रात् घश्च' इति वा । तदन्तादपि भवति । इका
 रोपजनच्छान्दस । घञेव वा । तदन्तादपि भवति । अथ कस्मात्
 कारणात् भ्रूणहत्याहुतिर्यज्ञेऽपि क्रियते ननु यज्ञारम्भ एव
 क्षास्त्रितसर्वपापो ह्यश्वमेधेऽपि क्रियते तत्र कूश्माण्डादिवत् कर्मादा-
 वेवेय कर्तव्या * न यज्ञमध्य इति यज्ञविदश्चोदयन्ति ॥

'उत्तर—अमृत्युर्वा इति ॥ भ्रूणहत्यामवेक्ष्य अन्येदेन अ
 मृत्युः अबाधक भ्रूणहत्यैव मृत्युस्थानीया अलङ्घनीयविनिपात
 त्वात् । अश्वमेधावभृथाहुतिमन्तरेणेय नोपशाम्यतीति मृत्युनामव
 यजनस्थाने अस्या अपि मृत्युत्वाद्धोम क्रियत इति न कूश्मा
 ण्डादिवदिय कर्मादौ होतव्या । उक्त च—'यदर्वाचीनमेनो भ्रूण
 हत्याया ' । इति । तस्मादवभृथे भ्रूणहत्याहुत्या मृत्युं तर्प-

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । 'एता-
 ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्ति
 विदाश्चकार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मण-
 हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति । 'जुम्बकाय स्वाहे-
 त्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जुम्ब-

यित्वा परिपाणं सर्वतः पानं पातृत्वमस्य कृत्वा । 'रुत्यन्' इति
 णत्वम् । यद्वा—परिपाणं परिपणनं आहुतिप्रदानेन निष्क्रयार्थं
 वास्य मृत्यो रूत्वा भ्रूणघ्ने भेषजं सर्वोपद्रवशमनं करोति ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । पातेत्युटि उत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेन लट्स्वरः । पक्षान्तरे 'परादिच्छन्दसि' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

'एता हेति ॥ उदक्मात्मन इच्छतीत्युदन्यु तस्यापत्यमौद-
 न्यवः मुण्डिभो नाम भ्रूणहत्याया प्रायश्चित्तिमेतामाहुतिं विदा-
 चकार वेत्ति स्म । 'उपविदजागृभ्य' इति आप्रत्ययः । अद-
 न्तत्वाद्धिदेर्गुणाभावः । यो हेति । निष्ठतु मुण्डिभ, वयं तु मन्या
 महे । अस्य अश्वमेधयाजिनं प्रजायाम् । जातोवेकवचनम् । प्रजा
 स्वपि मध्ये यो नाम कश्चित्प्रमादान् ब्राह्मणं हन्ति अस्मै
 सर्वस्मा अपि भेषजं करोति अनयाऽऽहुत्या शुद्धिं करोति, किं
 पुनरस्मा अश्वमेधयाजिन इति ॥

'अथ जुम्बकाय स्वाहेत्युत्तमा तृतीयामाहुतिं जुहोति । वरुण-
 पाशात्मनमृत्युमपि अन्ततोऽवसाने अवयजते अपनयति । जुवि वर्जने ॥

कः । अन्तत एव वरुणमवयजते । ^१ खलतेर्विक्लि-
धस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धञ्जुहोति । एतद्वै वरु-
णस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५८ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धञ्जुहोति द्वे च ॥ १५ ॥

^१ वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति ।
यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणाये-
त्याह । वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया
समर्धयति । नमोश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह ।
प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्ध-

^१ 'खलतेरिति ॥ खलतिरलममस्तक', विक्लिधो विक्लिन्नः स्वेदन-
शीलशरीर' विक्लिन्नाक्ष इति केचित् । शुक्लः श्वित्रि, पिङ्गाक्षः
पिङ्गलनेत्र । तस्य शिरमि एतास्तिस्त्र आहुतीर्जुहोति । श्वेत-
रूपेण ^१ सह वरुणोऽपनीतो भवति ॥

इति तृतीये नवमे पञ्चदशोऽनुवाकः.

^१ वारुणो वा इत्यादि ॥ अप्सुयोनित्वाद्धारुणः । स यदि
प्राजापत्यस्स्यात् स्वया देवतया तं व्यर्धयेत् वियोजयेत् । वारु-
ण्या आहुत्या निजदेवतासमृद्धिः । प्राजापत्यया चात्मीयदेवतास-
मृद्धिः, अश्वस्य प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वेन प्राजापत्यत्वात् ॥

^१ विह्वंश्चेतपिङ्गव्यादिरूपेण. पा.

यति । ^१नमोऽधिपतयु इत्याह ॥ ५९ ॥ धर्मो वा
 अधिपतिः । धर्ममेवावर्तुन्धे । अधिपतिरस्यधिपतिं
 मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासुमित्याह । अधि-
 पतिमेवैनं समानानां करोति । मां धेहि मयि
 धेहीत्याह । आशिपमैवैतामाशांस्ते । उपाकृताय
 स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते
 जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां
 लोकानामभिर्जित्यै ॥ ६० ॥ ^२प्र वा एष एभ्यो
 लोकेभ्यश्चवते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेय-
 मैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै ।
 यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवता ए-
 वावर्तुन्धे । ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्तूमिन्द्रः । यदै-

१ धर्मो वा इति ॥ अधिक पात्रा धर्म एवेति । अधिप
 तिरसीत्यादि । गतम् । आशिपमिति । यथाशासन मपद्यत
 एवेति यावत् । उपाकृत इति । देवताये सकल्पितेऽथे जुहोति ।
 नियुक्ते यूपे च्छे । हुते अग्नौ । इष्टिहोमत्रयेण लोचनत्रयगम ॥

२ प्र वा एष इत्यादि ॥ क्षीण^१कर्मतया लोकाधारभोगादृष्टामा-
 वादेभिर्लोकै बहो न स्यात् । आग्नेयमित्यादि । पात्रावने
 कर्मणि आग्नेयादिपशुत्रयान्मान् प्रतिष्ठितो भवति । यद्वि-

न्द्राग्नो भवन्ति ॥ ६१ ॥ ब्रह्मक्षत्ते एवावरुन्धे । य-
दाश्विनो भवन्ति । आशिषामवरुद्धयै । त्रयो भव-
न्ति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतिष्ठि-
ष्यति । 'अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहवि-
पमिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यगवरुन्धे । 'अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्र-
चेत्तस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्वत्वाय ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नो भवन्ति
रुन्ध एकं च ॥ १६ ॥

त्यादि । गतम् । अग्नीन्द्राभ्या सह जातत्वात्तच्छब्दम् । ब्रह्मक्षत्रे
वशीकरोति । आश्विनेनेष्टलाभ । अनिष्टोपशमनस्य तदधीनत्वात् ।
देवताना त्रित्वात्त्रिलोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

† अग्नयेऽहोमुच इत्यादि ॥ तेषा ओम्नेयादीना पशुपुरोडाश
प्रचरणानन्तरं* एता दशहविषं मृगारोष्टिमनुनिर्वपति । दशाक्ष-
रेत्यादि । गतम् ॥

‡ अग्नेर्मन्वे† इत्येतास्तेषा हविषा याज्यानुवाक्या स्विष्टकृतोऽ-
न्त्ये सर्वत्वाय सर्वदेवताराधनेनाभिमतार्थसाकल्याय तद्भवति सर्वदे-
वतागुणकीर्तनत्वादासाम् । यद्वा—प्राकृतपरित्यगेन स्विष्टकृतसहिताना
हविषामत्रैव याज्यानुवाक्याम्नान अभिमताना पोष्कल्याय भवति ॥

इति तृतीये नवमे षोडशोऽनुवाक

‘यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकंपालं नि-
र्वपेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकंपालम् ।
यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवताभि-
रेवैनं भिषज्यति । यथसौम्यो भवति । सोमो वा
ओषधीनां राजा । याभ्यं एवैनं विन्दति ॥६३॥
ताभिरेवैनं भिषज्यति । यथसावित्रो भवति । स
वितृप्रंसूत एवैनं भिषज्यति । एताभिरेवैनं देवता-
भिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति । पौष्णं चरुं
निर्वपेत् । यदि श्लोणस्स्यात् । पूषा वै श्लोण्यस्य
भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो ह्येव भ-

‘यद्यश्वमिति ॥ उपतपत् व्याधिविशेष । भिषज्यति अरोग
करोति । याभ्य इति । उपपन्नो व्याधि एनं अश्व विन्दति ।
ताभिरेवौषधीभिरेनमश्व भिषज्यति । ओषधीना प्रातिमूल्या-
द्व्याधिरूपजायते, आनुकूल्यादुपशाम्यति । सवितृप्रमूनः सवि
प्राप्नुज्ञात । अगदः अरोग ॥

श्लोणो दुष्टत्वक । महती देवता षण्ण पति * यस्मिन्
अभिमन्यमाने जरादिना पीड्यते । एतदेवत्यो महादेवदेवत्योऽ-
श्वः सर्वषण्ण पतिवात् ॥

वति ॥ ६४ ॥ रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती
 देवताऽभिमन्येत । एतद्देवत्यो वा अश्वः । स्वयै-
 वैनं देवतया भिषज्यति । अगदो हव भवति ।
 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगाखुरे यदि ना-
 गच्छेत् । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः । इयमेवैनमर्चि-
 भ्यां परिरोधमानयति । आहव सुत्यमर्हगच्छति ।
 'यद्यधीयात् ॥ ६५ ॥ अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः ।
 सौर्यं पयः । वायव्यं आज्यभागः । यजमानो वा
 अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः । यस्याश्वो
 मेघाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहोमुचे निर्वपति ।

मृगाखुरे निजनिवासस्थाने सायं यदि नागच्छेत्, इयं पृ-
 थिव्येव स्वयं वैश्वानरः तस्मात् इयं एव एनं अश्वं अ-
 र्चिभ्यां . ज्वालाभ्यां परिरोधं सर्वतो निरुद्धञ्च आनयति ।
 ततस्सुत्यमहरागच्छत्येव सर्वथा न ततो विभ्वने ॥

'अधीयात् ॥ बडवां गर्दभी वा चिन्तयेत् आरोहेद्वा,
 यजमानस्त्वयमश्वः प्राधान्यात्, तस्मात् यस्य यजमानस्य मे-
 घाय यज्ञाय प्रोक्षितोऽभ्येति बडवां, एष हंसा गृहीतः,
 तस्मात् अहोमुचे निर्वापात् गृहीताहंसा विमुक्तो भवति ॥

अ॒र्हस ए॒व तेन॑ मुच्यते । 'यज॑मानो वा अश्वः ।
 रेत॑सा वा ए॒प व्यृ॑द्धयते ॥ ६६ ॥ यस्याश्वो मेधा-
 य प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्य॑ रेतः । यत्सौर्यं पयो
 भव॑ति । रेत॑सैवैन॒ स सम॑र्धयति । 'यज॑मानो
 वा अश्वः । गर्भै॑र्वा ए॒प व्यृ॑द्धयते । यस्याश्वो मे
 धाय प्रोक्षितोऽध्येति । वाय॑व्या गर्भाः । यद्वाय॑व्यं
 आज्य॑भागो भव॑ति । गर्भै॑रेवैन॒ स सम॑र्धयति ।
 अथो॑ यस्यै॒षाऽश्वमे॒धे प्राय॑श्चितिः क्रियते । इष्ट्वा
 वसी॑यान्भवति ॥ ६७ ॥

विन्दत्यश्लो॑णो ह॒व भव॑त्यधी॒यादृ॑द्धयते गर्भै॑रे-
 वैन॒ स सम॑र्धयति द्वे च ॥ १७ ॥

सौर्यं रेतः वृष्ट्यादिद्वारेण तेनोत्पादितत्वात् ॥

'वायव्या गर्भाः तत्प्रेरणभवत्वात् ॥

अथो अपि च एतत्प्रायश्चित्तिकरणेनेष्ट्वा यागोत्तर वसीयान्
 वसुमत्तरो भवति । अकरणे केवलेन यागेन वसुमान्, करणे
 वसुमत्तर इति विवेकः । उपरुतमेवाश्वेन, योऽध्येतीति भावः ।
 वसीयश्शब्दो व्याख्यातः ॥

इति तृतीये नवमे सप्तदशोऽनुवाकः

१तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्त्संस्थिते निर्व-
पेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति । यदिष्टिभिर्यजेत् ।
उपनामुक एनं यज्ञस्स्यात् । पापीयास्तु स्यात् ।
२आप्तानि वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः ।
तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुज्जीतेति । सर्वा वै
संस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ ६८ ॥ साऽऽप्ता भव-
ति यातयाप्ती । क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुणकृता । सा

१तदाहुः याजिका विकल्पं—संस्थिते समाप्तेऽश्वमेधे गृहं
गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्निर्वपेत्, इष्टिभिर्वा द्वादशभिर्यजेत्
सर्वेऽप्यग्नेयाष्टाकपाला इत्याहुः । एतदूपयति—यदित्यादि ॥ इष्टि-
पक्षो दूष्यते । यदिष्टिभिर्यजेत् एनं यज्ञ उपनामुकस्स्यात्
अस्मिन् सदा उपनमनशीलस्स्यात्, यज्ञः फलतीति भावः ।
यज्ञफलं एनं न जहात्येव । किं तर्हीति—पापीयास्तु स्यात्
पापतरो भवति । कस्यचिदप्यकरणे पापः इष्टिकरणे पापतरः
ब्रह्मौदनकरणे अपाप इति भावः ॥

२अथ पापीयस्त्वमेव प्रतिपादयति—आप्तानीत्यादि ॥ य
ईजानः समाप्तयागस्तस्य सर्वाणि छन्दांस्यपि हि आप्तानि
उपयुक्तानि भवन्ति । तानि तादृशानि एतावदाशु एतावत्प्र-
माणं शेषघ्नं यत्र तादृशमतिक्षिप्रं कः पुनः प्रयुज्जीत प्रयो-
क्तमर्हति अयुक्तमेतदिति यावत् । इतिशब्दो हेतौ । किञ्च—
संस्थिते यज्ञे सर्वा वागाप्यते कृतप्रयोजना उपयुक्ता वर्तते।

न पुनः प्रयुज्येत्याहुः । द्वादशैव ब्रह्मौदनान्त्सं-
स्थिते निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्र-
जापतिः । उपनामुं क एनं यज्ञो भवति । न पा-
पीयान्भवन्ति । द्वादश भवन्ति । द्वादश मासा-
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥६९॥

आप्यते संवत्सर एकं च ॥ १८ ॥

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विभु
भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रभूर्ना-

सा च तथाभूता यातयान्त्री आत्तसारा भवति । तस्मात् सा
अरुण्यता पिष्टपेणस्थानीयेन पुन प्रयोगपीडनेन बाधिता क्रूरी-
कृतेव हि भवति हिंसकस्वभावता नीतेव भवति । तस्मात् सा
न पुनः प्रयुज्या तदानीमेव न पुन प्रयोक्तव्येत्यदुर्वेदार्थविद ।
छान्दस कथन् । तस्मात् ब्रह्मौदनानेव द्वादश निर्वपेत् ॥

ननु अस्मिन्नपि पक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह प्रजापतिर्वा इति ॥
सर्वोत्पत्तिहेतुत्वात् स्वयं प्रजापतिरेवोदनं, प्रजापतिर्नाम यज्ञ एव,
प्रजापतिश्च सर्वार्थकृदिति न वशिष्टोप । द्वादशत्वयोगात् संवत्सरे
प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टादशोऽनुवाक

एष वा इत्यादि ॥ ब्रह्मौदनस्तुतिरिति केचित् । अश्वमेध-
स्तुतिरित्यन्ये । विविधं भावयिना श्रेयसा विभुः । ण्यन्तात्त्विकपि

मं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रभु भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते । एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । स-
र्वं ह वै तत्रोर्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वै पर्यस्वान्नामं यज्ञः ॥ ७० ॥ सर्वं ह वै तत्र
पर्यस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै
विधृतो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विधृतं भ-
वति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै व्यावृत्तो
नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रतिष्ठितो नामं
यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति ॥ ७१ ॥
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै तेजस्वी नामं य-
ज्ञः । सर्वं ह वै तत्र तेजस्वि भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते । एष वै ब्रह्मवर्चसी नामं यज्ञः ।
आह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यत्रै-

‘बहुलमन्यत्रापि’ इति णिलुक् । यस्मिन्देशे एतेन यज्ञेन यजन्ते
तत्र सर्वं गवादिक्वपि विभु भवति । एवं सर्वत्र ॥ प्ररुष्टं
भावयिता प्रभुः । ऊर्जस्वान् अन्नवान्^१ । पर्यस्वान् रसवान् ।
विधृतो विशेषेण धृतः व्यास्थितस्तभावः फलमान्तः । व्यावृत्तः

तेन यज्ञेन यजन्ते । एष वा अतिव्याधी नाम
यज्ञः । आहु वै तत्र राजन्योऽतिव्याधी जायते ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञः ।
दीर्घायुषो ह वै तत्र मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते । एष वै कलुप्तो नाम यज्ञः । क-
ल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते ॥ ७० ॥

पर्यस्वानाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवति यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते पदं ॥ ७१ ॥

एष वै विभूः प्रभूरुजस्वान्पर्यस्वान्विधृतो व्या-
वृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवत्स्यतिव्याधी दीर्घः
कलुप्तो द्वादश ॥

इतरमाद्विलक्षण । प्रतिष्ठितः अविचल । तेजस्वी श्रियाति-
मान् । ब्रह्मवत्स्यमी द्वादश कल्पान् । अतिव्याधी अनिष्टा-
नामत्यर्थं वेदा । दीर्घो दीर्घकल् । सृष्टम् मयम् । तस्मात्
प्रजाभ्यस्मपद्यते योगक्षेम । योगमहित क्षेम योगक्षेम । अत्र
कलुप्तो योग लब्धपरिपालन क्षेम ॥

अथ तृतीये नवमे ऋक्नामऽनुवाक

‘ताप्येणाश्वः संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै ताप्यम् ।
यज्ञेनैवैनः समर्धयन्ति । यामेन साम्नां प्रस्तोता-
ऽनूपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति । ताप्यं च
कृत्यधीवासे चाश्वः संज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनां
रूपम् । रूपेणैव पशून्वरुन्धे । हिरण्यकशिपु भ-
वति । तेजसोऽर्वरुद्धयै ॥ ७३ ॥ रुक्मो भवति ।
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै । अश्वो भवति । प्र-
जापतेराप्त्यै । अस्य वै लोकस्य रूपं ताप्यम् ।

‘ताप्येणेत्यादि ॥ ताप्यं तृताक्त कम्बल नेन संज्ञपयन्ति
मारयन्ति । ‘ज्ञप मारणादौ’ । यज्ञो वा इति । प्रधानसाध-
नत्वात् । यामेन यमसबन्धिना पितृमधप्रयोज्येन अनूपतिष्ठते ।
संज्ञप्यमानमश्व पार्श्वत उपतिष्ठते ॥

‘ताप्ये चेत्यादि ॥ ताप्यं प्रथमं सन्तीर्य, तत उपरि कृत्य-
धीवासे कृत्यात्मजमधिवासे छादनपटमास्तीर्य, तत उपरि हिर-
ण्यकशिपु हिरण्यमय कशिपु आस्तरणपटमास्तीर्य, तत उपरि
रुक्म शतपलिक स्वर्णशस्त्रं निधाय, तत उपरि अश्व संज्ञ-
पयन्ति ॥

‘अस्य लोकरस्य रूपं ताप्यं अधोभावान् । कृत्यधीवासोऽन्त-
रिक्षस्य रूपं द्वितीयत्मान् । दिवो रूपं हिरण्यकशिपु तृती

अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपुः ।
 आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः । इममेव लोकं
 ताप्येणाप्नोति ॥ ७४ ॥ अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन ।
 दिवः हिरण्यकशिपुना । आदित्यः रुक्मेण । अ-
 श्वेनैव मेधेन प्रजापतेस्सायुज्यं सलोकतामा-
 प्नोति । एतासामेव देवतानां सायुज्यम् । सा-
 ष्ठीतां समानलोकतामाप्नोति । योऽश्वमेधेन य-
 जते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ७५ ॥

अवरुद्ध्या आप्नोत्यष्टौ च ॥ २० ॥

यत्नात् । आदित्यस्य रूप रुक्मः गेचनशीलत्वात् । प्रजापतेः
 रूपमश्वः प्रजापत्याक्षिपरिणामत्वात् । सायुज्यं सयुक्त्य ऐक्यम् ।
 सलोकता समानलोकताम् । एतासामेव देवतानां सायुज्यमेक्यम् ।
 साष्ठीता समानवीर्यत्वं समानलोकता चाप्नोति । योऽश्वमेधेन
 यजते, यश्चैनं एवमद्विमानं वेदेन न यजते सोऽप्युक्तफलमा-
 गिनि । ऋच्छ गतिन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण, किंनि समानस्य समाव,
 वर्णविकारश्चान्दस ॥

इति तृतीये नवमे विंशोऽनुवाकः ।

‘आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकैऽस्पर्धन्त ।
 तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वं श्वेतं
 भूतं दक्षिणामनयन् । तेऽब्रुवन् । यं नोऽनेष्ट । स
 वर्योऽभूदिति । तस्मादश्वं सवर्येत्याह्वयन्ति । त-
 स्माद्यज्ञे वरो दीयते । ‘यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वो-
 ऽभवत् । तस्मादश्वो नाम ॥ ७६ ॥ यच्छ्रुयदरु-
 सीत् । तस्मादर्वा नाम । यत्सद्यो वाजान्त्सम-

‘आदित्याश्चेत्यादि ॥ सुवर्ग इति निमित्तात्सप्तमी । अमु-
 मिति । असौ दृश्यमान आदित्यः श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं तथा-
 भूतं आदित्यात्मा अश्वं आदित्येभ्यो दक्षिणामनयन्नङ्गिरसः ।
 अथ त आदित्या अब्रुवन्—यमश्वं नोऽस्माक अनेष्ट नीत-
 वन्तः स्थ स वर्यो वरणीयोऽभूत् भवत्विति । छान्दसो लुङ् ।
 तस्मादश्वं सान्त्वनादौ सवर्येत्याह्वयन्ति । वर्यैरुत्कृष्टैर्गुणैस्सहित-
 सवर्य इति भावः । यस्मादेवमङ्गिरोभिः दत्तस्याश्वस्य वरणी-
 यत्वमभूत् तस्माद्यज्ञे वरो वरणीयं द्रव्यं दक्षिणात्वेन दीयते ॥

‘यदित्यादि ॥ देवैरालब्धः प्रजापतिः यस्मादश्वोऽभवत्
 तस्मादश्व आसीत् प्रजापतिरश्वत्वाद्यापकत्वादश्व इति भावः ।
 ‘अशू व्याप्तौ’ औणादिक कन्प्रत्ययः । यच्छ्रुयदिति । ‘प्रजा-
 पतेरक्षयश्वयन्’* इति यस्मात्तस्यासि श्वयत् शूनं भवत् अरुर्व्या-
 हेतुरासीत् तस्मादर्वाऽभवदश्वः । अतैरुसि अरुः । तत एव

जयत् । तस्माद्वाजी नाम । यदसुराणां लोकाना-
दत्त । तस्मादादित्यो नाम । 'अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्व-
मेधेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिमुपवर्षति । योनिमन्तमे-
वैनमायतनवन्तं करोति ॥ ७७ ॥ योनिमान्नायत-
नवान्भवति । य एवं वेद । 'प्राणापानौ वा एतौ

वनिपि अर्वा । यत्सद्य इति । सद्यः जातमात्र एव वा-
जान् अलानि समजयत् आजिजयेनाहरत् तस्मात् वाजी अ-
न्नवान् । आदित्य इति । असुरैरार्जितान् लोकान् अश्व
आदित्यो भूत्वा असुरान् जित्वा देवार्थमादत्त तस्मादादाना-
दादित्यः । आदानमादिति । छान्दसमिस्त्वम् । तदर्हतीति
'छन्दसि च' इति य ॥

'अश्वमेधस्याग्निर्योनिः' कारण, नेनात्मलाभात् आयतनं स्थान
च अग्निरश्वमेधस्य, अग्निं चित्वा तत्र करणात् । तस्याप्यग्नेः
सूर्यो योनिः 'सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु'* इति मन्त्रात् । तदधीन-
त्वादग्ने सूर्य आयतनं 'उद्यन्त वावाऽऽदित्यमग्निरनु समारो-
हति'† इति दर्शनात् । तत्र चित्येऽग्नौ उत्तरवेद्युपवर्षनादुपस्था-
नात् एनं उत्तरवेद्या क्रियमाणमश्वमेध योनिमन्तं आयतनव-
न्तं च करोति । एवं वेदिता च तथा भवति ॥

'अथ 'सूर्योऽग्नेर्योनि' इति यदुक्तं तत्प्रयोजनमाह—प्राणापा-

देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे ।
 ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ ।
 ओजो बलमेवावरुन्धे । अग्निर्वा अश्वमेधस्य यो-
 निरायतनम् । सूर्योऽग्रेर्योनिरायतनम् । यदश्वमे-
 धेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिं चिनोति । तार्वर्काश्वमेधौ ।
 अर्काश्वमेधावेवावरुन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव
 प्रतिष्ठिति ॥ ७८ ॥

नामं करोति सूर्योऽग्रेर्योनिरायतनं
 चत्वारि च ॥ २१ ॥

नाविति ॥ देवानां प्राणापानस्थानीयावर्काश्वमेधौ आदित्यश्चाग्निश्च ।
 अर्क आदित्यः, अश्वमेधोऽग्निः । कारणे कार्यशब्दः । तयोरु-
 परि अश्वमेधस्य कर्ता प्राणापानावरुन्धे । ओजो बलस्थानी-
 यादोऽजो बलावरोधः ॥

को पुनर्काश्वमेधोः ? को वा तयोरर्काश्वमेधान्वयः ? इत्याह—
 अग्निर्वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् । तत्र चित्याग्रेर्युत्तरवेदि-
 चित्यात्मनोऽग्नेः करणात् द्वौ चित्याग्नी अर्काश्वमेधौ भवतः ।
 तयोरुपरि यजनादग्न्यादित्ययोरवरोधो विधेयीकरणम् । अपि
 च तयोः प्रतिष्ठितश्च भवति ॥

इति तृतीये नवमे एकविंशोऽनुवक्.

'प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भूतं मेधा-
यालभन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह
इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः ।
तस्मादश्वः पुरस्तात्संवत्सर आलभ्यते । यत्प्र-
जापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत्स-
द्यो मेधोऽभवत् ॥ ७९ ॥ तस्मादश्वमेधः । वेदुको-
श्वमाशुं भवति । य एवं वेद । 'यद्वै तत्प्रजापति-

'प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ पशुं भूतं पशुरूपाणावस्थितं निजपितरं
प्रजापतिं देवाः मेधाय यज्ञाय आलभ्योपावसन् प्रातः श्वो यष्टा-
स्मह इति । तस्मात्संवत्सरसमाप्ते पुरस्तात् अश्व आलभ्यते देवा-
नामेकमहस्संवत्सर इत्युक्तत्वात्तस्मिन्नाह्न्यालब्धत्वात् । अश्वभूतः प्र-
जापतिर्यस्मादालब्धः, तस्मादद्याप्यश्व आलभ्यते । यस्माच्च तदानीं
सद्यः समाने एकस्मिन्नेवाहनि अश्व मेधोऽभवत्, अश्वसंघ-
न्येन उक्थ्यस्समपादि,* तस्मादश्वमेधोऽभवत् । एवं सद्य
एवाश्वमेधसंपत्तेर्वेदिता आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा
भवति महाधनो भवति । विन्दतेश्छान्दस उक्तम् ॥

'यद्रा इति ॥ यस्मादश्वत्मा प्रजापतिः आलब्धः तस्मा
त्पशूनां मध्यं अश्वः प्रजापतेरनुरूपतमः अनुरूपतमः, तस्मान्

*संवत्सस्य द्वादशे मासि नवदिवसादवांगेयं तुल्यमानयन्ति । तत-
स्तप्तदिनेषु दीक्षा, ततो द्वादशेषूपसदः, तर्पणार्पणमायं पशुः, ततोऽग्निष्टोमः,
तत उक्थ्य इति त्रिशदिनामको द्वादशो मास इति विवेकः. इत्यधिक. पाठः.

रालुब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः प्रजापतेः पशू-
नामनुरूपतमः । आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते ।
य एवं वेद । सर्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते ।
समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते ॥ ८० ॥ य उचैनमेवं वेद । एतद्वै
तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधायालभन्त ।
यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामप्रं य-

प्रजापतेऽश्व आगम्यते । एव वेदितु प्रतिरूप आत्मतुल्यः
पुत्र आजायते ॥

‘सर्वाणीति ॥ अश्वस्य प्रजापत्यात्मकत्वात्, प्रजापतेश्च स
र्वभूतात्मकत्वात् सर्वाणि भूतानि संभृत्य एकीकृत्य आलभते
अश्वमेधयाजी । तस्मादेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च स-
भरन्ति तदुभय सम्यकलयन्ति योऽश्वमेधेन यजते, यश्चैनमे-
धमहिमान वेद ॥

‘एतद्वा इत्यादि ॥ यदुक्त देवाः एता देवता प्रजापतिं
पशुं भूतं मेधाय आलभन्तेति पूर्वमस्माभि एतत् वक्ष्यमाण
तद्विदित मन्तरूपम् । यज्ञमेवेति । यज्ञमेव यज्ञायालभन्तेति तद
भिप्राय इत्यर्थः । अस्तु मिमनेन सावितेनेत्याह—यज्ञेनेत्यादि ।
‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ’ * इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । कच एव प्रती-
कग्रहणाभिति केचित् । यज्ञात्मानं प्रजापतिं यज्ञात्मना प्रजाप

ज्ञमकुर्वत । तेऽमृतत्वमकामयन्त । तेऽमृतत्वमगच्छन् । योऽश्वमेधेन यजते । देवानामिवायनेनैति ॥ ८१ ॥ प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अपुनर्मरमेव गच्छति । एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृपभं तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्व-

तिना अयजन्त इति । ते हि देवा काममं सर्वेषा नामाना प्रापयितार पूरयितार यज्ञमकुर्वत । तस्मात् यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । 'प्रा पूरणे' । 'आतोऽनुपमर्गे क' । क पुनर्देवाना काम इत्याह—तेऽमृततत्त्वमित्यादि । तस्मात् अश्वमेधयाजी देवानामयनेन मार्गेण एति गच्छति यत्र न मृत्युः । तस्मात् प्राजापत्येन कामप्रेणानेन यज्ञेन यष्टा अपुनर्मरं पुनर्मरणनिवृत्ति गच्छति जरामरणरहितो भवति ॥

एतस्येति ॥ एतस्य प्राजापतेः रूपेणोपलक्षितं प्राजापत्यमृपभं मेत्तारं तूपरं शृङ्गराहित बहुरूप नानावर्णं पुरस्तात् अश्वमेधारम्भ एव साङ्गहणीसंज्ञान्योरनन्तरमेव वैशाख्या पूर्णिमास्यामालभते सर्वेभ्यः कामेभ्यः । स च सर्वस्याप्त्यै भवति सर्वस्य च जित्यै । तस्मात् तेन तादृशेन वशुनोपलक्षितेन अश्वमेधेन सर्वमाप्नोतीष्टं, जयति च सर्वं जेत्वम् । योजनेन

मेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥८२॥

मेधोऽभवद्यजंत एति वेद ॥२२॥

'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमजुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सायम्प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमजुहोति । एतदनु-

यजते, यश्चैनमेवं ईदृक्प्रभावपशु ऋतु वेद, स च सर्वमाप्नोति जयति च ॥

इति तृतीये नवमे द्वाविंशोऽनुवाकः

'यो वा इत्यादि ॥ अहोरात्रादीना अश्वावयवरूपणेन अश्वस्तूयते । इत्थमिदं ज्ञातव्यमिति स्तुतिफलम् । अश्वस्य मेघार्हस्य संवत्सरप्रजापत्यात्मन लोमोर्वेदिता तस्य लोमि लोमि सर्वेषु लोमसु होता वद्वीनामाहुतीना होता भवति, आहुतिभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति भावः । के तर्हि महानुभावे अश्वस्य लोमनी ? इत्याह—अहोरात्रे इति । संवत्सरप्रजापत्यात्मनोऽश्वस्य लोमस्थानीये आहोरात्रे, एव विदित्वा सायं प्रातरग्निहोत्र जुहता अश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतेरेव लोमि लोमि हुतं भवति । एतदनुकरणीयं यस्य तदेतदनुकृति इदमेवानुकुर्वन्त पुराकल्पे अश्वस्य लोमि

कृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य लोम-
 लोमजुहति । 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद ।
 अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जुहोति । दृग्दर्शपूर्णमा-
 सौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ ८३ ॥ यद्दर्शपू-
 र्णमासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जु-
 होति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मे-
 ध्यस्य पदेपदे जुहति । 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य
 विवर्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्त-
 ने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आह-
 वनीयमार्गच्छति । तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ।
 अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति ।

लोमि जुहति स्म अद्यत्वे तु ज्ञानमात्रेणैव तत्फलसिद्धिरिति भाव ।
 'लदस्मे' इति लद । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥

१ संवत्सरात्मनः प्रजापते पदस्थानीयो दर्शपूर्णमासो अमावा-
 स्यापूर्णिमास्यो तयोः दर्शपूर्णमासयोः र्गमणोः कर्ता । गतमन्यत् ॥

१ संवत्सरात्मा प्रजापतिरादित्य एव । स एवाश्वत्वेन विवर्तते
 यस्य विवर्तनं आहवनीयप्रवेश 'अग्निं वावादित्यस्मागं प्रविशति'*
 इत्येवं विदित्वा अग्निहोत्रं जुहता अश्वस्य विवर्तने विवर्तने

एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य
विवर्तने विवर्तने जुहति ॥ ८४ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशभिः प्रजापतिरकामयतो-
भावस्मै युजन्ति तेजसाऽपं प्राणा अप श्रीरुध्वा
प्रजापतिः प्रेणाऽनुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत
महान्वैश्वदेवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतु-
भिरप श्रीर्ब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहु-
रेप वै विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो
वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयोविंशतिः ॥ २३

प्रजापतिरस्मिन्लोक उत्तरतश्चिरयमेव प्रजा-
पतिरकामयत महान् यत्प्रातः प्र वा एष एभ्यो
लोकेभ्यस्सर्वं ह वै तत्र पयस्वद्य उ चैनमेवं
वेदं चत्वार्यशीतिः ॥ ८४ ॥ हरिः ओम्.

सर्वस्मिन् विवर्तनरूपे हुतं भवति । एवमीदृशप्रजापत्यात्मा अयमश्व
इति अश्वस्यैव स्तुतिः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये

यजुर्वेदभाष्ये अश्वमेधे तृतीयाष्टके

नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः

अश्वमेधस्समाप्तः.

हरिः ओम् ॥ 'संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं ज्ञानद-
भिज्ञानत् । संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमान-

ओम् ॥ १ एवमश्वमेधान्तानि तित्तिरिप्रोक्तानि काण्डानि व्या-
ख्यातानि । अथ काठकाग्रिकाण्डान्यष्टौ—सावित्रनाचिकेतातुर्होत्र
वैश्वसृगारुणकेतुकानि पञ्च चित्यानि, दिवश्येनयोऽपाघाश्रेष्ठय,
स्वाध्यायब्राह्मणमष्टममिति । तत्र चित्याना हव्यवाद काण्डकपि,
आरुणकेतुकस्य त्वरुण, इष्टिकाण्डयोर्विश्वेदेवा, स्वाध्यायविधेर्ब्रह्मा,
तत्र सावित्राग्रिमन्त्रा संज्ञानमित्यादयः । तत्राय प्रयोग—

उत्तमाङ्गुलिपर्वप्रमाण पञ्चाशीतिशत हिरण्येष्टकाशशर्करा वाऽ
भ्यक्ताश्चतस्र स्वयमातृणा अपरिमिता लोकष्टणाश्रोपकल्प्य उ-
त्तरेवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कु निहत्य सर्वतः परिमण्डल रयन-
प्रमात्र सावित्र परिलिख्य लेखाया अभ्यन्तर नव परिमण्डला
लेखा लिखित्वा नवम्या बाह्याया लेखाया पञ्चदश पूर्वपक्षस्या-
हान्युपदधाति । अहरिष्टका इत्यर्थः । सज्ञानादयश्चेता अहमा-
रुण, ब्राह्मण च—'एतावनुवाको पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधे-
यानि'* इति । तत्रेया भिन्नवाक्यत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्चोपधानमन्त्राणा-
मन्ते 'भूर्भुवो न' इत्यनुवाक आग्रात 'तथा देवतया'† इत्येतत्तत्र
टनार्थमप्येषामर्थित्वात्प्रत्येकं सवच्यते । तेनेन च दिनेनाभेद
मुपचर्य इष्टका एवोच्यन्ते । तत्र सज्ञानं नामाद्यमह पूर्वपक्ष-
स्य, भगवत ज्ञायनेऽमावास्यागार्थमिष्ट्यादि । विज्ञान द्वितीय,
व्याधुत ज्ञायमानत्वात् । न हि कदाचिच्छ्रुतद्वितीयायामपर-

मुपकलृप्तं कलृप्तम् । श्रेयो वसीय आयत्सम्भूतं

पक्षकार्यं क्रियते । प्रज्ञानं तृतीयं, प्रकर्षेण ज्ञायन्ते शुभानि
कर्माण्यस्मिन्निति । जानत् चतुर्थं, जानात्येवात्मानं पूर्वपक्षत्वेन
न तु शुभानि कर्माणि प्रवर्धयति पक्षाच्छिद्रत्वात्, रिक्तात्मत्वाच्च ।
अभिजानत् पञ्चमं, आभिमुख्येन शुभानि कर्माणि जानातीति ।
संकल्पमानं षष्ठं, पूर्वपक्षत्वेनात्मनि कर्माणि स्वयं संकल्पन्ते न
तु कुर्वन्ति छिद्रत्वात् । प्रकल्पमानं सप्तमं, कर्मसु प्रकर्षेण क-
ल्पते हेतुत्वं भजते । उपकल्पमानं अष्टमं, ईपत् उपकल्पते
कर्मसु अष्टकादिप्रवृत्ते । न तु पुष्कलं कल्पते छिद्रत्वात् । उप-
कलृप्तं नवमं, अष्टम्यनुसारित्वात्तेनात्मसमीपे कलृप्तं न तु सर्वकर्म-
योग्यं छिद्रत्वाद्विक्तत्वाच्च । कलृप्तं दशमं, सर्वात्मना शुभेष्वनु-
ज्ञातम् । श्रेय एकादशं, प्रशस्ततरं कर्मसु दशमादपि चन्द्र-
वृद्ध्या । वसीयो द्वादशं, वसुमत्तरं गमनादौ धनदत्तादेकाद-
शादतिप्रशस्तमित्युक्तं भवति । आयत् त्रयोदशं, आयतते कर्मसु
कारणत्वेन एति वा । संभूतं चतुर्दशं, सगतं भवति कल्या-
णमकल्याणं च तस्मिन्निति संभूतं, यद्वा—सगतं भवति पौर्णमा-
स्यपर्वत्वव्यवहारात् यथा पूर्वस्मिन् पर्वणीति । भूतं पञ्चदशं भ-
वति, न पराभवति चन्द्रोऽस्मिन्निति सर्वसाधनं भूतम् ॥

इति ज्ञानयज्ञाख्यं भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये

प्रथमे काण्डके प्रथमोऽनुवाकः

भूतम् । ^२चित्रः केतुः प्रभानाभान्त्संभान् । ज्यो-
तिष्मास्तेजस्वानातपश्चस्तपन्नभितपन् । रोचनो
रोचमानश्शोभनश्शोभमानः कल्याणः । ^३दर्शां

^२अथ तेषामन्तराळेष्वेतेषामद्वा पञ्चदशमुहूर्तानुपदधाति—चित्र इति॥
एकैकरयाद्वा पञ्चदशमुहूर्ता द्विघटिका । चित्रः प्रथम, चाय-
नीय जपहोमादिकालत्वात् । केतुः द्वितीय, कर्तव्याना वेतन-
कालत्वात्, व्यापकत्वाच्च । प्रभान् तृतीय, उदयरागव्यपगमेन
प्रकृष्ट भातीति । आभान् चतुर्थ, ईषदुष्णत्वात्सर्वतो भानाद्वा ।
संभान् पञ्चम, संहतदीप्तिमत्त्वात् । ज्योतिष्मान् षष्ठ, महा-
द्योतन । तेजस्वान् सप्तम, महतीक्ष्ण्य । आतपन् अष्टम,
समन्तात्तापयतीति । तपन् नवम, अविशेषेण दुःखयतीति ।
अभितपन् दशम, आभिमुख्येन पूर्वतापस्योपरि वा ताप जनय-
तीति । रोचनः एकादश, रोचयति लोकं रोचमानलोक-
त्वात् । ‘अनुदात्तेतश्च हलादे’ इति युच् । रोचमानो द्वादश,
निवृत्ततापत्वेन लोकस्यानुकूलीभवन् । शोभनः त्रयोदश, शो-
भयति लोकं सुहितत्वात् सर्वस्य । शोभमानः चतुर्दश, आ-
तपशान्त्या शोभमान । कल्याणः पञ्चदश, गन्धकुसुमादि-
भोगकालत्वात् ॥

इति प्रथम बाटके द्वितीयोऽनुबन्धः ।

^३अथाभ्यन्तरागा तेषां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधानि—
दर्शेति ॥ प्रथमा दर्शा । चन्द्रनिमित्ता व्यपदेशा । अमावा-

दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आप्यायमा-
ना प्यायमाना प्यायां सूनृतेरा । आपूर्यमाणा पू-

स्यायां चन्द्रो दर्शोऽदृष्ट एव भवति, न तु केनचिददृश्य-
त्वात् । प्रथमायां रात्र्यामिति [मपि] सा दर्शेत्युच्यते, अदृश्यचन्द्र-
त्वात् । दृष्टा द्वितीया रात्रिः, दृष्टचन्द्रत्वात् । दर्शता तृतीया,
दीर्घकालदर्शनीयचन्द्रा । द्वितीयायां हि दृष्टोऽपि उत्तरक्षणे-
ऽस्तमेति । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । विश्वरूपा चतुर्थी, वि-
श्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सुदर्शना पञ्चमी, स्पष्टाभिव्यक्ति-
हेतुत्वात् । आप्यायमानेति षष्ठीसप्तम्योराख्या, प्यायमाना सप्त-
मीति केचित् । समन्ताद्वर्धमानमण्डला षष्ठी, समन्ताद्वर्धमानते-
जास्तप्तमी । प्याया अष्टमी, सस्यादिसमृद्धेः । सूनृता नवमी,
प्रत्यासन्नास्थानेन विश्वं प्रीणयतीति । इरा दशमी, बहुप्रका-
शत्वेन स्तुत्या । आपूर्यमाणेत्येकादशीद्वादशयोराख्या, पूर्यमाणा
वा द्वादशी । प्रकाशातिशयेन मण्डलमतीत्यापूर्यमाणेव भवत्ये-
कादशी । ऊनेऽपि मण्डलेकदेशे पूर्यमाणमण्डलेव भवति प्रका-
शमहिम्ना द्वादशी । पूरयन्ती त्रयोदशी, विश्वमपि जगत्
प्रकाशेन पूरयतीति । पूर्णा चतुर्दशी, पूर्णचन्द्रया पञ्चदश्या
तुल्यत्वान्नचूनत्वस्य चानुपलम्भात् । पौर्णमासी पञ्चदशी, पूर्णो
माश्रन्द्रः पूर्णमास्तत्संबन्धिनी पौर्णमासी, सर्वात्मना पूर्णचन्द्रा ॥

इति प्रथमे काटके तृतीयोऽनुवाकः.

र्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । दाता प्रदा-
ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आवेशयन्निवेशय-
न्संवेशनस्संशान्तश्शान्तः । आभवन्प्रभवन्सं-

‘तासामन्तरालेष्वेतासा रात्रीणा पञ्चदश मुहूर्तान् उपदधाति—
दातेति ॥ प्रथमो दाता, रात्रिवृत्तान्तानामीपदाता आरम्भयिता ।
प्रदाता द्वितीय, तेषा प्रकर्षेणारम्भयिता प्रोत्साहयिता । आ-
नन्दः तृतीय, कुसुमालेपनाद्यनुभवकालत्वान् । मोदश्चतुर्थ,
मित्रादिभिस्सह हर्षणात् । प्रमोद पञ्चम, स्त्रीभिस्सह प्रक-
र्षेण हर्षणान् । आवेशयन् षष्ठ, शयनागारादावौत्सुक्य
जनयतीति । निवेशयन् सप्तम, स्त्रीपुमौ सन्निधापयतीति ।
संवेशनोऽष्टम, शयनेषु सर्वाणि भूतानि शाययतीति । संशान्तो
नवम, सगत मनसा शमयतीति । मनसोन्द्रियाणि निवेशयन्त
इति स्वापकारी । शान्तो दशम, मनसो व्युपरतौ सुषुप्तेर्ज-
नयिता, सर्वात्मना शान्तत्वात् । आभवन् एकादश, सर्वैत
करणानां तृप्तिमनुभवतीति । प्रभवन् द्वादश, विधेयीकृतत्वा-
त्करणानां प्रमूर्धभवतीति । संभवन् त्रयोदश, सगत भवन
पुनरपीन्द्रियसमागमनं तत्करोति प्रबुध्यत इति प्रबोधो मुख
उच्यते । संभूतश्चतुर्दश, यथाऽयमिन्द्रियैस्सयुक्त प्रबुद्ध । भूतः
पञ्चदश, आत्मलाभेन निष्पन्नो भूत स्वस्थ ॥

इति प्रथमे वाटके चतुर्थोऽनुवाक

भवन्त्संभूतो भूतः । प्रस्तुतं विष्टुतं सस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजस्तमिदम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत ।

अथान्तरस्या पञ्चदश. अपरपक्षस्य अहान्युपदधाति—प्रस्तुतमिति ॥ प्रथम प्रस्तुतं सात्र कृष्णत्वात् तद्रक्तत्वेन कृष्णपक्षाशा रूप्यन्ते । प्रस्तावात्मकं प्रथममह । विष्टुतं द्वितीय, विष्टुतिसमानत्वात् । सस्तुत तृतीय, सस्तावभक्तिसाम्यात् । कल्याणं चतुर्थ, उद्गानतुल्यत्वात् । विश्वरूप पञ्चम, निधनसाम्यात् । शुक्र षष्ठ, विजृम्भितत्वेन रक्ष प्रभृतीना कारण नन्दात्वाच्च । अमृतं सप्तम, तेषाममृतत्वहेतुत्वाद्ब्रह्मात्वाच्च । तेजस्वि अष्टम, तेषा तेजोवृद्धिहेतुत्वाज्जयात्वाच्च । तेजो नवम, तेषामुत्तेजनहेतुत्वात्, अग्निविद्या सर्वं नाशयति क्रियमाणं कर्मेति, अत एव रिक्तात्वमिति । समिद्ध दशम, सपूर्णत्वाद्धि सर्वैर्जन्तुभिः । अत एव पूर्णा । अरुणमेकादश तामसाना जन्तूनामरुणकालवदाह्लादकम् । भानुमत् द्वादश, भानुमण्डलोदयमात्रवत् तादृकालस्थानीय तेषाम् । मरीचिमत् त्रयोदश, विततभानुरश्मिकालस्थानीय तेषाम् । अभितपत् चतुर्दश, अभितस्तपत्तपनकेन कालेन समम् । तपस्वत्पञ्चदश, महातापमानुकमध्याह्नस्थानीय, तेषा प्रतिपक्षभूयस्तया सर्वे तत्र तपस्विनो भवन्तीति वा ॥

‘सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः । ज्व-
लञ्जलिता तपन्वितपन्थसंतपन् । रोचनो रोचमा-
नश्शुम्भूश्शुम्भमानो वामः । सुता सुन्वती प्रसु-

‘अथ तेषामन्तरालेष्वेतेषामद्वा पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—स
वितेति ॥ सविता प्रथम, कर्मणामुत्पादक । प्रसविता द्वि-
तीय, अनुज्ञाता कर्मणाम् । दीप्तस्तृतीय, चन्द्रदीर्घल्यात् ।
दीपयंश्चतुर्थ, जगदपि दीपयति । दीप्यमानः पञ्चम, प्रक-
र्षेण दाहक । पुनर्वचनाद्विशेषावगति । ज्वलन् षष्ठ, ज्वलद-
ग्निकल्प । ज्वलिता सप्तम, जगतोऽपि ज्वलयिता । तपन्न
ष्टम, समन्तात्तापयतीति । वितपन्नवम, दिनमध्याद्वियुतत्वाद्वि-
शिष्ट तापयति । संतपन् दशम, सगत सह्य तपतीति । रोचन
एकादश, रोचनशील नातिपीडाकर । रोचमानो द्वादश,
सर्वस्मै रोचमान अनुकूल अपेक्षितताप । शुम्भूस्त्रयोदश,
शुम्भनशील निवृत्ततापत्वान्मनोहर । शुम्भमानश्चतुर्दश, प्रजा
अपि शोभयन् । वामः पञ्चदश, वननीयस्वभाव साहादलो-
क्त्वात् ॥

इति प्रथमे काठक षष्ठोऽनुवाकः .

‘अथान्तरस्या पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—सुतेति ॥
सुता प्रथमा, सर्वैरनुज्ञाता सद्य एव चन्द्रोदयेन तिमिराभावात् ।
सुन्वती द्वितीया, सोम सुन्वदहरिव रक्षसा प्रीतिहेतु, स्वल्प
तिमिरतया वा कर्मणामनुज्ञात्री । मसुता तृतीया, सवनारम्भ-

ता सूयमानाऽभिपूयमाणा । पीतीं प्रपा संपा तृ-
प्तिस्तर्पयन्ती ॥ २ ॥ कान्ता काम्या कामजाता-
ऽऽयुष्मती कामदुर्घा । ^१अभिशास्ताऽनुमन्ताऽन-

क्षणमिव तेषा प्रीतिहेतुः । सूयमाना चतुर्थी, क्रियमाणसवन
दिनभागवत्तृप्तिवरी तेषाम् । अभिपूयमाणा पञ्चमी, अभिपूय
माणसोमकदिवसाशस्थानीया तेषाम् । पीती षष्ठी, शार्ङ्गवा
दिलक्षणो ङीप् । पीनसोमकदिवसैकदेशसदृशी तेषाम् । प्रपा
सप्तमी, प्रकृष्टसोमपानाधारक्रतुवल्पा तेषाम् । संपा अष्टमी,
सधातपीतसोमक्रतुरूपा तेषाम् । तृप्तिर्नवमी, अन्धकारातिशयेन
तृप्तिहेतुस्तेषाम् । तर्पयन्ती दशमी, चन्द्रमसस्त्रिभागावशेषत्वादत्यर्थं
तृप्तिं जनयन्ती । कान्ता एकादशी, अल्पप्रकाशत्वेन तेषा
मिष्टा । काम्या द्वादशी, इयमेव रात्रिस्सर्वकाममस्त्विति नै
काम्यमाना । कामजाता त्रयोदशी, आविर्भूतसर्वकामा । 'जाति-
कालमुखादिभ्यः' इति परवचनम् । आयुष्मती चतुर्दशी, अन्ध
कारातिशयेन दीर्घेव लक्ष्यते । रक्षसामायुस्स्थितिहेतुर्वा । काम
दुर्घा पञ्चदशी, यथाऽभिलाष काम्याना दोग्ध्री तेषाम् ॥

इति प्रथमे काठके सप्तमोऽनुवाकः

^१अथ तासामन्तराळेप्वेनासा रात्रीणा पञ्चदशमुहूर्तानुपदधाति—
अभिशास्तेति ॥ अभिशास्ता प्रथम, आभिमुख्येन शासिता
लोकस्य, स्वे स्वे वदे रथावयति । 'अस्तितस्त्वमित' इत्यत
इडभायो निपात्यते । अनुमन्ता द्वितीय, स्वे स्वेऽभिलषिणे

न्दो मोदः प्रमोदः । आसादयन्निपादयन्त्यस्रसाद-
नस्ससन्नस्सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूशम्भूर्भुवः ।
पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वाना-

प्रवर्तयति । आनन्दस्तृतीय, आनन्दादयस्त्रयो व्याख्याता । आ-
सादयन्नादयः पञ्च आवेशयन्नादिभिर्व्याख्याता । चन्द्रक्षेयो-
पक्षीणशक्तिजनकत्वात् सीदतिग्रहेणम् । आभूप्रभृतयोऽप्याभवन्ना-
दिभिस्समानार्था । सर्वत्र भवते क्तिप् । पञ्चमे 'वन्नर्थे कविधा-
नम्' इति क, अव्यय वा ॥

इति प्रथमे काठक अष्टमोऽनुवाक

अथान्तरस्या द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रमिति ॥ प-
वित्रं प्रथम, स्वयमेव शोधकत्वात्कर्मकाल इति । पवयिष्यन्
द्वितीय, करिष्यमाणे कर्मभिर्दोषाणा क्षाळयितृत्वात् । पूनस्तृ-
तीय, निजसबन्धेन पूतलोकत्वात् । मेध्यश्चतुर्थ, मेघार्ह । यशः
पञ्चम, यशसो हेतुत्वात् । यशस्वान् षष्ठ, यशस्वित्वात्तत्र
लोकस्य । आयुस्सप्तम, आयुषो हेतुत्वात् । अमृतोऽष्टम,
दीर्घजीवनहेतुत्वात् । जीवो नवम, जीवस्थानोयत्वात् । जी-
विष्यन् दशम, कर्मकारिणा जीवयितृत्वात् । स्वर्ग एकादश,
प्रीतिहेतुत्वात् । लोको द्वादश, लोकप्रदत्वात् ॥

इति प्रथमे काठके नवमोऽनुवाक

युरमृतः । जीवो जीविष्यन्स्वर्गो लोकः । ¹⁰सह-
स्वान्त्सहीयानोजस्वान्त्सहमानः । जयन्नभिज-
यन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो
मोदः प्रमोदः ॥ ३ ॥ ¹¹अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको

¹⁰अयान्तरस्या द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वानिति ॥ स-
हस्वान् प्रथम, बलवच्चात्सर्वस्य तत्र । सहीयान् द्वितीय,
सोदृतर. अभिभवितृतरस्सर्वो भवति । ओजस्वान् तृतीय,
देहश्रीस्तत्र भवतीति । सहमानश्चतुर्थ, अभिभवनशील. । जयन्
पञ्चम, तमसा लोकमभिभवति । अभिजयन् षष्ठ, अभितो
जेता लोकस्य मेवाभिभवात् । सुद्रविणस्सप्तम, शोभमानानि द्र-
व्याणि तत्र भवन्तीति । द्रविणोदा अष्टम, द्रविणपुष्टिहेतु-
त्वात् । सकारोपजनश्छान्दस । आर्द्रपवित्रो नवम, यागाद्य-
भावेन दर्भाणामनाहरणात् । हरिकेशो दशम, यागाद्यभावेनैव
हरिकेशा मनुष्या वृक्षाश्च भवन्ति । मोद, एकादश, धान्य-
समृद्ध्या । प्रमोदो द्वादश, पुष्टप्रायत्वात्तत्र सर्वस्य ॥

इति प्रथमे काठके दशमोऽनुवाक

¹¹अयान्तरस्या त्रयोदश मासनामान्युपदधाति—अरुण इति ॥
अरुणः प्रथम, अरुणोदयकालवन्मन्दप्रकाश फाल्गुन । अरु-
णरजा द्वितीय चैत्र, (वलजासुद्रजा) । पुण्डरीकस्तृतीय वै-
शाख, अरविन्दवान् । विश्वजिच्चतुर्थ, ज्येष्ठ महत्त्वाद्द्वाम् ।

विश्वजिदभिजित् । आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान्रस-
वानिरावान् । सर्वोपधस्सम्भरो महस्वान् । ए-
जत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाश्शिपिविष्टकाः । सरि-

अभिजित्पञ्चमः आपाद, अभिजित्तत्त्वयोगात्पूर्णमास्या । आर्द्र-
पष्ठः श्रावण, आर्द्रत्वात्सर्वस्या भुव । पिन्वमानस्सप्तमः प्रोष्ठ-
पद, धान्यसमृद्ध्या जगत प्रीणनात् । अन्नवानष्टमः आश्व-
युजः, शारदधान्यनिर्वृत्त्या । रसवान् नवमः कार्तिकः, बहु-
क्षीरत्वात् इक्ष्वादिसपत्त्या च । इरावान् दशमः मार्गशीर्षः,
धान्यविशेषोत्पत्त्या अन्नवान् । सर्वोपध एकादशस्तैष, सर्वोप-
धसंपत्त्या । संभरो द्वादशो माघ, सर्वधान्यसम्भरणात् । म-
हस्वात्त्रयोदश, अधिकमासत्वेन महस्वकारित्वात् ॥

इति प्रथमे काठके एकादशोऽनुवाक

१० अथ सिकता उपादधाति—एजत्का इति ॥ एजत्काः
एजत्कालयुक्त्वेन चलनशीला । 'एजृ कम्पने' अज्ञाते प्राणि-
वीयः क । यद्वा—'एजृ दीप्तौ' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जो-
वत्काः जोवत्कालयुक्त्वेन जवनशीला । जु इति सौत्रो धातुः ।
जवत्का इति वक्तव्ये छान्दसो वर्णविचारः । क्षुल्लकाः क्षुद्रा ।
शिपिविष्टकाः रश्मिभिर्विष्टाः । सरिस्तराः अत्यन्त सरणशी-
लाः । सर्वैर्यदुक्ते 'रुम्भिकौ च' इति रिगागमे पचाद्यचि सरि-
सरा इति वक्तव्ये रेफोपजनश्छान्दसः । मुशेरवः मुष्टु शेरते

स्ररास्तुशेरवः । अजिरासो गमिष्णवः । ¹³ इदानीं
तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आशुर्निमेषः फणो
द्रवन्नतिद्रवन् । त्वरुस्त्वरमाण आशुराशीयाञ्ज-

आस्विति । शेतरोणादिको, रुप्रत्यय । अजिरासः अजिनीया
क्षेपणीया । ओणादिक इरच्प्रत्यय । जीर्गतेर्वा वनर्थे कप्रत्यय ।
रणं जिर तद्वहिना अजिरा । 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् । गमिष्णवः गत्वरस्वभावा लुत्वात् । अगमिष्णव
अगत्वरा इति केचित्, तदयुक्त अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्गात् ॥

इति प्रथमे वाक्ये द्वादशोऽनुवाकः .

¹³अथान्तरस्या पञ्चदश मुहूर्तमुहूर्तानुपदधाति—इदानीमिति ॥
उक्ताना मुहूर्ताना अवयवा मुहूर्तमुहूर्ता । इदानीमित्येव य कालो
व्यपदिश्यते स कालविशेषो गृह्यते । इदानीमिति सति हि
तपुरोवर्तिग्रहणकालः । तदानीमित्यमविहितमुद्धिस्थग्रहणकालः ।
एतर्हीति सतिहितानद्यननग्रहणकालः । इदम एवानद्यनने हिंति
'एतेतो रथो' इत्येतादेशः । क्षिप्रं क्षेपे शाय स्वल्पत्वात् ।
अजिर इंप्रप्राप्त अनेर्गतिर्मग ओणादिर इरच् । आशुः
मुहु व्यापनीय । निमेषः निमेषक्रियापरिच्छिन्नः । फणः
निमेषादल्पतरोऽक्षिविज्ञापरिच्छिन्नः । आशुः व्या-
पकः व्यापारक्रियावधिर । आशीयान ततोऽप्याशु अन्यप-
देक्ष्यकालक्षणः । जयः क्रियावयवैरन्तर्गम् ॥

इति प्रथमे वाक्ये द्वादशोऽनुवाकः .

वः । ¹⁴अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्च-
तूरात्रः । ¹⁵अग्निर् ऋतुस्सूर्यं ऋतुश्चन्द्रमां ऋतुः ।

¹⁶प्रजापतिस्संवत्सरो महान्कः ॥ ४ ॥

प्रमोदस्त्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ १ ॥

¹⁷भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च लो-

¹⁴अथान्तरस्या पञ्चज्ञक्रतू नुपदधाति—अग्निष्टोम इति ॥ अह-
व्यपदेशादेयामुपधानम् । त्रयोऽत्रैवाहा त्रयोऽहीना । अग्नि-
ष्टोमादिरूपेण द्विरात्रादिरूपेणेष्टकास्तूपन्ते ॥

इति प्रथमे काठके चतुर्दशाऽनुवाक

¹⁵अग्रचादित्रयरूपेण ऋतुत्रयरूपेणेष्टकास्तूपन्ते । अग्रचादय एव-
तैव तापवत्तया वृष्टिमत्तया हिमवत्तया च । तस्मात्तादृशानृतू-
नुपदधातीत्युक्तं भवति ॥

इति प्रथमे काठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।

¹⁶अथ नाम्ना चत्वारि सवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिरि-
ति ॥ सवत्सरात्मन प्रजातेरेतानि नामानि । प्रजानां पाता
काठ । संवत्सरः सभूय जीवन्ति प्रजा अस्मिन्निति सवत्सर ।
महान् महनीय महापरिमाणो वा । कः अविमक्तात्मा ॥

इति प्रथमे काठके पञ्चदशोऽनुवाक

¹⁷चतस्रस्त्वयमातृणा दिभूपदधाति—भूरिति ॥ भूर्योदिति, अ-
ग्निर्देवता, पृथिवी लोकः, अहमुपधाता, त्रिगेक्वामिनो जनाः,

कान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
 देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद । भुवो वायुं चान्तरिक्षं
 च मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजा-
 पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
 सीद । स्वरादित्यं च दिवं च मां च । त्रींश्च
 लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । त-
 या देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद । भूर्भुवस्स्वश्चन्द्र-
 मसं च दिशश्च मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं
 च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गि-
 रस्वद्भुवा सीद ॥ ५ ॥

संवत्सरं च पदं ॥ २ ॥

त्वमेव त्वां वेत्थ योसि सोसि । त्वमेव त्वाम-

संवत्सरसर्वानुग्राही वात्, सर्वमिदं त्वदुपशानतृष्णात्मकं, तस्मा-
 दूराद्यात्मिकां त्वा प्रजापतिस्सादयतु, त्वं च तया देवतया
 सह अङ्गिरसामिव स्थिरा भीद । एवं मर्गमु दिक्षु योज्यम् ॥

इति प्रथमे पाठके गमदशोऽनुशातः .

‘अग्निमुपतिष्ठते—त्वमेवेति ॥ प्रथमे द्विपदे त्रिष्टुभा, वि
 राजो वा । हे अग्ने! त्वमेव त्वां यायात्येन वेत्थ जानासि

चैपीः । चितश्चासि संचितश्चास्यग्रे । एतावाञ्-
 श्चासि भूयाञ्श्चास्यग्रे । ^२यत्ते अग्रे न्यूनं यदु तेऽ-
 तिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते
 देवाश्चित्तिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चास्यग्रे ।
 एतावाञ्श्चासि भूयाञ्श्चास्यग्रे । ^३मा ते अग्रेऽच-

वय तु न जानीम । योऽसि यादृशोऽसि स एवासि तादृश
 एवासि, ईदृशोऽसीति को वेदितुमर्हति । किञ्च त्वमेव त्वा
 मचैपीः, चिनोपि चेतुमर्हसि तस्माच्चयैव चितश्चासि शतरुद्रीय-
 होमान्त संचित एतावाश्चासि यावदेव जानीम, अस्माभिरे-
 तावतो विदितत्वान् । परमार्थतस्तु अतोऽपि भूयांश्चासि अवि-
 दितेन रूपेण बहुतरोऽसि ॥

^२यत्ते अग्रे इति महाबृहती ॥ हे अग्रे! यत्तव न्यूनं मात्रा
 दिना विकलं, यच्च तव अतिरिक्तं मात्राभिरधिकं कृत प्रमा-
 दात् आदित्याश्चाङ्गिरसश्च तच्चिन्वन्तु सम कुर्वन्तु । विश्वे
 देवास्तव चित्तिमापूरयन्तु शास्त्रमर्यादाऽनतिलङ्घनेन समीचीना
 कुर्वन्तु । इदानीमादित्यादयोऽपि तव याधातव्यवेदने के नामे
 त्याह—चितश्चासीति । व्याख्यातम् ॥

^३मा त इति यजु ॥ हे अग्रे! तव अचयेन अशक्तेन
 चयनेन अचयेन वा 'अच्कावशक्तो' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 आयुरात्मीय माऽऽवृक्षि मा नीनशम् । 'वृजि वर्जने' । मा
 चातिचयनेन अतिरिक्तेन चयनेन आयुरावृक्षि त्वत्प्रसादात् ॥

येन माऽतिचयेनायुरावृक्षि । 'सर्वेषां ज्योतिषां
ज्योतिर्यद्वावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः ।
तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे ज्वल ।
तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावदस्ताति सूर्यः ।
यावदुतापि ब्रह्म ॥ ६ ॥

आवृक्षि नव च ॥ ३ ॥

'सर्वेषामत्यष्टी त्रिपदा (पट्पदा) ॥ सर्वेषामपि ज्योतिषां
एक ज्योति द्योतक यत्पर मह' तदेवासावादित्यो भूत्वा
उदेति तपसो जातं यत्र तप प्रकर्षस्तत्राविर्भूत अनिभृष्टं
केननिदप्यनुषंहिसिन् ओजः बल सर्वस्य जगत । हे इष्टके !
ज्योतिः तदपि ज्योति तत्रैव ज्योति त्वदुपधानेन तत्तयोदेति ।
यद्वा—तत्तुल्यं त्वज्ज्योति तस्मात् तेन ज्योतिषा मदर्थं तप
तपस्विनी भव, यथाऽहमपि तपस्वी स्याम् । तेनैव ज्योतिषा
मदर्थं ज्वल उज्ज्वला भव, यथाऽहमप्युज्ज्वलसंपश्येय । तथा
तेनैव ज्योतिषा दीदिहि मदर्थं दीप्यन् यथाऽहमपि दीप्तिमान्
स्याम् । कियन्तं रालमिति चेत्—यावद्देवाः 'अस्ताति' इति
वक्ष्यमाणत्वान् सन्तीति गम्यते । यावच्च सूर्योऽस्ति अस्ति ।
लेटि शपो लुकि लेट आडागम । यावद्वाऽपि ब्रह्म आत्म-
ज्योनिरस्ति तावन्मह्य तप ज्वल दीदिहि चेति ॥

इति प्रथमे ब्राह्मे अष्टादशोऽनुशासः

संवत्सरोसि परिवत्सरोसि । इदावत्सरोसी-
 दुवत्सरोसि । इद्वत्सरोसि वत्सरोसि । तस्य ते
 वसन्तदिशरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः
 पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्व-
 पक्षाश्रितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् ॥ ७ ॥ अहो-
 रात्राणीष्टकाः । ऋषभोसि स्वर्गो लोकः । यस्यां

सहारविहारभ्या उजमान उपतिष्ठते—संवत्सरोसीति ॥ तत्र
 बार्हस्पत्य पटिवर्ष प्रभवादिसज्ञ महायुगम् । तत्र द्वादशाब्दा
 पञ्चकृत्व आवर्तन्ते आश्वयुजाद्या । तत्रैतै पञ्चकृत्व आवर्त-
 मानै द्वादशाब्दप्रमाणानि पञ्चावान्तरयुगानि भवन्ति । तत्र
 प्रथमे युगे योऽब्द कार्तिकादिसज्ञ स संवत्सरो नाम । द्वितीय-
 परिवत्सर, तृतीय इदावत्सर, चतुर्थ इदुवत्सर, पञ्चम इद्व-
 त्सर । वत्सरसर्वेष्वपीति । अन्य आहु —पङ्क्तिष्पङ्क्तिरब्देरवान्त-
 रयुगानि दश भवन्ति । तत्र प्रथमादयष्पङ्कदा संवत्सरादि-
 सज्ञा इति । संवत्सरादयस्त्वमेवासि तव चयनेन तथा कल्पन्त
 इति अग्रे स्तुति । तस्य ते तादृशस्य तव संवत्सराद्या-
 त्मनो वसन्नादिस्थानीयानि शिर प्रभृतीनि तथैव विधेयानीति ॥

यस्मादेव तस्मात्—ऋषभोऽसीत्यादि ॥ इय गायत्री ।
 ऋषभः वर्णिता वामानामसि । स्वर्गलोकस्थानीयश्चासि तद्धेतुर्वा
 त्वमसि । त्व यस्यां दिशि महीयसे पूज्यसे ततो दिशः ।

दिशि महीयसे । ततो नो मह आवह । वायुर्भूत्वा
 सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनु विवाहि ।
 सर्वा दिशोऽनु संवाहि । चित्या चित्तिमापृण ।
 अचित्या चित्तिमापृण । 'चिदसि समुद्रयोनिः ॥८॥
 इन्दुर्दक्षश्शयेन ऋतावा । हिरण्यपक्षश्शकुनो भुर-
 ण्युः । महान्धसुधस्थे ध्रुव आनिपत्तः । नमस्ते

आदायास्माक महः तेज आवह आभिमुख्येन प्रापय तस्या
 दिशि वमतां यादृशं तेजस्नादृशं तेजो ममास्त्विति यावत् ॥

किञ्च—वायुर्भूत्वेति पक्षपदा त्रिटुप् ॥ हे अग्ने! वायु-
 र्भूत्वा सर्वा अपि दिशः आवाहि गन्धग्रहणाद्युपकारकारी
 आभिमुख्येन वाहि प्रपद्यस्व । तथा सर्वा दिशोऽनु विवाहि
 अनन्तरं विविधस्वभाव प्रवर्तय । तथा च कृत्वा अनन्तरं
 सर्वा दिशस्संवाहि मुहितत्वेनैरीकृत्य वाहि समीरय । तथा
 वर्तमानस्त्व अरिमन् कर्मणि चित्या इष्टराना चयनेन या चितिः
 क्रियते तामापृण आपूरय अत्रिकल्प कुरु । तथा अचिर्या
 अचितिपूरणेन च चित्तिमापृण चित्तिस्थेमसमर्थं पुरीषपूरणं कुरु ॥

'चिदसीति पङ्क्तिश्रुत्पदा ॥ व्याख्यानेन 'अग्निं युनक्ति' *
 इत्यत्र ॥

नमस्त इति यनुस्त्वैव व्याख्यातम् ॥ एतीत्यादीनि यनांवि ।
 आतारादय उपसर्गा यच्चउत्क्रिया विक्षिपन्ति । शनिशब्दोऽ-

अस्तु मा मां हिंसीः । एति प्रेति वीति समि-
त्युदिति । दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ ।
पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं
मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । अह्ना प्रसारय । रा-

यावच्छेदे प्रकारे वा, इत्यमित्थं यच्छेति । 'दाण् दाने' पाद्या-
दिना यच्छादेशः । दिवं मे आयच्छ आभिमुख्येन देहि
मदभिमुखमानय । अथ दिवं मे प्रयच्छ प्रभूतानुभवा देहि ।
अथ दिवं मे वियच्छ विविधभोगा देहि । तथा दिवं मे
सयच्छ मया नित्यसगता देहि । तथा दिवं मे उद्यच्छ स-
र्वेभ्योऽधिकभोगा देहि । केचिदाहुः — यमेरेतद्रहणमिति । तत्र
आयतत्वं दीर्घकालभोगः, प्रयतत्वं शुद्धत्वं, वियतत्वं विविधान्व-
यत्वं, सयतत्वं नियतत्वं, उद्यतत्वं मनायाससिद्धिः । एवमन्तरिक्षे
पृथिव्या च योज्यम् । प्रथमं द्युलोकादि पृथिव्यन्तः क्रमेण
लोकवशीकारं प्रार्थितं, पुनरपि पृथिव्यादिद्युलोकपर्यन्तं लो-
कैश्वर्योधिकारं प्रार्थयते । एव लोकत्रयविषयान् भोगान् इत-
औरभ्यामूनमु चारभ्य इमान् पुनः पुनः बहुप्रकारान् भुज्जानो
विधेयीकृतजगत्त्रयो यथेष्टं वर्तिषीयेति यावत् ॥

तत्र तथा वर्तमानस्य मम इत्थं त्वया कर्तव्यमित्याह—
अहेति ॥ तथा वर्तमानस्य अह्ना रूपेण स्थित्वा तान् भोगान्
प्रसारय तत्तद्धोक्विषयान् भोगान् विस्तारय । अह्नि हि ९
दार्ढ्या प्रसार्यन्ते । अथ रात्र्या रूपेण स्थित्वा रात्रिगतान्

ज्या समच । राज्या प्रसारय । अह्ना समच ।
कामं प्रसारय । कामः समच ॥ ९ ॥

पुरीषः समुद्रयोनिः पृथिवी मे यच्छान्तरिक्षं
मे यच्छ सप्त च ॥ १० ॥

‘भूर्भुवस्स्वः’ । औजो वलम् । ब्रह्म क्षत्तम् ।
यशो महत् । सत्यं तपो नाम । रूपममृतम् । च-
क्षुश्चोत्रम् । मन आर्युः । विश्वं यशो महः । स-

भोगान् समच संकोचय समाकर्षात्मनि । मर्त्यं हि रात्रौ भोगा-
स्संगता भवन्ति । ये पुनर्भोगा रात्रौ प्रसार्यन्ते तान् राज्या
रूपेण प्रसारय रात्रावेव कारय । अहो रूपेण समच सं-
कोचय गूढान् कुरु । यद्वा—कस्त्वां नियन्तुं क्षमते कामं
यथेष्टं प्रेरय समच च । यद्वा—अस्मदभिलाषानुरूपं प्रसारय
समच च । ‘अञ्चु गतो’ । ‘अञ्चु’ इत्येके ॥

इत्येकेनविंशोऽनुशाकः ।

‘नवनेन गार्हपत्यमुपविश्य संचितोक्थेन होता शंसति—भू-
र्भुवस्स्वरिति ॥ प्रथमा पदपदा जगती । द्वितीया त्रिष्टुप् ।
व्याहृत्यादिकं सर्वं त्वमेवासि, लोकत्रयं वा भूरादि । ओजः
अभिमवशक्तिः । महत् महत्त्वम् । नाम आख्या । यशो-
ऽलम् । महः पूना । समं समत्वं शान्तिः । तपः तापः । हरः
दीप्तिः । भाः प्रकाशः । गतमन्यत् ॥

मं तपो हरो भाः । ^१जातवेदा यदि वा पावकोसि ।
 वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोसि । शं प्रजाभ्यो यजं-
 मानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं दददभ्याववृत्स्व ॥ १०

भाश्चत्वारि च ॥ ५ ॥

^१राज्ञीं विराज्ञीं । स्रग्राज्ञीं स्वरज्ञीं । अर्चि-
 शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिः ।
 विश्वेदेवा भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्वे यज्ञसा

^२द्वितीया—जातवेदा इति ॥ जातवेदाः ऋत्वग्नि सोऽपि
 त्वमेव । यदि वा पावकः पचनाग्नि सोऽपि त्वमेव । वैश्वा-
 नरः जाठर सोऽपि त्वमेव । यदि वा वैद्युतः मध्यम सोऽपि
 त्वमेव । तादृश त्वं शं सुख प्रजाभ्यः सर्वाभ्य ददत्,
 यजमानाय च लोकं स्वर्गादिस्थान ऊर्जमन्नं पुष्टिं च ददत्
 अभ्याववृत्स्व आभिमुख्येन पुन पुनर्वर्तस्व । 'बहुल छन्दसि'
 इति शपो छुक् ॥

इति विश्वोष्णवाक

^१चतुर्गृहीताहुतिसम्प्रावेण यजमानो मुख विमृष्टे—राज्ञी वि-
 राज्ञीति पञ्चपदा । राक्ष्यादयो देव्य । अर्चिर्गुलि । शोचि-
 रालोक । तपस्ताप । हरो दीप्ति । भाः भासनम् । अ-

सꣳ सृजन्तु ॥ ११ ॥

राज्ञीन्द्रो मा सꣳ ॥ ६ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा
विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये स्वा-
हा । दिवांपतये स्वाहाऽंहस्पत्याय स्वाहा । चा-
क्षुष्मत्याय स्वाहा ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । राज्ञे
स्वाहा विराज्ञे स्वाहा । संराज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे

प्रचादयो देवताः । एते सर्वेऽपि भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः
गोपायितारः, ते सर्वेऽपि मां यशसा संसृजन्तु संयोजयन्तु॥

इति एकाविंशोऽनुवाकः.

एकविंशतिस्तुवाहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहेत्यादि ॥ असुः
प्राणभूतस्सर्वस्य । वसुर्वासयिता विश्वस्य । विविधं मावयिता
विभूः । विवस्वान् प्रकाशवान् । अभिभूरभिभविता सर्वस्य ।
अधिपतिः स्वामी । दिवांपतिः इन्द्रः । अंहसां गतीनां पति-
रंहस्पतिः स एवांहस्पत्यः, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे प्यञ् ।
यद्वा—अंहस्पतयो वायुमन्तः महाप्राणाः तानर्हतीति अंहस्पत्यः
'छन्दसि च' इति यः । चाक्षुष्मान् दर्शनवान् सूर्यः स एव
चाक्षुष्मत्यः । यद्वा—तस्यापत्यं चाक्षुष्मत्यः यमः, तत्र भवः
तद्भावं वा अर्हतीति चाक्षुष्मत्यः । ज्योतिषां पतिश्चन्द्रः तत्र
भवः ज्योतिष्मत्यः । राजनशीलो राजा । विविधं राजतीति

स्वाहा । शूर्पाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमंसे
स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सप्तसर्पाय स्वाहा क-
ल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा ॥ १२ ॥

कल्याणाय स्वाहैकं च ॥ ७ ॥

^१विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न धारा-
त्यन्वो अर्पति । अहिर् ह जीर्णमर्तिसर्पति

विराजा । विपूर्वाद्वाजते कनिन् । सगतं राजतीति सराजा ।
स्वायत्त राजतीति स्वराजा । प्रत्ययान्तस्य समासाभावात् समा-
सान्ताप्रसङ्ग । शूपो बलम् । सूर्यं सूतिहेतुर्मण्डलम् । चन्द्रो
मीयतेऽस्मिन्निति चन्द्रमा चन्द्रमण्डलम् । ज्योतिर्नेक्षत्रम् । सप्तर्ष-
काल । कल्याण चेतन । अर्जुन व्यापक परमात्मा ।
ऋनु गत्यादिषु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः.

^१औदुम्बरे पात्रे यूष्णो मृत्युग्रहं गृह्णाति—विपश्चित इति
जगत्या ॥ विपश्चिते मेधाविने । पवमानाय शोधकाय धर्मो-
ध्यक्षाय गायत शब्दयत स्तुतेत्यर्थः । मही न मह्या इव
धारा स्रवन्ती, यद्वा—नेति पादपूरण । महती धारा यूष्णो
रसस्थैषा ग्रहात्मिका अन्धः अदनीय सर्वं अत्यर्पति अतिग-
च्छति व्याप्नोति यागद्वारेण, यथा स्रवन्ती रसधारा सर्वं
सस्यादि व्याप्नोति 'ऋपि गतो' तौदादिक व्यत्ययेन शप् ।

त्वचम् । अत्यो न क्रीडन्नसरद्दृषा हरिः । उप्या-
मगृहीतोसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते
योनिर्मृत्यवे त्वा । अपं मृत्युमप क्षुधम् । अपेत-
श्शपथं जहि । अथा नो अग्न आर्वह । रायस्पोपं
सहस्रिणम् ॥ १३ ॥ 'ये ते सहस्रमयुतं पाशाः ।

किंच—हेत्युपमायाम् । अहिर्जोर्णां त्वचमिव अतिसर्पति सर्वं
जगत्, अयं गृहमिव त्यक्त्वा गच्छति क्षयकाले । क्रीडन्
अत्योन अश्व इव असरत् सरति त्यक्त्वा शीघ्रं धावति ।
वृषा प्रधानः वर्षिता वा कामानां, हरिः हरणशीलः अश्व-
नामधेयं वा । सर्वैर्लुब्धैश्च छान्दसे 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यः' इत्यङ् ॥

इमामनुद्रुत्य गृह्णाति—उपयामगृहीतोऽसीति ॥ व्याख्यातम्* ।
दर्भैः परिमृज्य वेद्यां सादयति—एष इति । गतं पुरस्तात् ॥

स्विष्टकृतो अहं जुहोति—अपमृत्युमिति द्वाभ्यामनुष्टुप्भ्याम् ॥
हे अग्ने ! मृत्युमपजहि अपनय । इतः अस्मत्तः क्षुधं च
अपजहि । शपथं आक्रोशं चापजहि । अथ अत एव हेतोः
स्थिरजीवित्वात् जीवनाय रायः धनस्य पोपं सहस्रिणं सह-
स्रेण प्रमाणेन तद्वन्तमावह आनय अस्माकम् । 'निपातस्य
च' इति संहितायां अथशब्दस्य दीर्घः ॥

द्वितीया—हे मृत्यो ! ये सहस्रं बहुतराः अयुतं बहुनमाश्च
पाशाः बन्धनरज्जवः मर्त्याय हन्तवे मरणधर्माणं मनुष्यं हन्तुं

मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया ।
 सर्वानवयजामहे । ^५भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते
 मृत्युपीतस्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः ।
 उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । ^६मन्द्राऽभिभूतिः के-
 तुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ १४ ॥ अन्धो जा-
 गृविः प्राण । असावेहि । वधिर आक्रन्दयितरपा-

तव स्वभूतास्सन्ति । 'तुमर्थे से सेव' इति तवेनप्रत्यय । तान् सर्वान्
 यज्ञस्य मायया मात्रया अनुष्ठानेन अवयजामहे नाशयामः ॥

^५उपहृतायामिडाया ग्रह भक्षयति—भक्षोऽसीति यजुषा ॥
 भक्षोऽसि भक्षणीयोऽसि । अमृतभक्षः अमृतानां अमृत्युना
 भक्षणीयः । तस्य तादृशस्य तव मृत्युना प्रथमं पीतस्य,
 अमृतवतः अमरणहेतुना रसेन तद्वत् स्वगाकृतस्य स्वीकृतस्य ।
 मधुमत इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

^६प्राणनिवहानात्मनि प्रतिष्ठापयति—मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशे-
 पेण ॥ सर्वं यजु । पुनर्म इति त्रिष्टुप् । मन्द्रा मदहेतुः,
 अभिभूतिः अभिभवहेतुः, सर्वस्य केतुः ख्यापयित्री, यज्ञानां
 प्रधानोपकरण वा भवति वाक् । यस्मादीदृशी त्व तस्मात् हे
 असौ! हे ईदृग्भूते वाक्! एहि मय्यागच्छ । असौशब्द-
 स्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अन्धः चक्षुर्हीनः तथाऽपि
 जागृविः जागरणशील प्रवर्तकोऽमि हे प्राण! । यस्मादीदृ-

न । असावेहि । अहस्तोऽस्त्वा चक्षुः । असावेहि ।
 अपादाशो मनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते श्रो-
 त्रं । असावेहि ॥ १५ ॥ सुहस्तस्सुवासाः । शूपो
 नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेदं । अ-

शस्त्वमसि तस्मादसौ मध्यागच्छ । एवं सर्वत्र । हे अपान!
 आक्रन्दयितः शब्दयितः! बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितोऽसि, तथा-
 ऽपि शब्दयिताऽसि । अतो वचनादवगम्यते जात्या बधिरः
 क्रन्दयितुं शक्नोतीति । अपानग्रहणं प्राणवृत्तीनामुपलक्षणम् ।
 अहस्तः हस्तरहितः । 'नञ् सुबन्ध्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । अस्त्वा असनकुशलः पुरुषः । अस्यतेः छान्दसे वनिपि-
 तसागमः । तत्सदृशं खलु चक्षुः । हे मनः! हे अपात् पाद-
 रहित! हे आशो शीघ्रगामिन्! । उभयत्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्यु-
 दात्तत्वम् । केचित्तु—प्रथमं सर्वदाऽनुदात्तमिच्छन्ति, तदा व्यत्ययो
 द्रष्टव्यः, तयोरविद्यमानत्वान्मनसो निबाताभावः । हे श्रोत्र!
 कवे क्रान्तज्ञान शब्दग्रहणकुशल! हे विप्रचित्ते प्रकृष्टचैतन्य-
 रहित! । हे शूष बल! त्वं सुहस्तः शोभनहस्तादिसामर्थ्यहेतुः,
 सुवासाः सुष्ठु वासयिता प्रजानाम् । शूपो नाम त्वमसि
 शोपयिता शत्रूणाम् । त्वं तु मर्त्येष्वमृत एव वर्तसे । तं
 तादृशं त्वां अहं वेद जानामि स त्वं मध्येहि ॥

सुखेहि । 'अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्धृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ १६ ॥ प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर् हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ १७ ॥ मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ १८ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता ।

एवममृतत्वाय वागादीनामात्मन्युपगमनं प्रार्थितम् । इदानीमप्रचादीनामात्मोये वागादी स्थितिं, वागादीना न परस्मिन् ब्रह्मणि मनोवित्तत्वं नामृतत्वाय भावयन्नाह—अग्निर्मे इति ॥ अग्नि-भूतात्मा मे वाचि अग्रचुत्पापितवायूत्पादिनायां श्रितः । वा वाक् मम हृदये विज्ञानात्मनि श्रिता तत्परिणामत्वान् । एवं सर्वत्र । तच्च हृदयं मयि ज्ञानात्मनि चेतने श्रितम् । अहं च अमृते अक्षरे परमात्मनि श्रित । नद्यामृतं ब्रह्मणि अह-श्यत्वादिगुणके परिवृष्टं वस्तुनि श्रितम् । एवं वाग्वादिषु यो-

शरीरं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
 ब्रह्मणि । ओषधिवनस्पतयो मे लोमंसु श्रिताः ॥
 १९ ॥ लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले श्रितः । बलं हृ-
 दये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ २० ॥ मूर्धा हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ई-
 शानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा
 मं आत्मनि श्रितः ॥ २१ ॥ आत्मा हृदये ।

ज्यम् । एवमग्न्यादयो न मत्तं पृथग्भूता अहं च ब्रह्मणो
 न पृथग्भूत इति ब्रह्मात्मत्वान्न मे मृत्युरिति । अत्र वाचोऽ-
 धिष्ठाताऽग्निः, प्राणस्य वायुः, चक्षुषस्सूर्यः, मनसश्चन्द्रमा, दि-
 गात्मकं श्रोत्रं, अपा परिणामो रेतः, पृथिवीपरिणामश्शरीरं,
 ओषधिवनस्पतिपरिणामानि लोमानि । इन्द्रोऽधिष्ठाता बलस्य ।
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नाद्यङ्गेषु श्रितः वृष्ट्यादिद्वारेण कारणत्वात् ।
 ईशानः अहंकारः, तत्परिणामो मन्युः बुद्धिः, आत्मा प्रकृतिः
 महान् वा, स मम आत्मनि शरीरे श्रितः कारणभावेन ।
 गतमन्यत् ॥

हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म
आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुनराकूतमा-
गात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्विवृधानः । अन्तस्तिष्ठ-
त्वमृतस्य गोपाः ॥ २२ ॥

सहस्रिणमिहि श्रोत्रास्तावेहि प्राणे श्रितो मन-
सि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु श्रिता मूर्ध्नि श्रित
आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

अग्निर्वायुस्सूर्यश्चन्द्रमा दिशु आपः पृथिव्योप-
धिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे
त्रयोदश ॥

पुनर्म इत्यादि ॥ एवममृतीभूतत्वाद् आत्मा हृदय, आ-
युः जीवित, प्राणः आकूतं मनश्च मा पुनरागच्छन्तु गता-
न्यपि मामेव पुनराश्रयन्ताम् । वैश्वानरो जाठरश्चाग्नि रश्मि-
भिः विवृधानं वर्धमान । छान्दसस्य लिट् काननादेश । श-
रीरस्यान्तस्तिष्ठतु अमृतस्य गोपाः अमृतस्य आत्मनो वा
गोपायिता रक्षिता अन्तस्सतिष्ठतु । आयप्रत्ययान्तात् क्विपि अतो-
लोपबलिलोपापृक्तलोपा ॥

इति प्रथमे ऋटके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

‘प्रजापतिर्देवानंसृजत । ते पाप्मना संदिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्व्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् ।
तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यत्रै-
ते देवते अभिप्राप्नुतः । वि च हैवास्य तत्र पाप्मानं
द्यतः ॥ २३ ॥ वृश्चतश्च । ‘सैषा मीमांसाऽग्नि-
होत्र एव संपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतु-
ष्विति । होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्यं मे
पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टिरसि

‘अथ सावित्रब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः—प्रजापतिर्देवानित्यादि॥
संदिताः संवद्धाः । व्यद्यत् पाप्मना व्यश्लेषयत् । तस्मात्
सा प्रजापतेस्सन्तुः विद्युन्नाम्रचभवत्, यया विद्यति स्म । द्यते-
रौणादिक इतिप्रत्यये धातोरिकारान्तत्वम्, यणादेशश्च । अथ
तं पाप्मानं अन्यया तन्वा अवृश्चत् छिनत्ति स्म । सा वृष्टि-
भवत् । किंनि वृश्चादिना पत्वम् । तस्मात् एते देवते यत्र
कर्मादां अभिप्राप्नुतः आभिमुख्येन संनिधत्तः तत्र कर्तुः पाप्मानं
विद्यतः वृश्चतश्च ॥

‘सैषेति ॥ मीमांसित्वा निर्णीतोऽर्थो मीमांसा । सा अग्नि-
होत्रविषयैव संपन्ना राद्धान्तिता—अग्निहोत्र एव एते देवते
अभिप्राप्नुत इति । अथो आहुः अन्ये—सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु
अभिप्राप्ये इति मीमांसितं न इति । प्रथमपक्षे विधिः—

वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो वेष्टा वा । वि
च हैवास्यैते देवते पाप्मानं दत्तः ॥ २४ ॥ वृश्च-
तश्च । 'अत्युहो हारुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रो-
च्य प्रजिघाय । परेहि । पुक्षं दैयाम्पातिं पृच्छ ।
वेत्थं सावित्रां ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्र-
च्छ । आचार्यो मा प्राहैपीत् । वेत्थं सावित्रां ३ न
वेत्था ३ इति । स होवाच वेदेति ॥ २५ ॥ स क-

दोष्यन्निसादि । द्वितीयपक्षे—यक्ष्यमाणो वेत्यादि । विद्यु-
दिति यक्ष्यमाणः वृष्टिरितीष्टा । तत्र पाप्मानं विद्यतो वृश्चतश्च
एते देवते ॥

असंह इत्यादि ॥ अरुणस्यापत्यं अत्युहो नाम कस्मे
चिद्ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् यक्ष्यमाणान् सावित्रस्य स्वरूपप्रतिष्ठा-
दिविषयान् प्रोच्य प्रजिघाय तं प्रहिणोति स्म । 'हेरचदि'
इति कुत्वम् । इत्थं वदन्, ब्रह्मचारिन्! परेहि गच्छ पुक्षं
द्यांपातस्यापत्यम् । 'अत इम्' द्वारादित्वादिनागमः । तं पृच्छ
सावित्रमग्निं सप्रतिष्ठादिकं वेत्थ किं वा न वेत्थ इति । 'वि-
चार्यमाणानाम्' इत्युभयत्र पुन । एवमारुणिना प्रहितो ब्रह्म-
चारी तं पुक्षं आगत्य पप्रच्छ—आचार्यः कांश्चित्प्रश्नान्
प्रष्टु मा प्राहैपीत् मन्मुखेनाचार्यः पृच्छतीत्यवधारयितव्यम् । इदं
पृच्छामि—किं सावित्रं वेत्थ? उत न वेत्थ? । अयं पुन उवाच—

स्मिन्प्रतिष्ठितु इति । पुरोरजसीति । कस्तद्यत्पु-
 रोरजा इति । एष वाव स पुरोरजा इति होवा-
 च । य एष तपति । एषोऽर्वाग्रजा इति । स क-
 स्मिन्त्वेप इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति ।
 तप इति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु तप इति । बल इति ।

वेद सावित्रमिति । ब्रह्मचारी पृच्छति—स कस्मिन्निति । पृक्ष
 उवाच—पुरोरजसीति । रजसस्तमस आकाशात्परस्ताद्वर्तत इति
 पुरोरजाः । पारस्करादित्वात्सुद्, सकारान्तं वा अव्ययम् ।
 ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—कस्तदिति । पृक्ष उवाच—एष
 षावेति । य एष तपत्यादित्यः एष पुरोरजा अर्वाग्रजाश्च
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रकाशयतीति लोकत्रयात्मा । ब्रह्मचारी पृ-
 च्छति—स कस्मिन्निति । त्वेषो दीप्तिः । पृक्ष उवाच—
 सत्य इति । साधु सत्यम् । ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—किं
 तदिति । पृक्ष उवाच—तप इति । ब्रह्मचारी पृच्छति—
 कस्मिन्निति । पृक्ष उवाच—बल इति । विलक्षणे बले ।
 ब्रह्मचारी पृच्छति—किं तदिति । पृक्ष उवाच—माण इति ।
 सर्वपरिस्पन्दात्मा ईश्वरस्य क्रियाशक्त्याधारः परमाक्षरम् । एवं
 प्राणात्मकबलाधीनं तपः, तदात्मनि सत्ये दीप्यते आदित्यः, स
 एव लोका इमे तदधीनात्मलामत्वात्, तस्मिन् लोकत्रयात्मनि
 आदित्ये प्रतिष्ठितस्सावित्रः कालचक्रात्मा अग्निः पाचको भूतानां
 स एव माणो विश्वं धारयतीति ॥

किं तद्वल्लमिति । प्राण इति । 'मा स्म प्राणमतिं
 पृच्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचा-
 री । स होवाच पुक्षो दैयांप्पातिः । यद्वै ब्रह्मचा-
 रिन्प्राणमत्यग्रक्षयः । मूर्धा तु व्यपतिष्यत् । अहमुं
 त आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो मा सावित्रे
 समवादिष्टेति ॥ २७ ॥ तस्मात्सावित्रे न संवदेत ।

‘अथ ब्रह्मचारी कः प्राण इति पुनः प्रश्नमकुर्वन् स्थितः ।
 प्रश्नाकरणे कारणमुवाच—मा स्मेत्यादि ॥ स यदि प्राणान्तं
 प्रतिवृत्त्यात् तदा प्राणमतीत्य अन्यमर्थं मा स्म पृच्छ इत्या-
 चार्यो मामब्रवीत्, तस्मादाचार्यवचोर्गौरवान्नातः परं पृच्छामीति
 ब्रह्मचारिणोक्ते पुक्षो दैयांप्पातिः प्राणमतिप्रश्नं निषेधत आरु-
 णेरभिप्रायमुवाच—यद्वा इति । सावित्रस्य प्राणत्वात् प्राणाति-
 प्रश्ने तव नाशस्यादिति तवाचार्यस्तन्निषेधमकरोत् । क्रियाऽ-
 तिपत्नौ लृह् । एवं शिष्यरसावधानमाचार्यस्योक्त्वा ममाप्युप-
 कृतं तवाचार्येणेति दर्शयितुमाह—अहमिति । तव आचार्या-
 दप्यहमेव श्रेयान् प्रशस्यतरो भविष्यामि । कोऽस्याविनय इति
 चेत् यो मा सावित्रे विषये समवादिष्ट मया सह संवादं
 कृतवान् । तस्मात् मात्सर्येण सावित्रस्वरूपविचारणमयुक्तमिति
 दर्शितम् । यद्वा—भासने आत्मनेपदं सावित्रज्ञानातिशयमात्मनः
 रूपापयितुं प्रश्नक्रमेण यस्संवदते भासमानो वादं प्रवर्तयतीति ।
 अपरे तु मुक्ते—प्रश्नव्याजेनाज्ञातानामर्थानां परकीयज्ञानादनेन

स यो ह वै सावित्रं विदुषां सावित्रे संवदते । स-
 हास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु ह वा अस्मा असौ
 तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते ।
 अन्वस्मै तपो वलं मन्यते । अन्वस्मै वलं प्राणं
 मन्यते । 'स यदाह' । संज्ञानं विज्ञानं दृशां दृष्टे-
 ति । एष एव तत् ॥२८॥ अथ यदाह । प्रस्तुतं
 विष्टुतं सुता संवतीति । एष एव तत् । एष ह्येव
 तान्यहानि । एष रात्रयः । अथ यदाह । चित्रः

प्रच्छन्नाधिगमस्संवाद इति । तदिदं सावित्रविषये न कुर्यात् । अथ यः
 कुर्यात् स आत्मीया श्रियं ज्ञानातिशयमस्मिन् दधाति स्थापयति
 ज्ञानातिशयवन्तं तमेव करोति । अथासावादित्योऽपि अस्मा
 एव श्रियमनुमन्यते । अथ मा च श्रीस्मा एव तपोऽ-
 नुमन्यते । अथ तच्च तपोऽस्मा एव वलमनुमन्यते । अथ
 तच्च वलं अस्मा एव प्राणमनुमन्यते । एवं प्राणेऽपहृते सा-
 वित्रविद्यैवापहृता भवतीति सावित्रविन्न स्यात् ॥

इदानीमुपवानमन्त्रपदानि व्याचष्टे—स यदाहेत्यादि ॥ संज्ञा-
 नादिभिरहरादिवाचकं पदरेप आदित्य एवोच्यते तदधीनात्मला-
 भत्वात्तेषाम् । तदेवाह—एष ह्येवेति । एतत्प्रवृत्त्यधीनानि अहानि
 रात्रयश्चेत्यर्थः । तस्मादेव एवेत्यवोचामेति । संज्ञानादीनि पूर्व-
 पक्षस्थाहानि, दृशादयः पूर्वपक्षस्य रात्रयः । प्रस्तुतादीन्यपर-

केतुर्दाता प्रदाता संविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनु-
मन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहो मुहूर्ताः ।
एष रात्रेः ॥ २९ ॥ अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्य-
न्सहस्वान्त्सर्हीयानरुणोऽरुणरंजा इति । एष एव
तत् । एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः । अथ
यदाह । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर् ऋतुः प्रजापति-
स्संवत्सर इति । एष एव तत् । एष ह्येव ते य-
ज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ३० ॥ एष संवत्सरः ।
अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव तत् ।
एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः । 'जनको ह वैदे-
हः । अहोरात्रैस्समाजंगाम । तच्छोचुः । यो वा
अस्मान् वेद । विजहत्पाप्मानमेति ॥ ३१ ॥ सर्व-

पक्षस्याहानि, मुतेत्यादीन्यपरपक्षस्य राज्य । वित्रादय पूर्वपक्ष-
स्याहो मुहूर्ता, दात्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । सवित्रादयोऽपरप-
क्षस्याहो मुहूर्ता, अभिशास्त्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । पवित्रा-
दय पूर्वपक्ष, सहस्वदादयोऽपरपक्ष । अरुणादयो मामा, अग्नि
ष्टोमादयो यज्ञक्रतव, अग्न्यादय ऋतव । गतमन्यत् ॥

‘जनको हेत्यादि ॥ जनको नाम विदेहस्यापत्यम् । ‘जनपदशब्दान्
क्षत्रियादन्’ । स सावित्रविद्यया अहोरात्रैस्समाजंगाम सायुज्य

मायुरेति । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । नास्यामु॒ष्मिन्लो॒केऽन्नं क्षी॑यतु इति । विजह॑द् वै पाप्मा॒नमे॑ति । सर्व॒मायु॑रेति । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । नास्यामु॒ष्मिन्लो॒केऽन्नं क्षी॑यते । य एवं वेद ।
 'अ॒हीना हा॑श्व॒त्थ्यः । सा॒वि॒त्रं वि॒दांच॑कार ॥ ३२ ॥
 सह॑ ह॒ंसो हि॑र॒ण्मयो॑ भूत्वा । स्व॒र्गं लो॒कमि॑याय ।
 आ॒दित्य॑स्य॒ सायु॑ज्यम् । ह॒ंसो ह॒ वै हि॑र॒ण्मयो॑

सहवासं गतवान् । तं जनकं अहोरात्रा ऊचुः—यस्त्वमिवास्मानेवं प्रभावान् वेद जानाति स पाप्मानं विजहत् विमुञ्चन् एति आविच्छेदेन वर्तते । विजहद् वा इत्यादिर्विदुषस्तुतिः ॥

'अ॒हीना नाम आ॑श्व॒त्थ्यः अ॑श्व॒त्थस्याप॑त्यं, ग॒र्गादि॑त्वाद्यम् । स सा॒वि॒त्रमहि॑म्ना हि॒र॒ण्मय॑हंभूतः स्व॒र्गं ग॑तः, आ॒दित्य॑स्य सा॒यु॒ज्यं च ग॑तः । ह॒ंसो हे॑सः॒ दिर्वि॑दुषस्तुतिः ॥

१दे॒वभा॒गो नाम गौ॑तमगोत्रः श्रुत॑र्पे॒रप॑त्यं श्रौ॒तर्पः । ऋ॒ष्यण् । तं सा॒वि॒त्रवि॑दं अदृश्यमाना वाग॒भ्युवा॑च—अ॒यं सा॒वि॒त्रवे॑दी गौ॒तम॑स्सर्वं वेदेति सा॒वि॒त्रे सर्व॑स्यान्तर्भूतत्वात् । अथ दे॒वभा॒ग उवा॑च—कै॒पा उत्ति॑यता वाक्, कै॒पा त्वम॑सि इति । अथ सा वागुवाच—सा॒वि॒त्रोऽह॑मस्मि यो हि दे॒वाना॑मुत्तमो लो॒कः उ॒न्नत॑तमं स्थानं, गुह्यं गुहायां निहि॑तं महः तेजः वि॒भ्रद् तादृ॑शो दे॒वाना॑मप्याचारस्ता॒वि॒त्रोऽह॑मस्मीति । एवं स्वयमेवात्मा-

भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् ।
 य एवं वेद ।^१ देवभागो ह श्रौतर्षः । सावित्रं
 विदांचकार । त२ ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच ॥ ३३
 सर्वं वत गौतमो वेद । यस्सावित्रं वेदेति । स
 होवाच । कैषा वागसीति । अयमह२ सावित्रः ।
 देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति । ए-
 तावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निप-
 पात । नमो नम इति ॥ ३४ ॥ स होवाच । मा
 भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोक इति । तस्माद्ये
 के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः ।^१ स

नमाविष्कृतवान् देवभागाय सावित्र इति भाव । अथ गौतमः
 एतावति सावित्रेणोक्ते असावित्रज्ञमात्मान मन्यमान, कैषाऽमीति
 च पर्यनुयोगेन सापराधमिवात्मानमवगच्छन् 'देवानामुत्तमो लोकः'
 इति श्रुत्या तादृशोत्तमलोकहीनमिवात्मानं निश्चिन्वन् यज्ञोपवीतं
 कृत्वा संनद्धो भूत्वा नमो नम इति वदन् अधो निपपात
 पृथिव्यां निपतितदेहो बभूव । अथ सावित्र उवाच—स होवा-
 चेत्यादि । मा भैषीरिति । सावित्रविदेवासि, जितलोक एव
 चासि तस्मान्न भेतव्यं, पर्यनुयोगापराधो नमस्कारस्ताञ्जि इति ।
 तस्मादन्येऽपि सावित्रविदो जितोत्तमलोका ॥

^१स यो ह वा इत्यादि ॥ सावित्रस्याग्निर्वाचकमष्टाक्षरं पदम-

यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदञ्च श्रियाऽभिषिक्तं
वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे ।
सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि ॥ ३५ ॥
एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदञ्च श्रियाऽभिषिक्तम् ।
य एवं वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते । तदेतदृचाऽ-
भ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मि-
न्देवा अधि विश्वे निपेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा

भिधानं श्रियाऽभिषिक्तं सर्वविभूत्याधारत्वात् । सावित्रस्य तद्वे-
तुत्वाद्वा । केचिदाहुः—‘सा हि श्रीरमृता सताम्’ * इति सर्व-
वेदाभिषिक्तं तत्सारत्वात्, सर्ववेदात्मा प्रणवः श्री तेनाभिषिक्तं
तद्वन्तमिति वा । सूर्य इति त्रीणि इयादिपूरणात् । एतेन
जानीमः एकपदेयं गायत्रीति । पादः पदमिति केचित् । तदे-
तदित्यादि । इदमेवार्थरूपमभिलक्ष्य इयमृचवदति । ऋच इति ।
उक्तः प्रपञ्चाधारः परमाक्षरं सावित्र इति । ‘तस्याभिर्मुखम्,
असावादित्यश्शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति ।
तस्मात्सावित्रः’† इति वक्ष्यति । तत्र घृणि. अग्निः मुखं, आ-
दित्यश्शिरः, मध्य आत्मा सूर्यस्सावित्र इति । सीव्यतीति सूर्यः
इति राजसूयसूर्यादौ सिधे. निपातनमिति भावः । एवं विश्वा-
धारभूते परमे अक्षरे अविनाशे व्योमन् विविधरक्षणे यस्मिन्
ऋचो वेदाः सर्वे देवाः सर्वेऽपि विकाराः निपेदुः निपीदन्ति

करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत् इति ।
 न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति ।
 यस्तांवित्रं वेदं ॥३६॥ ¹⁰तदेतत्परियर्देवचक्रम् ।
 आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गं लोक एति । विजहद्विश्वा
 भूतानि संपश्यत् । आर्द्रो ह वै पिन्वमानस्स्वर्गं
 लोक एति । विजहन्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य

आधेयत्वेन वर्तन्ते तत्परिणामत्वात् । तत्तादृश विश्वाधारं यो
 न वेद गार्थाथ्येन न जानाति स किमृचा आधेयैर्वेदादिभिः
 करिष्यति साधयति । ये पुनस्तद्विदुः जानन्ति त इमे समा-
 सते इति, एव विनाऽपि वेदादिभिस्तस्यगासते नित्यसत्रासना एव
 भवन्ति । अत्रैवार्थे चतुर्थपादं ब्राह्मणं योजयति—न ह वा इति ॥

¹⁰तदेतदित्यादि ॥ तदेतदेवमय चक्रं कारण जगता मण्ड-
 लात्मक परियत् पर्यावर्तमानं आर्द्रं वृष्ट्यादिहेतु अशुष्कं वा
 परिणामयोग्य, पिन्वमानं सिञ्चत् विश्वमुत्पादयत् । ‘पिवि सेचने’
 इदित्याद्यम् । ईदृशमिदं जगत्कारणमभवत् । स्वर्गं लोके पर-
 मसुखात्मानि उपवृत्ते आत्मनि स्थाने एति गच्छति गमयति
 वा । कीदृशं विजहत् त्यजत् विश्वानि भूतानि तैरसृ-
 कमेव संपश्यत् सम्यक्पश्यत्तानि । यद्वा—शान्तविकार पदं
 पश्यत् । आर्द्रो ह वा इत्यादिर्विदुषस्तुति । समृद्धमनोरथ
 आदौ ततो विमुक्तस्वात्मानि तिष्ठतीति । विजहन्निति छान्दसो
 नुमागमः ॥

एवं वेदं । ^{११}शूपो ह वै वाङ्मोक्षः । आदित्येन समाजंगाम । त॒५ होवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृतात्संभूत इति । एष वाव स सावित्रः । य एष तर्पति । ^{१२}एहि मां विद्धि । इति हवैनं तदुवाच ॥ ३७ ॥

यतो यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्रात्रेर्ऋतव एति चकारोवाच नम इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेदं विद्धि पञ्च च ॥ १ ॥

प्रजापतिर्देवान्त्संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहान्येष रा-

^{११}शूपो ह वा इत्यादि ॥ शूपो नाम वृष्णोऽपत्यम् । 'इत-श्रानिजः' इति दक् । स आदित्येन समाजंगाम मावित्रयि चया तेन सहवासमलभत । अयादित्यस्तमुवाच—एहीत्यादि । अयं सावित्रोऽग्निस्स्वर्ग्यः परममुत्तरेण, पारयिष्णुः सर्वदुरितेभ्य उत्तारयिता अमृताक्षरमय इति । इक्षानोमादित्यमावित्रयोः अभेदं ब्राह्मणं प्रतिपादयति—य एष तर्पतीति । एष आदित्य एव सावित्र इति । एतदधीनत्वादिश्वरूपपरिणामस्य ॥

^{१२}ननु यद्यादित्य एव सावित्रः तर्हि पृथक्त्वेन सावित्रं विद्धि, अयं वा इति कथं ब्रूयान्! कथं तर्हि ब्रूयात्! मां विद्धि अहं वा इति । तस्मादेव सावित्र इत्यभेदोक्तिरयुक्तेति परमनु-

त्रयश्चित्रः केतुस्तेऽहो मुहूर्ता रात्रेः पवित्रं तैऽर्ध-
मासा अग्निष्टोमो यज्ञकृतं इदानीं मुहूर्तानां जन-
कोऽर्हानां देवभागः कैषा वाङ्मा शूषो ह वै षोडश॥

इयं वाव सरघा । तस्यां अग्निरेव सारघं म-
धुं । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता
मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः । स यो ह
वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च वेद । कुर्वन्ति
हास्यैता अग्नौ मधुं । नास्यैष्टापूर्तं धयन्ति । अथ
यो न वेद ॥ ३८ ॥ न हास्यैता अग्नौ मधुं कुर्व-

योगावसरे आदित्यवाक्यस्याभिप्रायमाह—एहि मा विडि अह
वै स्वर्गोऽग्निरित्येवमेव नदानीमुक्तवान् वाणोऽयमादित्य । अतो
नेक्यविरोध इत्यभिप्राय ॥

इति प्रथमे काठक चतुर्विंशोऽनुवाक

इयं वावेत्यादि ॥ इयं पृथिवी सरघा मधुकोश, तस्याः
पृथिव्यासम्बन्धि सावित्रोऽग्निरेव सारघं मधुस्थानीय । रात्रयो
मधुकृतः मधुत्वसपादिन्य मधुर्यो वा । अहानि मधुवृषाः
मधुन आहर्तार पुमांसो वा । इगुपधलक्षण क । स य
इत्यादि । एतद्विदित्वा चिन्वानस्यैवाग्नौ सावित्रेऽस्मिन् मधु
इष्टं फलं कुर्वन्ति, रात्रयोऽहानि च अस्यैष्टापूर्तं फलं च न

न्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम् । 'यो ह वा अहोरात्राणां
 नामधेयानि वेद । नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छेति । संज्ञा-
 नं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति । एतावन्नुवाकौ पूर्वपक्ष-
 स्याहोरात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता
 सुन्वतीति । एतावन्नुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां
 नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं
 वेद ॥ ३९ ॥ यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद ।
 न मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता
 सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति । एतेऽनु-
 वाका मुहूर्तानां नामधेयानि । न मुहूर्तेष्वार्तिमा-
 छेति । य एवं वेद । यो ह वा अर्धमासानां च
 मासानां च नामधेयानि वेद । नार्धमासेषु न मा-
 सेष्वार्तिमाच्छेति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्स-
 हीयानरुणोऽरुणरजा इति । एतेऽनुवाका अर्धमा-
 सानां च मासानां च नामधेयानि ॥ ४० ॥ नार्ध-

धयन्ति न पिबन्ति न नाशयन्ति । यज्ञेनेष्टं पक्वेन पूर्तम् ।
 अविदुषो न कुर्वन्ति मधु, धयन्ति चेष्टापूर्तम् ॥

'यो ह वा इत्यादि ॥ गतम् । प्रथम आर्तिनिषेधो

मासेषु न मासेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं वेद । यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छेति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर् क्रतुः प्रजापतिस्संवत्सर इति । एतेऽनुवाका यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छेति । य एवं वेद । यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान् वेद । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति ॥ ४१ ॥ इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं वेद । 'अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति । एवमेवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति । स एतेषामेव संलोक-

ज्ञात्वाऽनुठातुः, द्वितीयो वेदिनु । एवमीदृशीभिर्महानुभावाभिरिष्टकाभिरयं चीयत इति सावित्रस्यैव स्तुति ॥

अथो यथेत्यादि ॥ क्षेत्रं भूमिशरीर वा । विशिष्टं क्षेत्रं ज्ञानं लभमानो भूत्वा तदनुप्रविश्य च भोक्तव्यमभिमतं सर्वं भुङ्क्ते, ते चैतस्य क्षेत्रता भजन्ते, ततोऽसावेतेषामेव संलोकता

कत्ताऽसायुज्यमश्नुते । अपं पुनर्मृत्युं जयति । य
एवं वेद ॥ ४२ ॥

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासा-
नां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति नवं च ॥

इयमेहोरात्राणां संज्ञानं पूर्वपक्षस्य प्रस्तुतम-
परपक्षस्य मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवि-
त्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो यज्ञक्रतूनामिदानीं मुहूर्त-
नां मुहूर्तान् वेददानीमथो द्वादश ॥

'कश्चिद् वा अस्माल्लोकापेत्य' । आत्मानं वेदा
अयमहमस्मीति । कश्चित्स्वं लोकं न प्रति प्रजा-

सायुज्यं सयुग्भावं चाश्नुते प्राप्नुते । अपपुनर्मृत्युमित्यादि
विदुषस्तुति ॥

इति प्रथमे काटके पञ्चविंशोऽनुवाकः .

'कश्चिद् वा इत्यादि ॥ कश्चिदस्मान्मनुज्यगेरान् प्रेत्य
परेत्य आत्मानं वेद जानानि निजमात्मस्वरूपं शुद्धमवगच्छति
अयमीदृशोऽहमस्मीति । कश्चित् प्रेत्य स्वर्गलोकेभ्योक्त्यमात्मी
यस्यान न प्रतिप्रजानाति प्रतिपुन गन्तु न प्रनानाति । गेह-
मपि न जानाति, वा कथा आत्मानमिति भावः । कथं विद्य-

नाति । अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । स्वं लोकं न
प्रति प्रजानाति । ^२अथ यो ह्येवैतमग्निः सावित्रं वे-
द । स एवास्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अ-
यमहमस्मीति ॥ ४३ ॥ स स्वं लोकं प्रति प्रजा-
नाति । एष उयेवैनं तथसावित्रः । स्वर्गं लोकम-
भिर्वहति । ^३अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्भिः क्रियते ।

मानमेव न ज्ञायत इत्याह—अग्निमुग्ध इति । अग्निमुग्धः
खलु अग्रचभिभवेन मूर्छां गत आत्मानं न जानाति, धूमता-
न्तः धूमव्याकुलितदृष्टिश्चापि स्वं लोकं गन्तव्यं स्थानं न प्रति
प्रजानाति । एवमेव कश्चिद्धूमस्थानीयेन अज्ञानेन तान्तं क-
र्मसु सक्त आत्मानमात्मीयं न लोकं न जानाति । उभय-
त्रापि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् ॥

^२यं पुनरात्मानं वेद स्वं च लोकं प्रति प्रजानातीत्याह—
अथ य इत्यादि ॥ सावित्रविदात्मानं जानाति । न यदि पुण्यं
लोककामो भवति तं प्रतिगन्तुमपि जानाति । ननु लोककाम-
नाया कर्मानुगुणलोककामो स्यात् तत्रोक्तस्य विशेष इत्याह—
एष उ वेदेत्यादि । तत् तदानीमेव सावित्र एनं सावि-
त्रिदं स्वर्गं लोकमेवाभिवहति सुखेकस्थानमेवाभिप्राययति ॥

^३ननु कर्मानुगुणं लोकं गच्छति, तर्हि सावित्रेणेत्याह—
अहोरात्रैर्वा इति ॥ अहोरात्रैस्तयुग्भिः समानयोगैस्तदन्त-
रिभिस्तत्तिदं यत्किञ्चिज्ज्योतिष्टोमादिकं कर्म क्रियते । कथम् ?

इतिरात्रायादीक्षिपत । इतिरात्राय ब्रतमुपागुरिति ।
तानिहानेवविदुषः । अमुष्मिन्लोके शेवधिं धय-
न्ति । धीतः ह्येव स शेवधिमनु परैति । 'अथ यो
ह्येवैतमग्निः सावित्रं वेदं ॥ ४४ ॥ तस्य ह्येवाहो-
रात्राणि । अमुष्मिन्लोके शेवधिं न धयन्ति । अ-

इतिरात्रायादीक्षिपत इत्थंप्रकारा रात्रिरितिरात्रिः एकरात्रिर्दीक्षा
नित्यो दीक्षा चतस्रो दीक्षेति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवमीदृशीं दीक्षां कृतवन्त इति वदन्तो
रात्र्यवच्छिन्नां दीक्षां वदन्ति । तथा इतिरात्राय ब्रतमुपागुरिति
ब्रतोपायनावच्छेदं रात्रिभिः कुर्वन्ति एकां रात्रिं ब्रतमुपागुः
द्वादशरात्रीरित्यादि । एवं सर्वं कर्माहोरात्रैस्समुष्मिः क्रियत
इति । अस्तु ततः किमित्याह—तानित्यादि । तानहोरात्रा-
निष्टकारूपेण स्थितानेवंप्रभावान् अविदुषः अनानतः पुरुषस्य
अमुष्मिन् लोके शेवधिं निधिस्थानीयं फलं धयन्ति पिबन्ति
नाशयन्ति, ततस्मोऽविद्वान् धीतं पीतं गूढं शेवधिं अनु-
लक्ष्य परैति ॥

'अथेत्यादि ॥ अहोरात्रेष्टरात्रान्तरमात्रिं यो वेद तस्य
शेवधिं अहोरात्रा न धयन्ति । ततस्त विद्वान् अधीतं समृ-
द्धमेव शेवधिं अनु लक्ष्य परैति, तदवोचाम सावित्र एषं-
विद्वांसं स्वर्गं लोकमभिवर्हतीति तस्माद्विदुषा भविष्यमिति ॥

धीतः ह्येव स शैबुधिमनु परैति । 'भरद्वाजो ह
त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तः ह जीर्णिः स्थ-
विरः शयानम् । इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज ।
यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्र-
ह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच ॥ ४५ ॥ तः ह
त्रीन्गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयांचकार । ते-
पाः हैकैकस्मान्मुष्टिनाऽऽददे । स होवाच । भर-

‘भरद्वाज इत्यादि ॥ त्रिभिरायुर्भिः पुरुषायुषस्य त्रिभिर्देशैः
ब्रह्मचर्यं ब्रह्म वेदः तदर्थं व्रतं ब्रह्मचर्यं तन्निमित्तं गुरुकुले
उवास ब्रह्मचर्यमेव वा गुरुकुलवासिन कृतवान् गुरुकुले स्थितो
वेदानधिजो । अथ जीर्णि जरा प्राप्तम् । औणादिको निप्र-
त्ययः । स्थविरं स्थावरकल्पं शयानं निश्रेष्ठं उपव्रज्य उप-
संगम्य इन्द्र उवाच—हे भरद्वाज! यद्यहं चतुर्थमप्यायुषोऽशं
तुभ्यं दद्यां किमेनेन कालेन त्वं कुर्याः? इति । अथ भ-
रद्वाज उवाच—ब्रह्मचर्यमेव एनेनाप्यायुषा चरेयं नानधीत्य
मर्षान् वेदान् ब्रह्मचर्याद्विरमेयमिति । अथ कृत्स्नवेदाध्ययनस्य
अशक्यतां दर्शयितुं गिरिरूपान् प्रशस्तान् पर्वतान् वेदमयान्,
प्रशंसाया रूपम् । त्रीन् त्रयीलक्षणानविज्ञातानिव अननुभूत-
पूर्वानिव स्थितान् स भरद्वाजं दर्शयामास । ‘अभिषवादिष्ट-
शोरात्मनेपद उपसंख्यानम्’ इति वचनाद्व्यत्ययेन भरद्वाजस्य
कर्मत्वम् । अथेन्द्रस्तेषां वेदराशीनामेकदेशमेकैकस्माद्विरेः सृष्टि-

द्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
 एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथ त इत्
 रदननूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्ये-
 ति ॥ ४६ ॥ तस्मै हैतमग्निं सावित्रमुवाच । त
 स विदित्वा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय ।
 आदित्यस्य सायुज्यम् । 'अमृतो ह्येव भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं
 वेद । एषो एव त्रयीं विद्या ॥ ४७ ॥ यावन्तः ह

ना मुष्टिमात्रया आददे । आदाय च भरद्वाजेति भरद्वाज-
 मवधानार्थमामन्त्र्य इन्द्र उवाच—एते गिरिस्थानीया वेदराशय ।
 अनन्ताः खलु वेदाः, एतत्खलु मुष्टित्रयमात्रमेव एतैस्त्रिभिरा-
 युर्भिः अन्ववोचथाः गुरूपदेशमनु अधीतवानसि । अथ
 अनन्तर तव इतरत् वेदमात्रं अननूक्तं अनधीतमेव । तस्मात्स-
 र्वान् वेदान् कोऽध्येष्यते । एहि साधो ! इमं सावित्रं विद्धि,
 अयं हि सावित्र सर्वविद्या सर्ववेदविद्याध्ययनपुण्यफलवाप्ति-
 हेतुः, तस्मात्तत्किं वृथाश्रमेण । इदमेव वेदितव्यमित्युक्त्वा तस्मै
 भरद्वाजाय सावित्रमुवाच । तमित्यादि गतम् ॥

‘अमृतो ह्येवेत्यादि विदुपरस्तुतिः ॥ एषो एवेत्यादि । एष
 सावित्र एव त्रयी विद्या, त्रयीसाध्यफलमिष्टिहेतुव्यात् । तदे-
 वाह—यावन्तमित्यादि । गतम् ॥

वै त्रय्या विद्यया लोकं जयति । तार्वन्तं लोकं
जयति । य एवं वेद । ^१अग्नेर्वा एतानि नामधे-
यानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य
एवं वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्र-
स्य वा एतानि नामधेयानि ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्यैव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । बृह-
स्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायु-
ज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजाप-
तेर्वा एतानि नामधेयानि । प्रजापतेरेव सायु-
ज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो
वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ^२स वा एषोऽग्नि-

^१अग्नेर्वा इत्यादिना अस्य सर्वफलहेतुत्वं समर्थयते ॥ एतानि
संज्ञानमित्यादीनि ब्रह्मणो नामधेयानि, तस्मादग्न्यादीनामापि ना-
मानि नमनानि वशिकरणानि, तस्मादेवंवेदिताऽऽष्टमन्त्रादिसायु-
ज्यमाप्नोति समानलोकता चाप्नोति किं पुनर्बिदित्वा वर्तेति भावः ॥

^२स वा एष इत्यादि ॥ एष सावित्र परिमण्डल अप-
क्षपुच्छः पक्षपुच्छरहितः । तथाऽपि वायुरेवायमात्मा वायुरिव

रपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निमुखम् । असावा-
दित्यशिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्व-
ः सीव्यति । तस्मात्सावित्रः ॥ ४९ ॥

अयमहमस्मीति वेदं होवाच सर्वविद्येति वि-
द्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सा-
युज्यः सलोकतामाप्नोति सप्त च ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त-
वै सप्त ॥

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोसि भू राइयसवे
विपश्चिते प्रजापतिर्देवानियं वाव सुरघा कश्चिद्वै-
कादश ॥ ११ ॥ संज्ञानं ५ राज्ञीं मूर्धा हृदय एष
संवत्सरो नार्धमासेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ४९ ॥

हरिः ओम् । समाप्तः प्रपाठकः.

शीघ्रगो वा तस्याग्निरेव मुखं, अमावादित्य एव शिरः । अय-
मे देवते अमचादित्यावन्तरेण एतत्प्रधानयोर्वावाष्टयव्योर्मध्ये
यावत्किञ्चित्पदार्थजातं वर्तते तत्सर्वं सीव्यति अन्तरनुविश्य
धारयति तस्मात्सावित्र उच्यते । सीव्यतेर्वर्णव्यत्ययः ॥

इति प्रथमे पाठके षड्विंशोऽनुपाठः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'लोकोसि स्वर्गोसि । अनन्तो-
स्यपारोसि । अक्षितोस्यक्षर्योसि । तपसः प्रति-
ष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वंभ्य जनयिता । तं

'अथ नाचिकेतकाण्डे हव्यवाद् ऋषिः, एकविंशतिं हिरण्ये
ष्टकाशशर्करा वाऽभ्यक्ता नाभ्यामेवोपदधाति 'लोकोसि स्वर्गोसि'
इत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । तत्र 'पाङ्क्तमेव चिन्वीत' इत्यादयो
विकाराः ब्राह्मणोक्तास्तत्रैव द्रष्टव्याः । समस्तोऽनुवाका यनूपि ।
तत्र सर्वात्मत्वेनेष्टरा स्तूयते—लोकोसि भोगस्थानं त्वमसि ।
लोको विशेष्यते—स्वर्गः सुखैकान्तो लोकोसि । अनन्तः अवि-
नाशो लोकोसि । अपारः अनवधिकभागः । अक्षितः केन-
चिदप्यखण्डितः । अक्षर्यः क्षेतुमशक्यः । 'क्षर्यन्त्यो शक्यार्थे'
इति निपात्यते । 'ययतोऽथातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तप-
सः प्रतिष्ठा आधारस्त्वमसि । सति लोके तपस्तप्यते । इदं
विश्वं जगत् त्वयि अन्तर्गतं स्थितं त्वय्येव, न त्वदन्यत्र
गच्छति यागसाधनत्वेन वृष्ट्यादिहेतुत्वात् । विश्वं यज्ञं पूज्यम् ।
'यज्ञं पूजायाम्' यजेतेर्वा औणादिकस्मप्रत्ययः । विश्वं च भूतं
सपन्नसस्यादिव, सुभूतं मुदु सपन्नं परिनिष्ठितं त्वय्येव सपाद्यते,
त्वयैव सपन्नं च क्रियते । तस्माच्च विश्वस्य वस्तुन भर्ता जन-
यिता च । तं तादृशं त्वा कामदुष्यं अभिमनाना दातारम् ।
'दुह कप् पश्च' इति कप् । अक्षितः अनलः अभयकलः

त्वोपदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १ ॥ 'त-
पसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे का-
मदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ २ ॥ 'तेजोसि तपसि
श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं
यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ
विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुधमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भु-

ईदृशं लोकमेव त्वदुपदधानेनोपदशामि । हे इष्टके! तादृशलो-
कात्मिका त्वा प्रजापतिस्सादयतु । त्वं च तया देवतया
अङ्गिरसामिव ध्रुवा निश्चला सीद । एवमुपधानान्तं लोकावि-
पयं योजयम् । शिष्टमिष्टकाविषयम् । एवं सर्वत्र ॥

^१तपः लोकाधारं तत्र निष्पाद्यत्वात् । तपः तेजसः प्रति-
ष्ठा, तपसि हि तेजः प्रतितिष्ठति तत्कारणत्वात् । गतमन्यन् ॥

^२समुद्रस्य समुद्रवणशीलस्य^१ मण्डलस्य प्रतिष्ठा तेजः रश्मयः ॥

वा सीद ॥ ३ ॥ 'समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां
 प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
 विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भूर्ता विश्वस्य जनयि-
 ता । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षितम् । प्रजापति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥
 ४ ॥ 'आपस्स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा
 युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भूर्त्र्यो विश्वस्य जनयि-
 त्र्यः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजा-
 पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
 सीद ॥ ५ ॥ 'पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा ।
 त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भूर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां
 त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सा-
 दयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ६ ॥ 'अ-

'समुद्रो मण्डल अपां प्रतिष्ठा, तत्त्वारणत्वात् ॥

'आपः पृथिव्याः प्रतिष्ठा, अङ्ग्यं पृथिवीति ॥

'पृथिव्यग्नेः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

'अग्निरन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा, तस्योपरि स्थितत्वात् ॥

अिरंसि पृथिव्याऽश्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा ।
 त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वो-
 पदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
 तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धूवा सीद ॥ ७ ॥ ^१अन्तरि-
 क्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
 विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
 भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघम-
 क्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽ-
 ङ्गिरस्वद्धूवा सीद ॥ ८ ॥ ^२वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः ।
 दिवः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
 भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य ज-
 नयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धूवा सी-
 द ॥ ९ ॥ ^३द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्र-

^१अन्तरिक्षं वायोः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

^२वायुर्दिवः प्रतिष्ठा, तस्योपरि स्थितत्वात् ॥

^३द्यौरादित्यस्य प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोर्पदधे कामदुधामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १० ॥

"आदित्योसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोर्पदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ११ ॥ "चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोर्पदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥ "नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मा-

^{११}आदित्यश्चन्द्रमसः प्रतिष्ठा, तदीयरस्यधीनप्रकाशत्वात् ॥

^{१२}चन्द्रमा नक्षत्राणां प्रतिष्ठा, तद्योगेन कालवच्छेदकत्वान्नक्षत्राणाम् ॥

^{१३}नक्षत्राणि संवत्सरस्य प्रतिष्ठा, तैरारब्धत्वात् ॥

सु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
 भूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि ।
 तानि व उपदधे कामदुधान्यक्षितानि । प्रजापति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥
 १३ ॥ ^{१४}संवत्सरोसि नक्षत्रेषु श्रिताः । ऋतूनां प्र-
 तिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
 त्वोपदधे कामदुघ्नमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादय-
 तु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १४ ॥ ^{१५}ऋत-
 वस्स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा युष्मासु ।
 इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्
 व उपदधे कामदुघ्नानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सा-
 दयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १५ ॥
^{१६}मासास्स्थर्तुर्षु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा यु-

^{१४}संवत्सर ऋतूनां प्रतिष्ठा, नक्षत्रव्यवस्थात् ॥

^{१५}ऋतवो मासानां प्रतिष्ठा, तदवयवत्वात् ॥

^{१६}मासा अर्धमासानाम् ॥

प्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
 सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
 तान् व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजार्पति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥
 १६ ॥ "अर्धमासास्थं मासु श्रिताः । अहोरात्र-
 योः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं वि-
 श्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्व-
 स्य जनयितारः । तान् व उपदधे कामदुघानक्षि-
 तान् । प्रजार्पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽ-
 ङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १७ ॥ ^{१८}अहोरात्रे स्थोऽर्धमा-
 सेषु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य प्रतिष्ठे । यु-
 वयोरिदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
 भूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयिज्यौ । ते
 वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । प्रजार्पतिस्त्वा साद-
 यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १८ ॥

^{१७}अर्धमासा अहोरात्रयोः ॥

^{१८}अहोरात्रे भूतभव्ययोः उत्पन्नोत्पत्त्यमानयोः प्रतिष्ठे ॥

^{१९}पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादास्स्थान्नदुग्धो
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भूर्यो विश्वस्य जनयित्र्यः ।
ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा सीद ॥१९॥

^{२०}राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी । विश्वं
भूतमनु प्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भूत्री विश्वस्य
जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्र-
जापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा

^{१९}अहोरात्रविशेषः । पौर्णमास्यादयः । अन्नदुग्धं इति कृष् ।
छान्दसं धत्वम् । पित्रादिभ्योऽन्नेमेता ददति, ते चान्नेमेतासु
अदन्ति, तस्मादन्नादनसामर्थ्यवत्स एता दुहेते चान्नं पित्रादिभ्यः ॥

^{२०}राट् दीप्तिः, बृहती महती बुद्धिरुच्यते । श्रीः श्रयणीया,
इन्द्रस्य पालयित्री, धर्मस्य च पालयित्री । 'विभाषा सपूर्वस्य'
इति ढीन्नकारो । 'पत्याविश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् ।
विश्वमपि भूतजातं अनु प्रभूता, यद्यङ्गयति तत्र तत्र रायमेव
भवति प्रकर्षेण तत्तद्भावयतीति तस्यात्माधीनात्मलाभन्यान् प्रभूतत्वं
बुद्धेः ॥

सीद ॥ २० ॥ ^{२१}ओजोसि सहोसि । बलमसि ध्रा-
जोसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
भूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजार्पतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद ॥ २१ ॥

लोकस्तपस्तेजस्समुद्र आर्पः पृथिव्यग्निरन्त-
रिक्षं वायुद्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर
ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी रा-
हस्योजोस्येकविंशतिः ॥ १ ॥

लोकोसि भर्ता तम् । तपस्तेजोसि भर्तृ तत् ।
समुद्रोसि भर्ता तम् । आर्पस्थ भर्त्यस्ता वः ।
पृथिवी भर्त्री ताम् । अग्निरसि भर्ता तम् । अन्त-
रिक्षं भर्तृ तत् । वायुरसि भर्ता तम् । द्यौरसि
भर्त्री ताम् । आदित्यश्चन्द्रमा भर्ता तम् । नक्षत्रा-
णि स्थ भर्तृणि तानि वः । संवत्सरोसि भर्ता

^{२१}ओज आदिनानाधर्मत्वेनेष्टका स्तूयने—ओजः तेज तद्भु-
त्वासाच्छब्दम् । सहः अभिविवृतं शत्रूणाम् । बलं शक्तिः,

तम् । ऋतवो मासा अर्धमासा भर्तारिस्तान् वः ।
अहोरात्रे भर्त्यो ते वाम् । पौर्णमासी भर्त्यस्ता
वः । राडसि भर्त्री ताम् । ओजोसि भर्ता तमेक-
विंशतिः ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शशो
मारुतं पृक्ष ईशिपे । त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयः ।
त्वं पूषा विधत्तः पसि नु त्मना । देवा देवेषु श्र-
यध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु श्रयध्वम् । द्वितीयास्तृ-
तीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु श्रयध्वम् । च-
तुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् । पञ्चमाप्पष्ठेषु श्रयध्वम् ॥

भ्राजो यशः, देवानां धाम धारकं स्थानं वा तेजोसि अ-
मृतं अमरणहेतुः, अमर्त्यः अमरः 'अनश्वर', तपोजाः तपो-
भिनिष्पाद्यः । 'जनसन्तान' इति विद् । 'भिद्वनोः' इत्यात्वम् ॥

इति द्वितीये काठके प्रथमोऽनुवाकः.

१ अध्वराहुत्यनन्तरं चतुर्भिरनुवाकैश्चतस्र आहुतीर्भूतेति 'त्वमग्ने
रुद्रः' इत्यादिभिः ॥ स्वन एव मिद्धे एकेकाहुतिरुत्थापनाय चत्वा-
रोऽनुवासास्त्वाहाकारान्ता आप्राताः । तत्र—त्वमग्ने रुद्र इति
जगती ॥ व्याख्याता* । देवा देवेषु श्रयध्वमित्यादिनि यन्त्रेपि ।

२२॥ पृष्ठास्तस्रमेपुं श्रयध्वम् । स्रुतमा अष्टमेपुं
 श्रयध्वम् । अष्टमा नवमेपुं श्रयध्वम् । नवमा द्वा-
 दशमेपुं श्रयध्वम् । दशमा एकादशेपुं श्रयध्वम् ।
 एकादशां द्वादशेपुं श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेपुं
 श्रयध्वम् । त्रयोदशार्धतुदशेपुं श्रयध्वम् । चतुर्विं-
 शाः पञ्चदशेपुं श्रयध्वम् । पञ्चदशाप्त्रोदशेपुं श्र-
 यध्वम् ॥ २३ ॥ षोडशास्तस्रदशेपुं श्रयध्वम् । स्रु-
 तदशा अष्टादशेपुं श्रयध्वम् । अष्टादशा एकात्र-
 विंशेपुं श्रयध्वम् । एकात्रविंशा विंशेपुं श्रय-
 ध्वम् । विंशा एकविंशेपुं श्रयध्वम् । एकविंशा
 द्वाविंशेपुं श्रयध्वम् । द्वाविंशास्त्रयोत्रिंशेपुं श्र-
 यध्वम् । त्रयोत्रिंशार्धतुत्रिंशेपुं श्रयध्वम् । च-
 त्सुत्रिंशाः पञ्चविंशेपुं श्रयध्वम् । पञ्चविंशा-
 ष्षड्विंशेपुं श्रयध्वम् ॥ २४ ॥ षड्विंशास्तस्रविं-

हे देवाः! सर्वेऽपि देवेषु श्रयध्वं प्रविशत, सर्वेऽपि मर्त्यमे-
 कस्य भजत, संभूय मदभिमतं साधयन्तेति गावत । एवमाद्ये-
 नोक्ता गुणशोऽप्याह—प्रथमा इति । तत्र शयित्वा गताः प्रथ-
 माः, अन्तरिक्षे द्वितीयाः, दिवि तृतीयाः, एते प्रधानभूतास्तयो

५शेषु श्रयध्वम् । सप्तविंश अष्टाविंशेषु श्रयध्वम् । अष्टाविंश एकान्न त्रिंशेषु श्रयध्वम् । एकान्न त्रिंशास्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । त्रिंश एकत्रिंशेषु श्रयध्वम् । एकत्रिंशां द्वात्रिंशेषु श्रयध्वम् । द्वात्रिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । देवास्त्रिरेकादशास्त्रिंशः । उत्तरे भवत ।

गणाः । अत एवामन्त्रचोच्यन्ते । त्रिष्वपि अपदात्परत्वात् पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चतुर्थादय एषां गुणभूताः, अतो नामन्त्रयन्ते । चतुर्थादयो भूत्वा पञ्चमादिषु श्रयध्वमिति प्रथमादय एव प्रार्थ्यन्ते । एवमात्रयस्त्रिंशद्गणादृष्टव्यम् ॥

२इदानीं गणभेदं दर्शयति—देवा इति ॥ हे देवाः! हे त्रिरेकादशाः! हे त्रिंशः! । त्रिरेकादश त्रयस्त्रिंशत् तासां पूरणास्त्रिरेकादशाः । एवं त्रिंशस्त्रिंशत् एकोनशतं, तस्य पूरणास्त्रिंशः । तत्र च प्रथमस्यापदात्परत्वान्निवाताभावः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति प्रथमस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्वितीयं निहन्यत एव । तस्य सामान्यवचनत्वेनाविद्यमानत्वनिषेधाभावान्निवाताभावे आद्युदात्तत्वमेव । अथ हे उत्तरे देवाः! यावदेकोनचत्वारिंशदधिकंशतत्रयसहितानि त्रीणि सहस्राणि भवन्ति सर्वे उत्तरवर्त्मानः उत्तरेस्समानवर्त्मानः, उत्तरसत्त्वानः उत्तरेस्त-

उत्तरवर्त्मानि उत्तरसत्त्वानः । यत्काम इदं जुहोमि ।
तन्मे समृद्धयताम् । वयं स्याम पतयो रयी-
णाम् । भूर्भुवस्स्वस्वाहा ॥ २५ ॥

पृष्ठेषु श्रयध्वः षोडशेषु श्रयध्वः षड्विंशेषु
श्रयध्वमुत्तरसत्त्वानश्चत्वारि च ॥ २ ॥

मानप्राधान्याश्च भवत उत्तरोत्तरगणैरेकीभूता इत्यर्थः । तत्रायं
गणानां क्रम — एको देवस्त्रिभिरेकादशभिर्गुणितस्त्रयस्त्रिंशद्देवाः,
एवं त्रिभिर्गुणिता एकोनशतम् । तदिदमुक्तं 'त्रिरेकादशास्त्रिंशद-
स्त्रिंशाः' इति । पुनरप्येकोनशतसख्या देवस्त्रिभिरेकादशभिर्गु-
णिता उत्तरे इत्युच्यन्ते । ते च सप्तषष्ठ्यधिकशतद्वयसहितानि
त्रीणि सहस्राणि । अथ प्रथमस्यावान्तरगणस्याधिपतयस्त्रयस्त्रिंशत्,
उत्तरस्य च त्रयस्त्रिंशत्, अथ प्रथमस्य प्रधानगणस्य त्रयः,
उत्तरस्य च त्रयः, एव सर्वे संभूय एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयस-
हितानि त्रीणि सहस्राणि देवा भवन्ति । अथैवंभवद्विराजमवाङ्गिरि-
त्थं कर्तव्यमित्याह — यत्कामः अहं इदं जुहोमि तन्मे युष्म-
त्प्रसादात् समृद्धयतां, वयं रयीणां धनानां च पतयस्स्याम ।
'भूरादिवासिम्यसर्वेभ्योऽपि युष्मभ्यं स्वाहुतमिदं करोमि ॥

इति द्वितीये काठके द्वितीयोऽनुवाकः.

‘अग्नाविष्णू सजोर्पसा । इमा वर्धन्तु वां गि-
रः । द्युन्नैर्वाजैभिरागतम् । राज्ञीं विराज्ञीं । सम्रा-
ज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिश्शोचिः । तपो हरो भाः ।
अग्निस्सोमो बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गो-
पाः । ते सर्वे संगत्य^१ । इदं मे प्रावता वचः । व-
यं स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा॥

संगत्य त्रीणि च ॥ ३ ॥

‘अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नमीवस्य शुष्मि-
णः । प्रप्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो देहि द्विपदे

^१ अग्नाविष्णू इति गायत्री ॥ व्याख्याता* । राज्ञीत्यादिर्नव-
पदा यजुरन्ता । राज्ञाद्यादयो व्याख्याताः प्रथमे काठके । अत्र
इन्द्रस्थाने सोमः । ते सर्वे इत्यादि । अनुक्रान्तासर्वेऽपि यूयं
संगत्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रयोजनसंपाद-
नेन रक्षत । वयं स्यामेत्यादि । गतम् ॥

इति द्वितीये काठके तृतीयोऽनुवाकः.

^१ अन्नपत इत्युपरिष्ठाद्बृहती ॥ व्याख्याता§ । अग्ने पृथवी
पत इत्यादि । निगदसिद्धम् । सर्वत्र ‘नामन्त्रिते समानाधि-

चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोमं वीरुधां पते ।
 त्वष्टस्समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्रं स-
 त्यानां पते । वरुण धर्मणां पते ॥२७॥ मरुतो
 गणानां पतयः । रुद्रं पशूनां पते । इन्द्रौजसां प-
 ते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । 'आ रुचा रोचेऽहं
 स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादस्स्वरा
 भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयं
 स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्वाहा ॥२८
 वरुण धर्मणां पते स्वस्वाहा ॥४॥

करणे' इत्यविद्यमानत्वनियेध । पूर्वस्य तु 'नामन्त्रिते' इति
 पठचन्ताना परामन्त्रितानुप्रवेश ॥

२आ रुचेति पञ्चपदा त्रिष्टुब्जगती वा ॥ रुचा दीप्त्या अहं
 आरोचे सर्वतो दीप्ये, किंचाह स्वयमेव रुचा रोचमानः
 निरपेक्षदीप्ति रुरुचे रोचै, तदर्थमतीत्य अतिक्रम्य अदः अ-
 न्तरिक्षं यत् स्थित स्वः तदिहाभर आहर इह अस्मिन् कर्मणि
 फलत्वेनानय, यतोऽहं तस्मिन् योनौ सर्वार्थकारणे प्रजनौ प्रज-
 ननाधारे अहं प्रजायेय प्रजावान् स्याम् । जनेरौणादिक इप्र-
 त्ययः । वयं स्यामेति । व्याख्यातम्* ॥

इति द्वितीय काठक चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘सप्त ते अग्रे सप्तमिधस्सप्त जिह्वा । सप्तरूप-
स्सप्तधाम प्रियाणि । सप्त होत्रा अनु विद्वान् ।
सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन । प्राची दिक् । अ-
ग्निर्देवता । अग्निः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । दक्षिणा दिक् । इ-
न्द्रो देवता ॥ २९ ॥ इन्द्रः स दिशा देवं देवता-
नामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । प्रती-
ची दिक् । सोमो देवता । सोमः स दिशां देवं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति ।
उदीची दिक् । मित्रावरुणौ देवता । मित्रावरुणौ
स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दि-

‘सप्त त इति मध्येऽप्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ ‘भूमिर्भूमा’* इत्यत्र व्या-
ख्याता । सप्त होत्रा अनु विद्वानिति विशेष,—अनुक्रमेण
विद्वान् । शेष यजु । वयं स्यामेषेकपदा त्रिष्टुप् । या
प्राची दिक् तस्या अग्निर्देवता । अथ दिशा या देवता
तासा मध्ये अग्नि देव प्राच्या देवता स ऋच्छतु माप्य
प्रक्षीयता तत्रैव क्षीयताम् । क । यो जन एतस्य दिश
स्मबन्धी मामभिदासति उपशपयति । ‘दम् उपशपे’ गान्दस-

शोऽभिदासन्ति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्दे-
वता । बृहस्पतिः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासन्ति । इयं दिक् । अदिति-
र्देवता । अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासन्ति । पुरुषो दिक् । पुरु-
षो मे कामान्धसमर्धयतु ॥ ३१ ॥ अन्धो जागृविः
प्राण । असावेहि । वधिर आक्रन्दपितरपान । अ-
सावेहि । उपसमुपसमशीय । अहमसो ज्योतिर-

मात्वम् । एतेनोत्तरे व्याख्याता । दिशामिति 'सावेकाच' इति
पठ्या उदात्तत्वम् । दिशोऽभिदासतीत्यत्र नेनैवोदात्तत्वम् । 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते षडाक्षौ' इति स्वरितत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे च' इति
मिश्रावरुणशब्दो हुचदात्त । बृहस्पतिशब्दो वनस्पत्यादिः । इयं
अधोदिक् । पुरुषस्सर्वस्यापि दिक्, व्यापित्वात् तादृशः पुरुषो
मे कामान् समर्धयतु । अन्धो जागृविरित्यादि । व्याख्यातं
प्रथमे वाक्ये* । उपसमुपसं इति तृतीयः पर्यायः, सर्वमुपसं
अशीय व्याख्यातम् । अश्रोतेश्छान्दःशपो लुक् । असावेहीति
प्राणापानाबुध्येते, युवयो प्रसादात् उपसं सर्वमश्रुवीयेति ।
किंच—हे असो प्राण ! हे असो अपान ! उभयार्थे असो
इत्युक्तम् । युवयो प्रसादान् इदं ज्योतिः आदित्यमपि अशीय

शीय । अहमसोऽपोऽशीय । वयं स्याम पतंयो
र्योणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा ॥ ३२ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशोऽभिदासं-
त्यर्धयतु नवं च ॥ ५ ॥

'यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्रे । यत्तं ऊनं यदु
तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । वि-
श्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचित-

आप्नुयाम्, तथा हे असो अपः कर्माणि युवयोः बलेन अशी-
य कर्ता स्यां कर्मणाम् । वर्णव्यत्ययेन औदारस्य ओकारः ।
वयं स्यामेत्यादि । गतम् ॥

इति पथमोऽनुष ७.

'यत्तेऽचितमित्युपस्थानम् ॥ त्रिष्टुभियम्, व्याख्यातप्राया
'तमेव त्वां वेत्य' * इत्यत्र । विशेषतः—हे अग्रे! यत्तं सं-
बन्धि अचितं यच्चापि चितम् । यत्त ऊनमित्यादि समानम् ॥

^१ चितश्चेति द्विदा त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्याख्याता * ॥

आस्यग्रे । एतावाऽश्वासि भूयाऽश्वास्यग्रे । 'लो-
कं पृणच्छिद्रं पृण । अयो' सीद शिवा त्वम् । इ-
न्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अस्मिन् योनावसीपदन् ॥
३३ ॥ तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद । 'ता अस्य
सूददोहसः । सोमऽश्रीणन्ति पृथ्वयः । जन्मन्दे-
वानां विशः । त्रिष्वारोचने दिवः । तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद । 'अग्रे' देवाऽइहावह । ज-

३ लोकपृणा उपदधाति—लोकं पृणोति ॥ अनुष्टुप्विष य-
जुरन्ता व्याख्याता 'अपेत वीत' इत्यत्र* ॥

४ ता अस्येति† ॥ दिवो रोजने स्वर्गस्य प्रकाशवे अस्य
जन्मन् यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति देवानां तवन्वि-
न्यो विश मत्तारूपा पृथ्वयः अल्पगोसदृशा सूददोहस
अन्नस्य दोहयित्रच ता इष्टका सोम श्रीणन्ति पञ्च कुर्वन्ति।
कदा? त्रिषु सवनेषु । आ समन्तात् यानि प्रातरसवनादीनि
तेषु निरन्तर सोमपाके हेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एता
इष्टका यदेवतासम्बन्धि-य, तया देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥

५ अग्र इति ॥ हे अग्रे! इह अस्मिन् कर्मणि देवानावह
आह्वय । अज्ञानः कर्तव्यज्ञः । वृत्तवर्हिषे आवाततपज्ञाय
यजमानाय । यद्वा—मज्ञानो जायेमि यजमानार्थम् । लिट्

ज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः । 'अ-
गन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ ३४ ॥ यो दीदाय
समिद्धस्त्वे दुरोणे । चित्रभानू रोदसी अन्तरुर्वी ।
स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्रम् । मेधाकारं विदथस्य
प्रसाधनम् । अग्निः होतारं परिभूतमं मतिम् ।

कानच् । नः खल्वस्मात् ईड्यः स्तुत्यो होता आह्वाताऽसि
देवानां, तस्मात्त्वामेव ब्रूमो देवानावेहेति । 'ईड्यन्द्' इत्या-
द्युदात्तत्वम् ॥

'अगन्मेति त्रिष्टुप् ॥ अग्निं यय अगन्म शरणं गता ।
'मन्ते धस' इति च्येदुक् । मनसा भक्त्या । महान्, 'मुषा
मुलुक्' इति उद्देशः । यविष्ठं युक्तम् हविर्भिर्मिश्रयितार वा,
देवैः स्वाहुतं मुषु हविषामाहुतिभिराराधित, विश्वतः सर्वतोपि
प्रत्यश्रं अस्मदाभिमुख्येनागच्छन्त स्वाहुतत्वेनानुक्त्वा ईदृशं त अग-
न्मेति । पुनश्च विशेष्यते—यो दीदाय दीप्यते स्वे दुरोणे आत्मीये
गृहे, रोदसी व्यावाष्टिभ्यो उर्वो उर्व्यौ । 'वा उन्दसि' इति
पूर्वसर्णरीत्यम् । अन्तः मध्ये । व्यच्येन द्वितीया 'मुषा
मुलुक्' इति वा पठ्या लुक् । चित्रभानुः चायनीयदीप्तिः ॥

'मेधाकारमिति जगती ॥ हे अग्ने' त्वा मेधाकारं बुद्धि-
स्थितानां रतारं संपादयितारं, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं
प्रष्टुष्ट साधनं, अग्निं अङ्गनादिगुणं होतारं आह्वातारं, परि-
भूतम् सर्वतो भावयितृत्वं उर्मिगाम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति गि-

त्वामर्भस्य हविर्षस्समानमित् । त्वां म॒हो वृ॑णते
 नरो नान्यं त्वत् । म॒नुष्वत्त्वा निर्ध॑महि । म॒नु-
 प्वत्समि॑र्धमहि । अग्ने॑ मनुष्वदङ्गिरः ॥ ३५ ॥ दे-
 वान्दे॒वाय॑ते य॒ज । अ॒ग्निर् हि वा॒जिनं॑ वि॒शे ।

लुक् । परिभावयितृत्तम वा शत्रूणाम् । मर्ति मतिमन्तं मननीयं
 वा । यथोक्तगुणशालिनाऽपि दुराराधेन कोऽर्थ इत्याह—अ-
 र्भस्य अल्पस्य महः महत्तश्च हविषः समानमित् समानमेव
 समानतुष्टिमेव महता तुल्यमल्पमपि गृह्णानमीदृश त्वामेव नरः
 मनुष्या वृणते भजन्ते न तु त्वचोऽन्यमनीदृशमहिमानम् ॥

मनुष्वत्त्वेत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने । त्वा मनुष्वत् मनुष्यमिव
 गृहे निर्धमहि स्थापयाम, मनुष्यवदेव समिधमहि संदीपया-
 म अर्चयाम मनुष्ययोग्यनिवोपचारान् जानीम इति । 'तेन
 तुल्यं' इति वति, तदर्हतीति वा । यद्वा—मनुष्वन् मनुष्या
 इव, यथा मनुष्या गृहे बन्धु स्थापयन्ति, यथा च पूजयन्ति
 तदनु रूपं वयं कुर्म । उभयत्र छान्दसदशपो लुक् मनोश्च
 पुगागम, सकारान्त वा शब्दान्तरम् । हे अग्ने ! अङ्गिरः अङ्ग-
 नादिगुण त्वमपि मनुष्वत् मनुष्याणामिव मनुष्यार्ह वा देवान्
 यज, तत परं यथा प्रसीदसि तथा यजामह इति भाव ।
 देवायते देवान् यष्टुमिच्छते यजमानाय । 'देवसुप्तयोर्विजुषि वा-
 ठके' इति दीर्घत्वम् ॥

अग्निर्होनि पञ्चपदा पङ्क्ति ॥ अग्निः खलु वाजिनं अज

च्छति प्रतिष्ठाम् । यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । स शरीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । स शरीर एव स्वर्गं लोकमेति । 'अथो यथा रुक्म उत्तंसो भाष्यात् ॥ ३९ ॥ एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च भाति । 'उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयांसो लोकाः । ये परेणादित्यम् ।

हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिरुपभानात् । विदित्वा यदुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुं । हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वात्तस्य ॥

'अथो यथेति ॥ अपिच उत्तंसं स्वर्गं यथा भाष्यात् भाष्यात् । छान्दसो द्वितीयकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्नो वा भाविर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयानी तद्देदी च तेजसा यशसा च अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च भाति ॥

'उरवो ह वा इत्यादि ॥ द्वये लोका. उरवो महान्तश्च वरीयांस उरुतराश्च । 'प्रियरियर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याघस्तादुरव उपरि वरीयांस । तत्रैव गजमानः कश्चिदन्तवन्तं क्षय्यं क्षपितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं

अन्तर्वन्तः ह वा एष क्षयं लोकं जयति । योऽ-
 वेरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षयं लोकं
 जयति । यः परेणादित्यम् ॥ ४० ॥ अनन्तः ह
 वा अपारमक्षयं लोकं जयति । योऽग्निं नाचि-
 केतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद । अथो यथा रथे
 तिष्ठन्पक्षंसी पर्यावर्तमाने प्रत्यपेक्षते । एवमहो-
 रात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽ-
 ग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद ॥ ४१ ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाष्याद्यः

परेणादित्यमष्टौ च ॥ ७ ॥

वर्तते, अथ कश्चिद्यजमान अनन्तं अविनाश अगारं अपर्य-
 वसानभोग अक्षयं क्षयितुमशक्यं च लोकं जयति यः
 परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । तत्र
 कोऽनन्तमपारमक्षय लोकं जयतीति चेत्, ब्रूम इत्याह—अ-
 नन्तं हेत्यादि । नाचिन्नेतयाज्ञी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य
 लोकस्य जेत्येति वेदितव्यमिति ॥

'अथो यथेति ॥ अपिच यथा रथस्योत्तङ्गे उपरि तिष्ठन्
 अघस्तात् पर्यावर्तमाने पथमी पुन पुन परिवर्तमाने चक्रे प्रत्य-
 पेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् । एवमहोरात्रे आदित्यव-
 शेनाघस्तात्मवर्तमाने अथ प्रत्यपेक्षते, न हास्य लोकं स्थानं
 आदित्यादुपरि स्थित अहोरात्रे प्राप्नुतः, नरमत्कालोऽनवच्छि-
 न्त्वादनन्तत्वमिति । योऽग्निमिति । गतम् ॥

इति द्वितीयः सूक्तः सप्तमोऽध्यायः .

‘उशन्न ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश । स होवाच । तत् कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति । तः ह स्मोत्थितं वाग्भिर्वदति ॥४२॥ गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामिति । तं वै प्रवसन्तं

‘उशन्नित्यादि ॥ उशन्नम वाजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्व-
स्वं ददौ । सर्व वेदो धनं सर्ववेदसम् । ‘अनसन्नन्तात्रपुमकाच्छ-
न्दसि’ इत्यन् समाप्तः । तस्य नचिकेता नाम पुत्रो
वभूव । छान्दमो भूभावाभायः । न चिकेत न जज्ञौ पितु-
र्भाषमिति नचिकेता इति केचिन् । पृषोदरादिः । अथ तं
पुत्रं कुमारमेव बालमेव सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु दक्षि-
णानयनकाले पितुः श्रद्धा दानाभिनिवेशो विवेश प्राप, श्रद्धा-
तिशयेन पुत्रमपि दक्षिणात्वेन देगममन्यत । अथ विदितापि-
प्रायः पुत्र उवाच पितरं—हे तात! कस्मै मां दाम्यमि?
इति । एवं द्वितीयं तृतीयं च पुन पुनः पप्रच्छ । अथ एवं
पुत्रेण परीतः पर्माक्रान्तः पुन पुनर्निर्वन्धितः पिता क्रुद्ध इव
पुत्रमुवाच—मृत्यवे त्वा ददामीति । अथ पितृवचनानन्तरं

गुन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरना-
 श्वान्गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार-
 कति रात्रीरवाप्सीरिति । तिस्र इति प्रति ब्रूतात् ।
 किं प्रथमा रात्रिमाभ्रा इति ॥ ४३ ॥ प्रजां तु इति ।
 किं द्वितीयामिति । पशूस्तु इति । किं तृतीया-
 मिति । साधुकृत्यां तु इति । तं वै प्रवसन्तं ज-
 गाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृहे उवास ।
 तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवाप्सीरि-

मृत्युसकाशं गन्तुमुत्थितं सहसोच्चलित पुत्रमभिलक्ष्याकाशे काचि-
 द्वागभिवदति स्म उत्तस्थौ । कीदृशी? आह—हे गौतम!
 किं कुमारमिति किमेव बाल मृत्यवे ददासि? किमिदं गा-
 तमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितु गौतमग्रहणम् । अथ
 पितोवाच—परेहि मृत्योर्गृहान् यथाऽहं पापो न त्या, मृत्यवे
 खलु त्वामदां दत्तवानहं नेदानीं दत्तं निवर्तयितुमुत्सहे न त-
 दन्यथा भवति, तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर्गृहान् यात्यसीति ।
 अथ पिता पुत्रमुवाच—तं मृत्यु प्रवसन्तं गृहे असंनिहितं गन्तासि,
 असंनिहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं
 च कर्तव्यमित्याह—तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनाश्वान् अनश्व-
 नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वा पृच्छेत्
 हे कुमार! कति रात्रीरवाम गृहे अवात्मीः उपितवानसि

ति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ४४ ॥ किं प्रथमा-
 रात्रिमाश्ना इति । प्रजां तु इति । किं द्वितीयामिति ।
 पशून्स्तु इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां तु
 इति । 'नमस्ते अस्तु भगव्य इति' होवाच । यरं
 वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं
 वृणीष्वेति ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तयोर्मै क्षितिं ब्रूहीति
 होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
 वै तस्यैष्टापूर्ते नाक्षीयेते । नास्यैष्टापूर्ते क्षीयेते ।
 योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।

इति, तिस्रो रात्रीरिति प्रतिश्रुतात् प्रनिबृहि । अथ स
 यदि पुन एच्छेत् मथमां रात्रिं किमाश्नाः अशितानामि
 इति, तदेव प्रतिश्रुत्या प्रजां ते आश्वामिति । अथ पुनरपि
 यदि एच्छेत् द्वितीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदाऽपीत्यं ब्रूया
 पशून्स्ते आश्वामिति । यदि भूयोपि एच्छेत् तृतीयां रात्रिं
 किमाश्ना इति, तदा चेत्य प्रतिश्रुतिं साधुकृत्यां मृत्युं स्व
 दीयमाश्वामिति । एष भिन्नोक्ते पुत्रोऽपि तथैव वृत्तवानित्याह—तं
 वा इत्यादि । गतम् । परोक्षे ऽपि ॥

अथ मृत्युस्त्वान—रे भगवः । नमस्ते अस्तु प्रमोदेति । पु-
 नरप्यहं स्म—यमं वृणीष्वेति । एष प्रतिश्रुत्या वृत्तानि स्म—
 पितरमेव जीवन्नेव अयानि गच्छानीति । अथ तत्तथाऽस्तु,

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूहीति
 होवाच । तस्मै हेतुमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
 वै सोऽपं पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ४६ ॥ अथ पुनर्मृत्युं
 जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमे-
 वं वेद । 'प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोतप्यत । स
 हिरण्यमुदास्यन् । तदग्नौ प्रास्यन् । तदस्मै ना-
 च्छेदयन् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छेद-
 यत् । तत्तृतीयं प्रास्यत् ॥ ४७ ॥ तदस्मै नैवाच्छे-

द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते नाचिकेता वदति स्म—इष्टापूर्त-
 योः क्षितिं स्थान मे ब्रूहीति । तत्तस्मै एतं नाचिकेतप-
 त्तिमुवाच । ततस्तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेताम् । आन्दस हेरेत्वम् ।
 नास्येयादि विदुषस्तुति । ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो
 नाचिकेता ब्रूते स्म—पुनर्मृत्योरपजितिं मे ब्रूहीति । पुन
 पुनर्मृतिं पुनर्मृत्युं तस्यापजयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि ।
 गतम् ॥

'प्रजापतिर्वा इत्यदि ॥ उदास्यत् उक्षिप्तवान् दक्षिणा
 दातुं हस्ते गृहीतवान् । तदग्नौ शोऽग्नौ प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् ।
 तदस्मै अस्याभिप्रायानुरूपं नाच्छेदयन् न द्रुवमभवन् पापण
 मिव स्थिरमभवत् । 'छेद अपवारणे' चौरादिकं अदन्तो द्रष्ट
 व्यः । अथ द्वितीयं तृतीयं च प्रास्तं नैवाच्छेदयत् । अथ

दयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानुरे प्रास्यत् ।
 तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्विरण्यं कनिष्ठं धना-
 नाम् । भुञ्जत्प्रियतमम् । हृदयजः हि । स वै तमे-
 व नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेप्यत् । ताः
 स्वायैव हस्तां य दक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृह्णात् ॥
 ४८ ॥ दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽ-
 दक्षत् दक्षिणां प्रतिगृह्ण । दक्षते ह वै दक्षिणां प्र-

वाह्याग्निं हित्वा अत्मानि स्थिते हृदय्येऽग्नौ प्रास्यत् । तद-
 स्मा अच्छदयत् हुतमभवत् । तस्मादद्यत्वेऽपि हिरण्यं क-
 निष्ठं दीप्ततमं धनानां मध्ये भवति, संसृजत्वादित्यर्थः । 'कन-
 दीप्तौ' तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टनि 'तुरिष्ठेमेयस्मु' इति
 तृलोपः । केचिदाहुः—धनानां मध्ये हिरण्यं कनिष्ठं अल्पत-
 ममपि भुञ्जत् प्रियतमं भवति हृदयजत्वादिति । अथ स
 प्रजापतिरन्विच्छन्नपि तादृशस्य ग्रहीतारं नाविन्दत् नालभेत्,
 यस्मै तां दक्षिणामनेप्यत् दक्षिणात्वेन तद्विरण्यमदास्यत् । अ-
 थान्यमविदित्वा स्वाय आत्मीयाय दक्षिणाय हस्तायैव तां दक्षि-
 णामनयत् स्वयमेव च तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात्—दक्षायेति मन्तेण ।
 दक्षाय वृद्धचर्यं 'दक्ष वृद्धौ' त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीत्यर्थः ।
 अथ प्रजापतिः तां दक्षिणां प्रतिगृह्ण अदक्षत आर्षेत प्रजाः
 मृष्टयान् । तस्मादन्योऽप्येवं विद्वान् हिरण्यदक्षिणां प्रतिगृह्ण दक्षते
 वर्षेत एव ॥

प्रतिगृह्यं । य एवं वेद । 'एतद्ध' स्म वै तद्विद्वांसो
 वाजश्रवसा गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रति-
 गृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिण्यामह एव दक्षि-
 णां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्तु दक्षिणां प्रतिगृह्यं ।
 दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्यं । य एवं वेद । प्र
 हान्यं वलीनाति ॥ ४९ ॥

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृ-
 तीयं प्रास्यदगृह्णाद्य एवं वेदैकं च ॥ ८ ॥

'एतद्ध स्मेत्यादि ॥ तदेतदेव हिरण्यमाहात्म्यं विद्वांसो
 वाजश्रवसाः वाजश्रवम पुत्रा, गोतमाः गौतमगोत्रना । 'अ-
 त्रिभृगुक्त्स' इति बहुषु लुक् । ते तत्रभवन्त अनूदेश्यां
 अशुद्धामिकोद्दिष्टादिलक्षणामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति स्म । देव
 तादिभ्यो निवेदितमनूदेश्यमिति केचित् । छान्दसमुपसर्गस्य दा-
 र्घ्यत्वम् । केनाभिप्रायेण ते प्रतिगृह्णन्ति स्मेत्याह—उभयेनापि
 प्रकारेण शुद्धाशुद्धद्रव्यप्रतिग्रहणपरेणापि वयं दक्षिणामाहात्म्यवि-
 दो दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षिण्यामह एव वर्धिष्यामह एवेति
 मन्यमाना अनूदेश्यामपि प्रतिगृह्णन्ति स्म । ते तादृशीमपि दक्षिणां
 प्रतिगृह्य अदक्षन्त अवर्धन्त । तस्मादन्योप्येवविद्वान् अनूदेश्यामपि
 दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षत एव । अथान्यमविद्वांस सा महवलीनाति
 नाशयत्येव न तु वर्धयति । वली विशरणे ॥

इति द्वितीये काठके अष्टमोऽनुवाकः .

'तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।
 उत्तरवेदि संमित एपोऽग्निरिति वदन्तः । तत्र त-
 था कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयेत् । स एनं
 कामेन व्यर्द्धः । कामेन व्यर्द्धयेत् । मौम्ये वावैन-
 मध्वरे चिन्वीत । यत्र वा भूर्यिष्ठा आहुतयो हूये-
 रन् । एतमग्निं कामेन समर्द्धयति । स एनं का-
 मेन समर्द्धः ॥ ५० ॥ कामेन समर्द्धयति । अथ हैनं
 पुररूपयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै
 तेऽर्विन्दन्त प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् ।

'तं हैतमित्यादि ॥ तमेत नानिमेतमग्निं केचित्पशुबन्ध
 एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तरवेदिसंमित उत्तरवेदिस्थानीय
 एपोऽग्निः सावित्रवदुत्तरवेदिदेशे चितत्वान् । उत्तरवेदिमतां प्र-
 थमः पशुबन्ध, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशु-
 बन्ध एव चिन्वते । तत्तथा न कुर्यात्, तथा कुर्येन्नमग्निं हि
 कामेन भूर्यिष्ठाहुतित्वाभाभिलाषेण व्यर्द्धयेत् वियोजयेत्, ततोऽमो
 वृद्धिनामो गजमानमपि तदीयेन कामेन व्यर्द्धयेत् । तस्मा-
 त्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा नानृमास्यादौ भूर्यिष्ठा बह-
 तरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः । एतमग्निमित्यादि ।
 गतम् ॥

अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रायं सत्रं भवम् । गतमन्यन् ॥

विन्दत एव प्रजाम् । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति ।
 योऽग्निं ना॑चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑ ।
 ३अथ॑ हैनं वा॒युर् ऋ॒द्धि॒कामः ॥ ५१ ॥ य॒थान्यु॒प्त-
 मे॒वोप॑दधे । ततो॒ वै स ए॒तामृ॑द्धिमा॒र्धोत् । या॒मि-
 दं वा॒युर् ऋ॒द्धः । ए॒तामृ॑द्धि॒मृधो॑ति । या॒मिदं वा॒-
 युर् ऋ॒द्धः । योऽग्निं ना॑चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चै-
 नमे॒वं वेद॑ । 'अथ॑ हैनं गो॒व॒लो वा॒ष्णः प॒शुका॑मः ।
 पा॒ङ्क्तमे॒व चि॑क्ये । प॒ञ्च पुर॑स्तात् ॥ ५२ ॥ प॒ञ्च दक्षि॑-
 णतः । प॒ञ्च प॒श्चात् । प॒ञ्चोत्त॑रतः । ए॒कां म॒ध्ये ।
 ततो॒ वै स स॒हस्रं॑ प॒शून्प्रा॑प्नोत् । प्र स॒हस्रं॑ प॒शू-
 ना॑प्नोति । योऽग्निं ना॑चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चैन-

३अथ हैनमिति ॥ यथान्युप्तं यथानिपतितेष्टकं - अञ्जलिना
 गृहीत्वा वेद्या चेतिता इष्टका यथा पतितास्तथैवोपहितवान् ।
 ततो वायुरेतामृद्धिमाधोत् यामृद्धिमृद्धो वायुरिदानीमस्माभिर्गृ-
 ह्यते । इदमिति क्रियाविशेषणम् । एतामित्यादि फलस्तुतिः ॥

४अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णोरपत्यं पाङ्क्तं चित्रये
 नितवान् चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्च-
 त्वान्वयात् पाङ्कत्वम् । पाङ्क्तस्य चेता वेदिता च सहस्रं पशून्
 प्राप्नोति ॥

मेवं वेदं । 'अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यश-
स्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिन्त्ये ॥५३॥
सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र यशो
ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्रजायत । यामि-
दं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता
पिता पुत्रः ॥५४॥ त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थो यो-
निर्मध्यमा । प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्र-
जातिं प्रजायते । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽ-

‘अथेति ॥ ज्यैष्ठ्यं प्राधान्यं, यशः ख्यातिः, प्रजननं प्र-
जासमृद्धिः । ‘शौलिकामि’ इति नमस्त्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । त्रिवृतं सख्यात्रयान्वितम् । पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त, द-
क्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिस्रः, एका मध्य इति । एता
प्रजातिमिति । एता प्रजातिं प्रजननसामर्थ्यं प्राप्नोत् यां प्रजा
इदं प्रजायन्ते । त्रिवृद्वा इत्यादि । ज्यैष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यं मा-
त्रादयस्त्रयस्मयुक्ता प्रशस्यतमा लोके भवन्तीति । प्रजननं च
व्यवयवमुपस्थादित्रयस्य प्रजननहेतुत्वात् । योनिर्मध्यस्थितं गर्भ-
स्थानं मध्यमा । केनिदाहुः—उपस्थः पुमान्, योनिः स्त्री,
मध्यमा गनिः नपुंसकमिति, सर्वप्रजननादुत्पत्त्यभावादगमी-वीनम् । प्रयशः
इत्यादि फल्गुति ॥

ग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । 'अथ
 हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोर्षदधे । ततो
 वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् ॥ ५५ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति ।
 योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।
 'अथ हैनमसावादित्यस्स्वर्गकामः । प्राचीरेवोर्ष-
 दधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमजयत् । अभि
 स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
 य उ चैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् ॥ ५६ ॥ तेज-
 स्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राडाहो-
 तुर्धिष्ण्यादुर्ध्वर्षेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा
 प्रोर्णोतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेज-

०अथ हेति ॥ ऊर्ध्वाः मध्यादारभ्य ऊर्ध्वरीतिका आ स्वय
 मातृणाया प्राचीरित्यर्थः, तस्याशिशरस्थानीयत्वादूर्ध्वा इत्युक्तम् ॥

१अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयमातृणामारभ्य आहवनी
 यादुर्ध्वर्षेदिति केचित् । मन्त्रार्थस्तु—येयं वेदि प्रागात् प्राची
 एति गच्छति । छन्दसो ऋक् । यशस्वती अश्वती हवि-
 पामाधारत्वात् । सा तादृशी हविर्भिरासादितैश्श्रद्धिता मामपि
 तेज प्रभृतिभिः प्रोर्णोतु प्रच्छादयत्विति ॥

स्व्येव यंशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति । 'अथ यदी-
च्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधिरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा
नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि प्रा-
च्येहीति प्राची जुपाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सु-
वेणोपहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ५७ ॥ भूयिष्ठमेवा-
स्मै श्रद्धधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति । 'पुरीप-
मुपधाय । चित्तिक्लृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निं प्रणी-
योपसमाधाय । चतस्र एता आहुंतीर्जुहोति । त्व-
मग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू

'अथ यदीति ॥ भूयिष्ठां बहुतमां मयि श्रद्धां कुर्युः मना
भूयिष्ठाः महं दक्षिणाः नयेयुरिति यदीच्छेत्, स दक्षिणान-
यनकाले 'प्राच्येहि' इति मन्त्रेण आहवनीये जुहुयात् सुवे-
णोपहृत्य आज्यमादाय । मन्त्रार्थस्तु—हे दक्षिणे ! प्राच्येहि
अत्यर्थं प्राची आगच्छ इत्येवमस्माभिराहूयमाना अत एव प्राची
त्वं जुपाणा प्रीयमाना भवन्ती आज्यस्य वेतु पिवतु स्वा-
हुतमिदं तुभ्यमिति । यद्वा—क्रियासमभिव्याहारे लोद, प्राच्ये
हि प्राची प्रकर्षेण प्रागच्छति, अथ यथासिद्धचनुप्रयोगशब्दान्दसः ॥

'पुरीपमुपधायेत्यादि ॥ चात्वालात्पुरीपमाहृत्य नितावुपधाय
'चित्तिमचित्तिम्'* इत्यादिभिश्चित्तिक्लृप्तिभिरभिमृश्याग्निं प्रणीयो-

इति वसोर्धारायाः । अन्नपत् इत्यन्नहोमः । सप्त
तै अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥५८॥

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताञ्चिक्ये पुत्रोऽगच्छ-
दिच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ॥ ९ ॥

पुरर्पयो वायुर्गोवलस्सहस्रं प्रजापतिस्त्रिवृदि-
न्द्रोसावादित्यस्स यदीच्छेत् ॥

‘यां प्रथमामिष्टंकामुपदधाति । इमं तया लो-
कमभि जयति । अथो या अस्मिन्लोके देवताः ।
तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्विती-

पसमाधाय उपसमिध्य चतुर्गृहीतेन चतस्र आहुतीर्जुहोति ‘त्व-
मग्ने रुद्रः’* इत्यादिभिरेतत्प्रपाठकाम्रातेश्रतुर्भिरनुवाकैः । तत्र ‘न-
मस्ते रुद्र’† इति शतरुद्रीयस्य रूपं तत्स्थानीय त्वमग्ने रुद्र इति
प्रथमोऽनुवाकः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । ‘छ च’
इति छ । वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः, तृतीयोऽनुवा-
कोऽन्नहोमारूप्य अन्नसिद्धिहेतुः, चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर्नाम वि-
श्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् । विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः ॥

इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः ।

‘यां प्रथमामित्यादि एकविंशतिमिष्टका स्तोति ॥ इममिति
प्रथमत्वसाम्यात् । एव सर्वत्र । अथो या इत्युक्तम्यस्तिम्

यांमुप॒दधा॑ति । अ॒न्तरि॑क्ष॒ल्लोकं॑ तयाऽभिज॑यति ।
 अथो॒ या अ॑न्तरि॒क्षलो॒के दे॒वताः॑ । तासां॑ सायु॒ज्यं
 स॒ल्लोक॑तामाप्नोति । यां तृ॒तीयां॑मुप॒दधा॑ति ।
 अ॒मुं तया॑ लो॒कम॑भिज॑यति ॥ ५९ ॥ अथो॒ या अ॑-
 मुष्मि॒न्लो॒के दे॒वताः॑ । तासां॑ सायु॒ज्यं स॒ल्लोक॑-
 तामाप्नोति । अथो॒ या अ॑मू॒रति॑रा अ॒ष्टाद॑श । य
 ए॒वामी॑ उ॒रव॑श्च वरी॒यांस॑श्च लो॒काः । ताने॒व ताभि॑-
 र॒भिज॑यति । का॒मचा॑रो ह वा अ॑स्यो॒रुपुं च॒ वरी॑यस्तु
 च लो॒केपुं॑ भवति । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते । य उ॑
 चैनमे॒वं वेद॑ । सं॒वत्स॑रो वा अ॒ग्निर्ना॑चिके॒तः । त-
 स्य॑ वस॒न्तश्शि॑शरः ॥ ६० ॥ ग्रीष्मो॑ दक्षि॒णः प॒क्षः ।
 व॒रुषा॑ उत्त॑रः । श॒रत्पु॑च्छं । मा॒साः क॑र्मका॒राः ।
 अ॒होरा॑त्रे श॑तरु॒द्गीय॑म् । प॒र्जन्यो॑ व॒मोर्धा॑रा । यथा॑

भ्योऽन्या या अष्टादश ताभि पूर्वोक्ता उरवो वरीयांसश्च
 ये लोकास्तानभिजयति । कामचार इत्यादि गतम् ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ शिर प्रभृतिस्थानीया तमन्ताद
 ग एकदेशत्वान् । कर्मकारा ऋत्विज, तत्स्थानीया मामा
 शृष्टसंपादित्वान् । शतरुद्रस्थानीया अहोरात्रा रोद्गीणामाहुतीना-

वै पर्जन्यस्सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यस्सर्वान्कामान्त्सं-
 पूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान्कामान्त्संपूरय-
 ति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ६१ ॥ य उ चै-
 नमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य
 वसन्तश्शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः
 पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पू-
 र्वपक्षाश्रितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्रा-
 णीष्टकाः । 'एष वाव सोऽग्निरेग्निमयः पुनर्णवः ।
 अग्निमयो ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।

मुत्पत्त्याधारत्वात्, वसोर्धारास्थानीय पर्जन्य सर्वाभिमतसिद्धिहेतु-
 त्वात् । यथेत्यादि । पर्जन्यो यथा सुवृष्टं अन्यूनानतिरि-
 क्तशोभनवृष्टिं वृष्ट्वा प्रजानां सर्वान् कामान्तिर्गविषयान् संपू-
 रयति सम्यक्साधयति एवमेव सवत्सरात्मा नाचिकेतस्तस्य सर्वान्
 मनोरथान् संपूरयति, य एतेन यजेते, य उ चैनमेवं वेद ॥

संवत्सरो वा इत्यादिरूपवान्तर, गतम् ॥

'एष वावेति ॥ स एष नाचिकेतोऽग्निरेवमुक्तेन प्रकारेण
 सवत्सरात्मत्वात्तस्य चादित्याधीनत्वात् 'अग्निर्वाय सवत्सर' ३० इति
 दर्शनात् सवत्सरस्त्वयमग्निरेवेति सवत्सरमयत्वाद्गमिष्य उच्यते,

आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचिक्रेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद ॥ ६२ ॥

अमुं तया लोकमभि जयति शिरश्चिनुत इष्ट-
काप्पद्धं ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णू अन्नपते सप्त ते अग्ने
यत्ते चित्तमयं वावोशन् ह वै तस्मै हेतं यां प्रथमा-
मिष्टकां दशं ॥ १० ॥

लोक आदित्य ओजोस्यूर्ध्वा दिगन्तस्मै ह वै
कामेन ग्रीष्मो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥ हरिः ओम्.

अत एव पुनर्णवः पुन पुनर्णव उज्ज्वल । 'पूर्वपदात्सज्ञायामग'
इति णत्वम् । अग्निमयो हेत्यादि । गतम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविर्गणिते यजुर्वेदभाष्ये शानयशास्त्रे

द्विर्ताय ऋट् दशमोऽनुवाकः

समाप्त प्रशस्तक.

हरि ओम्

अथ द्वादशप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ ^१तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम् तं
काममग्रे । ^२आशाना त्वा विश्वा आशाः । ^३अनु
नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । 'कामो' भूतस्य

^१अथ दिवश्शेनयो नाम सप्तेष्टयस्त्रिहविष्का, प्राग्दीक्षणी
यायास्ताभिर्गजते । तासा सप्तानामेता याज्यानुवाका — 'तुभ्य ता '
इत्याद्या । वैश्वदेव काण्ड, नत्र सप्तानामप्याद्यन्तयोरग्नि का-
मोऽनुमतिश्च, तयोर्मध्येऽन्या देवता आशादय । तेन नवाना
सप्तिष्टकृता विंशतिर्मेत्रा । तेषामेतानि प्रतीकग्रहणानि । तत्राग्रे —
'तुभ्य ता अङ्गिरस्तम विश्वा ' इति गायत्री, 'आश्याम त काममग्रे
तवोती' इति त्रिष्टुप् । एते 'त्वमग्रे रुद्र '* इत्यत्र व्याख्याते ॥

^२अथाशाया — 'आशाना त्वाऽऽशापोभ्य ' इत्यनुष्टुप्, 'विश्वा
आशा मधुना समृताभि' इति त्रिष्टुप् । एते 'पुनर्न '† इत्यत्र
व्याख्याते ॥

^३अथानुमते — 'अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञ ' इत्यनुष्टुप्, 'अन्विदनु
मते त्व मन्यासे' इत्यनुष्टुप् । एते च 'इद वामास्य ‡ इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथ कामस्य — 'कामो भूतस्य भव्यस्य' इत्यनुष्टुप्, 'कामस्तदग्रे
समवर्तताभि' इति त्रिष्टुप् । एते 'जुष्टो दमुना § इत्यत्र व्याख्याते ॥

* स १३१४ † वा २१३ ‡ स ३३११ § वा २४१

कामुस्तदग्रे । 'ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् ।
 'यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । 'आपो भद्रा आदित्वं श्या-
 मि । 'तुभ्यं भरन्ति यो देहाः । पूर्वं देवा अपरेण
 प्राणापानौ । 'हव्यवाहस्विष्टम् ॥ १ ॥
 तुभ्यं ददां ॥ १ ॥

'अथ ब्रह्मण — 'ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्' इति त्रि-
 ष्टुप्, 'पिता विराजामृषम' इति त्रिष्टुप् । एते 'अभ्यस्यत्,'*
 'अहमस्मि'† इत्यनुवाकयोर्व्याख्याते ॥

'अथ यज्ञस्य—'यज्ञो रायो यज्ञः' इति त्रिष्टुप्, 'अयं
 यज्ञो वर्धता गोभिरग्वै' इति त्रिष्टुप् । एते व्याख्याते ॥

'अथापा—'आपो भद्रा घृतमिव, आदित्वं श्याम्युत वा' इति
 त्रिष्टुप्, 'हिरण्यवर्णा' § इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथोपेर्बलिमत—'तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ, यो देहो
 अनमयन्' इति त्रिष्टुप्, 'वृषाऽस्यन्तु' ¶ इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथानुविते—'पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्, प्राणापानौ नभुश्चोत्र'
 इति त्रिष्टुप्, 'वार्त्रहत्याय शत्रवे' *** इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथ सर्वासां स्विष्टम् — 'हव्यवाहमभिमानिवाह, स्विष्टमग्रे'
 इति त्रिष्टुप्, 'नुष्टो दमूना'†† इत्यत्र व्याख्याते ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणं प्रथमाऽनुवाकः

‘देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
 प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
 स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वै-
 च्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभि-
 रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामि-
 ष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्या-
 चक्षते पुरोक्षेण । पुरोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ २ ॥
 ‘तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्राम्यसि ।
 अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
 ते सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं

‘अथासामिष्टीना ब्राह्मणम्—देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ तिरोऽ-
 भवत् अदर्शनमगमत् । यज्ञक्रतवो यूपवन्त । व्याख्यातमश्व
 मेधे* । एष्टय इति । एषणसाधनत्वादेष्टय । अनोरथे आ
 कार । तस्मादेष्टयस्मृत्य इष्टयोऽभून्नित्याचक्षते पुरोक्षत्वाय ।
 विभक्तिव्यत्ययो वा । एष्टीस्ता इष्टय इत्याचक्षते । यद्वा—
 प्रजापतेस्वर्गान्वेषणकाले चेत्यस्य गता इष्टय एष्टय ताश्चेत्या
 दिवश्शयेनयस्सप्त ॥

‘इदानीं क्रमेण विदधाति—तमाशेति ॥ तं स्वर्गमन्विच्छन्त
 प्रजापति आशा लिप्ता अब्रवीत्—हे प्रजापते! आशया

वेत्स्यसीति । स एतमग्रये कामाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभ-
 वत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा
 अस्याशा भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
 त्रं जुहोति । अग्रये कामाय स्वाहाऽऽशायै स्वा-
 हा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गा-
 यं लोकाय स्वाहाऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥

स्वर्गलिप्सया खलु त्वं श्राम्यसि आशा मे संप्रपद्यतामिति,
 सा खल्वाशाऽहमस्मि तस्मात् मां नृ क्षिप्रं यजस्व, अथ
 अनन्तरमेव तवाशा सत्या भविष्यति अभिप्रेतफलवती भवि-
 ष्यति ततश्चानन्तरमेव स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि लप्स्यसे । स
 एतमित्यादि । गतम् । कामाना सावयिता कामसंज्ञोभिः
 प्रथमः, आशा द्वितीया, अनुमतिस्तृतीया । सोत्रेति । अप्रचा-
 दयस्त्रयो हविर्देवताः, प्रजापतिरिष्टेर्द्रष्टा, स्वर्गः प्राप्यः, स्विष्ट-
 कृत् इष्टसादृश्यकारी । एतया उत्तरा व्याख्याताः ॥

‘तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै श्राम्यसि ।
 अहमु वै कामोऽस्मि । मां नु यंजस्व । अर्थ ते
 सत्यः कामो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
 सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टार्कपा-
 लं निरंवपत् । कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य कामो भव-
 ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽग्रे जुहोति । अ-
 ग्नये कामाय स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै
 स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वा-
 हाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ४ ॥ ‘तं ब्रह्माब्रवीत् ।
 प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि । अहमु वै ब्रह्मा-
 स्मि । मां नु यंजस्व । अर्थ ते ब्रह्मण्वान् यज्ञो
 भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स

‘कामः इच्छा शिप्माया उत्तरानं कल्पार्थनेपुणादिन्मा इद-
 मनेन साधयामीति ॥

‘प्रथम आत्मा मन्त्रो वा । प्रक्षयान् ‘अने नूदः’ इति
 नूदि ‘दक्षनुदेषां मन्त्र’ इति मन्त्रुदात्तवष ॥

एतमग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरंवपत् ।
 ब्रह्मणे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
 ब्रह्मण्वान् यज्ञोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमवि-
 न्दत् । ब्रह्मण्वान् ह वा अस्य यज्ञो भवति । अ-
 नु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोत्र जुहोति । अग्रये का-
 माय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्रये
 स्विष्टकृते स्वाहेति ॥५॥ तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजा-
 पते यज्ञेन वै श्राम्यसि । अहमु वै यज्ञोस्मि ।
 मां नु यजस्व । अथ ते सत्यो यज्ञो भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्रये का-
 माय पुरोडाशमष्टाकपालं निरंवपत् । यज्ञाय च-
 रुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो य-
 ज्ञोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह
 वा अस्य यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्द-
 ति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।

सोत्रं जुहोति । अग्रये कामाय स्वाहा यज्ञाय
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
 र्गार्यं लोकाय स्वाहाऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥६॥
 'तमापो'ऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वं कामाश्चि-
 ताः । वयमु वा आपस्मः । अस्मान् यजस्व ।
 अथ त्वयि सर्वे कामाश्चयिष्यन्ते । अनुं स्वर्गं
 लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्रये कामाय पुरो-
 डाशमष्टाकपालं निर्वपत् । अद्रथश्चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्वे कामा अश्रय-
 न्त । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अ-
 स्मिन्कामाश्चयन्ते । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 त्रं जुहोति । अग्रये कामाय स्वाहाऽव्यस्स्वाहा ।
 अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गार्यं लोका-
 य स्वाहाऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥७॥ 'तमग्निर्वि-
 लिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्रये वै बलिमते सर्वाणि

१'आपो यज्ञस्योदनद्वारेण इष्टिसाधन्य' ॥

१'अग्निर्विलिषान्नाय । बलिः पूजा ॥

भूतानि वलिः हरन्ति । अहम् वा अग्निर्वलिमान-
स्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि
वलिः हरिष्यन्ति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।
स एतमग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । अग्रये वलिमते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि वलिमहरन् । अनुं
स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि ह वा अस्मै भूता-
नि वलिः हरन्ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं
जुहोति । अग्रये कामाय स्वाहाऽग्रये वलिमते
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
८ ॥ ^१तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लो-
कमनुं विविथ्सति । अहम् वा अनुवित्तिरस्मि ।
मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भविष्यति ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । न एतमग्रये का-
माय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अनुवित्त्यै

चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽ-
 नुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या
 ह वा अस्यानुवित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं
 विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवि-
 त्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजार्पतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
 १ ॥ 'ता वा एतास्तु स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।
 दिवश्चयेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा रं-
 क्षति । कामो द्वितीया । ब्रह्म तृतीया । यज्ञ-
 श्वेतुर्थी । आपः पञ्चमी । अग्निर्वलिमान्ष्टमी ।
 अनुवित्तिस्तप्तमी । अनु ह वै स्वर्गं लोकं वि-

'ता वा इत्यादि ॥ द्योक्तलक्षणाः ताः सप्तेष्टयः स्वर्गस्य
 द्वारः द्वारस्थानीया प्राप्युपाया इत्यर्थः । एता नानामार्गाः
 दिवश्चयेनयः दिवो द्युलोकाय प्रापयिष्य । 'इयं गती' आ-
 णादिको निप्रत्ययः, एवं च । अनुवित्तय इति वाऽऽमां
 नाम, अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गलामहेतुव्यान् । तासां मध्ये प्रथ-
 मा द्वारमाशा रक्षति देवतात्वेन वर्तमाना अभिषन् माधयति ।
 कामादयो द्वितीयाद्या रक्षन्ति । अनु ह वा इत्यादि स्तुतिर्गता ॥

न्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य
एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उं चैना एवं वेद । ^{१०}ता-
स्वन्विष्टि । पृष्ठौहीवरां दद्यात्कंसं च । स्त्रियै
चाभारं समृद्धये ॥ १० ॥ २ ॥

तपसा देवा देवतामग्रं आयन् । तपसर्पय-
स्स्वरन्वविन्दन् । तपसा सप्तत्नान्प्रणुदामारांतीः ।

^{१०}तास्वित्यादि ॥ अन्विष्टि इष्टाविष्टौ एतानि दद्यात् तद
भीप्सितफलसमृद्धये भवति । तत्र पृष्ठौही चतुर्वर्पा गौ वरिष्ठा
पृष्ठौहीवरा प्रसूता प्रासगर्भा वा । कंसं भाजनं किञ्चिन् ।
स्त्रियै च आभारं किञ्चिदाभरणं दद्यात् ॥

इति तृतीय काण्डक द्वितीयाऽध्यायः

अथापावा नाम पक्षेष्टय । वैश्वदेव काण्डम् । एताश्च
त्रिहविष्का । उदवसानायानन्तरमेताभिर्यजते । आसामाद्यन्तयो
रग्रचनुमत्योर्मध्ये तपआदय पञ्च देवता । तत्र तासामेता
याज्यानुवाक्या 'तपसा देवा' इत्याद्या । अग्रचनुमतिस्विष्ट-
कृतामन्ते वक्ष्यन्ते * । तत्र तपस — प्रथमा बृहती । तपसा
प्रष्टेन देवा इन्द्रादय अग्रे आदौ देवता आयन् अग
च्छन् । ऋषयो दर्शनवन्त तपसैव स्वरन्वविन्दन् अनुक्रमे

* कृता दिवसग्नेष्टिषु गात इति, पा ॥

येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति । प्रथमजं देवः ह-
विषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत् । स
एव पुत्रस्त पिता स माता । तपो ह यक्षं प्रथ-
मः संवभूव । श्रद्धया देवो देवत्वमंभुते । श्रद्धा
प्रतिष्ठा लोकस्य देवी ॥ ११ ॥ सा नो जुषाणोष

णालभन्त । तस्माद्वयमपि तपसा सपत्नान् शत्रून् अरातीः
अदानशीलान् मणुदाम प्रकर्षेण नाशयामः । तपो विशेष्यते—
येन तपसा इदं विश्वं परिभूतं सर्वत उत्पन्नं सर्वतो व्याप्तं
वा यत्किञ्चित्छेतनं वा विद्यते तदिदं विश्वं येन परिभूतं तेन
तपसेति ॥

‘प्रथमजमिति त्रिटुप् ॥ प्रथमजं अग्रे जातं देवं दीप्त-
तमं स्वयंभु स्वयमेव भूतं अनन्यजनितं नित्यसंनिहितत्वादीश्वरे,
ब्रह्म परिवृत्तं परमं सर्वस्मात्प्रकृष्टं ईदृशं यत्तपः तदेव वयं
हविषा परिचरेम । पुनश्च तपो वर्णयति—तदेव तपः पुत्रः
पिता माता च, तत्कार्यकरणात् । प्रथमजमिति यदुक्तं तत्स-
मर्थयते—तपः खलु यक्षं यजनीयं पूज्यं प्रथमं सर्वस्यादौ
संवभूव संपद्यते स्म । यद्वा—परं ब्रह्म यत्स्वरूपं प्रथमं आदौ
तप एव संवभूव तपसो महिम्ना तादृशं ब्रह्माभूदिति ॥

‘अथ श्रद्धाया’—श्रद्धयेति विराट् ॥ देवस्तर्षोपि श्रद्धया देव-
त्वमंभुते आश्रुत । यद्वा—यस्तर्षोपि जनो देवो भूत्वा दीप्तिमान्
भूत्वा देवत्वं प्राप्नोति श्रद्धया । किञ्च—लोकस्य सर्वस्य श्रद्धा

यज्ञमागात् । कामवत्साऽमृतं दुहाना । 'श्रद्धा दे-
वी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री जगतः प्र-
तिष्ठा । तां श्रद्धां हविषा यजामहे । सा नो
लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधिप-
त्री । 'आगात्सत्यं' हविरिदं जुषाणम् । यस्मा-
द्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हवि-

मतिष्ठा स्थितिहेतुः । देवी दीप्तिमती । सा तादृशी श्रद्धा
अस्माकं यज्ञमुपागात् आगच्छतु जुषाणा प्रीयमाणा कामवत्सा
कामस्थानीयवत्सा अमृतं अमरणमपि पुरुषेभ्यो दुहाना क्षरन्ती ।
पुरुषाणां काम एवाभिमतक्षरणहेतुः, कामवत्सेत्युक्तम् ॥

'श्रद्धा देवी इति शकरी पञ्चपदा ॥ ऋतस्य यज्ञस्य
प्रथमजा उपकारकत्वेनारम्भ एव जाता देवी श्रद्धा । विश्वस्य
जगतः भर्त्री पोषयित्री मतिष्ठा स्थितिहेतुश्च । तां तादृशीं
श्रद्धां वयं हविषा एतेन यजामहे । साऽस्माभिरिष्टा अस्म-
भ्यं अमृतं अविनाशं लोकं स्यान्नं दधातु ददातु । भुवनस्य
मूत्रजातस्य सर्वस्य ईशाना देवी अधिपत्री अधिकं पालयित्री
च । तस्मात् सा नो लोकममृतं दधात्विति ॥

अथ सत्यस्य—आगादिति ॥ अतः परं सर्वास्त्रिष्टुभः । आगात्
आगच्छतु । सत्यं सत्यात्पिता देवता इदमस्मदीयं हविः
जुषाणं सेमानं, यद्वा—जुषाणं प्रीयमाणं सत् इदं हविरागान् ।

पां घृतेन ॥ १२ ॥ यथा देवैस्संधमादं मदेम । 'य-
स्य' प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्वेवा जज्ञिरे भुवनं
च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुष्यज्ञं न आगात् । ब्रह्माहु-
तीरूपमोदमानम् । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव ।
नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देव-
स्सहसस्सर्हीयान् । स नो जुषाण उप यज्ञमा-

यस्मात्सत्याद्विश्वे देवा जज्ञिरे, भुवनं च विश्वं जज्ञे, तस्मै
सत्याय घृतेनानेन हविषा विधेम परिचरेम । किमर्थमिति
चेत्—यथा वयं देवैस्संधमादं सहस्थानं मदेम तदनु रूपं वि-
धेम । मदं तृप्तियोगे पुरादिराधृषीणो द्रष्टव्यः ॥

'यस्येति ॥ यस्य सत्यस्य प्रतिष्ठा स्थानं उरु विस्तीर्णं
अन्तरिक्षं तद्वद्विस्तीर्णमिति यावत् । यस्मात् सर्वे देवा भुवनं
च जज्ञिरे । गतम् । तत्तादृशं सत्यं अस्माकं यज्ञमुपागात्
उपगच्छतु । कीदृशं सत्^१ अर्चतु पूजयन् अस्मद्यज्ञं प्रश-
सतु तुष्यदिति यावत् । ब्रह्मा परिवृद्ध आहुतीः अस्मदीया
उपमोदमानम् ॥

^१ अथ मनसः—मनसो वश इति ॥ इदं विश्वं मनसो वशे
विधेयत्वे बभूव भवति वर्तते, बन्धमोक्षयोरपि तन्निमित्तत्वात् ।
अयं तु नान्यस्य कस्याचिदपि वशं विधेयत्वं अन्वियाय अनु-
गच्छति, इन्द्रियादीनामपि स्वस्यैव विधेयत्वात् । तस्मात् मनो-
नामाऽऽ भीष्मो देवः दुर्धर्षः परमस्वतन्त्रः कश्चिदेव । सहसः

गात् । 'आकूतीनामधिपतिं चेतसां च ॥ १३ ॥
 संकल्पजृतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह
 वर्धयन्तः । उपहृवैऽस्य सुमतौ स्याम । 'चरणं प-
 वित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृता-
 नि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मा-

सहस्रतः बलवतोपि सहोयान् सहस्रतरः । 'विन्मतोलुक्' इति
 लुक् । स मनआत्मा देवोऽस्माकं यज्ञं जुषाणः उषागच्छतु ॥

१ आकूतीनामिति ॥ आकूतीनां अभिप्रायाणामध्यवसायानां
 अधिपतिं अधिकं पातारमुत्पादकं चेतसां चित्तवृत्तीनां सर्वज्ञा-
 नविकल्पानां चाधिपतिं, संकल्पजृतिं मंकल्पः जृतिर्गीतरस्येति सं-
 कल्पजृतिः तत्कारित्वात्, देवं देवनशीलं व्याहर्तृत्वभावं, वि-
 पश्चिं मेधाविनं ईदृशं मनआत्मकं देवं राजानं दीप्यमानं
 इहोपहृवे यज्ञे वर्धयन्तः स्तुत्यादिभिस्त्वमर्धयन्तो वयं अस्य देव-
 स्य सुमतौ कल्याणचुद्धावनुग्रहात्मिकायां स्याम मृषास्म ॥

१ अथ चरणस्य—चरणं पवित्रमिति ॥ धर्म इति चरणं
 धर्मः पवित्रं शोधकं विततं विस्तीर्णं पुराणं सर्वेभ्यः पूर्वं वि-
 द्यमानशीदृशेन येन पूतश्शुद्धो जनो दुष्कृतानि पापानि तरति
 नाशयति, तेन तादृशेन पवित्रेण शोधकान् शुद्धेन स्वयमप्यधर्म-
 रहितेन धर्मेण पूताः क्षालितमर्वदुष्टता वयं पाप्मानं अशर्मं
 सर्वं प्राचीनमपि अरार्तिं अज्ञानशीलं सर्वश्रेयसां बाधनं अनि-
 तरेण अतिरुम्य पुण्यं स्यात्तं गच्छेम ॥

नमराति तरेम । ¹⁰लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् ।
 ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा
 बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितान्द-
 धातु । "अग्निर्मूर्धा भुवः । "अनु नोऽद्यानुमति-
 रन्विदनुमते त्वम् । ¹¹हव्यवाहः स्विष्टम् ॥ १४ ॥
 देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ॥ ३

¹⁰लोकस्येत्यादि ॥ लोकस्य प्रकाशवत् स्थानस्य स्वर्गो
 दे द्वार मासिहेतु, अर्चिमत् अर्चनवत् सर्वैरपि पूज्यम् । 'इत्
 सर्वधातुभ्य' इतीन्प्रत्यय, 'हस्वनुङ्चा मनुप्' इति मनुप
 उदात्तत्वम् । पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मत् दीप्तिमत् भ्राजमानं
 उज्ज्वलितं महस्वत् ज्योतिमत्, अमृतस्य धाराः बहुधा बहु-
 प्रकारा दोहमानं धार्मिकेभ्य उत्पादयत् ईदृशं चरणं नः
 अस्मान् सुधितान् सुष्ठु निहितान् लोके दधातु स्थापयतु ।
 'सुधितवमुधित' इति निपात्यते ॥

¹¹अथ पण्णा प्रतीकग्रहण, तत्राग्रे — 'अग्निर्मूर्धा' इति
 गायत्री, 'भुवो यज्ञस्य' इति त्रिष्टुप् । व्याख्याते* ॥

¹²अथानुमते — 'अनु नेद्य' इति, 'अन्विदनुमते' इति । प्रथमेऽ
 नुवाके गते† ॥

¹³अथ स्विष्टमृत — 'हव्यवाह, स्विष्ट' इति ॥ एते च तत्रैव गते‡ ॥
 इति तृतीये काठके तृतीयोऽनुवाकः ।

'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
 प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
 स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वै-
 च्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभि-
 रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीना-
 मिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय
 इत्याचक्षते पुरोक्षेण । पुरोक्षं प्रिया इव हि देवाः
 ॥ १५ ॥ ^२तं तपोब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै
 श्राम्यसि । अहमु वै तपोस्मि । मां नु यज-
 स्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु
 स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमुष्टाकपा-
 लं निरवपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लो-
 कमविन्दत् । सत्यः ह वा अस्य तपो भवति ।
 अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा य-
 जते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये

'देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् * ॥

^२तं तपोऽब्रवीदिति ॥ उपवासादिकं शेषकं तप. ॥

स्वाहा तर्पसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १६ ॥ 'तः श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते
 श्रद्धया वै श्राम्यसि । अहम् वै श्रद्धाऽस्मि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति । अनु
 स्वर्गं लोकं वेधस्यसीति । स एतमाग्नेयमुष्टाकपालं
 निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽभवत् । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य श्रद्धा भवति ।
 अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा य-
 जते । यं उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये
 स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १७ ॥ 'तः सत्यमब्रवीत् । प्रजापते
 सत्येन वै श्राम्यसि । अहम् वै सत्यमस्मि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्यः सत्यं भविष्यति ।

^३श्रद्धा श्रुतिस्मृत्यादिकर्मादरः ॥

^४सति साधु सत्यं तथाभावः ॥

अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमुष्टा-
कंपालं निरवपत् । सत्यायं चरुम् । अनुमत्यै च-
रुम् । ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् । अनुं
स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य सत्यं
भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
विषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति ।
अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १८ ॥ 'तं मनोव्रवीत् । प्र-
जापते मनसा वै श्राम्यसि । अहमु वै मनोस्मि ।
मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो भविष्यति ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमु-
ष्टाकंपालं निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै
चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य मनो भवति ।
अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते ।
य उं चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये स्वाहा

मनस्से स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वा-
 हा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १९ ॥ ^६तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते
 चरणेन वै श्राम्यसि । अहम् वै चरणमस्मि ।
 मां नु यजस्व । अयं ते सत्यं चरणं भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु
 स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य चरणं
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति ।
 अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ २० ॥ ^७ता वा एताः पञ्च

^६चरणं धर्म ॥

^७ता एताः तप प्रभृतिदेवताका पञ्चेष्टयोऽपाधा नाम पापा-
 पधातेहेतवः, अनुवित्तयः अनुक्रमेणोष्टलापहेतवः, स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारस्थानीया । तासां मध्ये प्रथमाभिष्टि तपो रक्षतीत्यादि गतम्* ॥

स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपांघ्रा अनुवित्तयो नाम ।
 तपः प्रथमा रक्षति । श्रद्धा द्वितीया । सत्यं तृ-
 तीया । मनश्चतुर्थी । चरणं पञ्चमी । ^१अनु
 ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे
 लोके भवति । य एताभिरितिभिर्निर्यजते । य उ
 चैना एवं वेद । तास्वन्विति । पृष्ठौहीवरां दद्या-
 त्कसं च । स्त्रियै चाभारः समृद्धये ॥ २१ ॥ ४ ॥

^१ब्रह्म वै चतुरहोतारः । चतुरहोतृभ्योऽधि य-
 जो निर्मितः । नैनः शतम् । नाभिचरितुमार्ग-

^१अनु ह वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तृतीये काठके चतुर्थोऽनुवाकः.

^१अयं चातुर्होत्राग्निकाण्डः हव्यमाडापेयः एकोऽनुवाकः—ब्रह्म
 वै चतुर्होतार इत्यादि ॥ ब्रह्म आत्मा, तदेव चतुर्होतारः
 दशहोत्रादिसप्तहोत्रान्ताः पद्यानुवाकाः 'नित्तिस्वर्'† इत्यादयः ।
 आत्मलात्मनित्याहूतः प्रजापतेरात्मा दशहूतवादिहेतुसप्तदशहोत्रादि-
 रूपेणाविस्मवत्, ते च सर्वेऽपि दशहोत्रादयश्चतुर्होतारः । यथो-
 क्तम्—'अयं कस्माच्चतुर्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो ते चतु-
 र्होता'‡ इति । तेभ्यश्चतुर्होतृभ्योऽधिपज्ञो निर्मितः तत्प्रधान

च्छति । य एवं वेद । ^१यो ह वै चतुरहोतृणां च-
तुरहोतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै
दिशः कल्पन्ते । ^२वाचस्पतिर् होता दशहोतृ-
णाम् । पृथिवी होता चतुरहोतृणाम् ॥ २२ ॥
अग्निर् होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्योता षड्होतृणाम् ।

उदपादि चातुर्होत्राण्य । एवमेतेषा ब्रह्मत्वमेभ्यश्च यज्ञोत्पत्ति
यो वेद जानाति एनं वेदितार शप्तं शाप अभिचरितमभि-
चार श्येनादिक्रतु तदुभयमपि नागच्छति न सृशति ॥

^१यो हेति ॥ अथैषा पञ्चाना चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्वमपि
यो वेद अस्मै सर्वा दिशः कल्पन्ते इष्टसिद्धये भवन्ति ।
सर्वे वा दिग्वासिनोऽस्य विधेया इति ॥

^२तदुभयमिदानीं दर्शयन्ति—वाचस्पतिरित्यादि ॥ छत्रिन्या-
येन होतृसहिता अध्वर्यादयोऽप्यृत्विजो होतार, होत्रादित्वाद्वा ।
चत्वारो होतार ऋत्विजो विलक्षणा प्रत्यनुवाक येषा ते च-
तुर्होतार । पञ्चस्वनुवाकेषु च ते भिद्यन्ते । प्रथमे वाक्प-
त्यादय, उपवक्ता, ब्रह्म, हवि, अग्नीत् । द्वितीये षुषिव्या-
दय । तृतीयेऽग्न्यादय । चतुर्थे वागादय, अभिगरो ब्रह्मा ।
अत एव वचनात् ‘सूर्य ते चक्षुः’* इत्यस्य षड्होतृग्रहणं, तस्य
होतृरहितत्वात् । पञ्चमे महाहविरादय । एव विलक्षणहोत्रा-

महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां
चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै
दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । 'एषा वै सर्वविद्या ।
एतद्वै पञ्चमम् । एषा पङ्क्तिस्स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसा-
यनिस्स्रुतिः ॥ २३ ॥ एतान् योऽध्येत्यच्छदिर्दुरुशे
यावत्तरसम् । स्वरेति । अनपत्रवस्सर्वमायुरेति ।

दिचतुष्टयवच्चाच्चतुर्होतार एते । 'ऋतश्छन्दसि' इति द्विविधः
ततो भावप्रत्ययः, तस्य सतिशिष्टत्वादुदात्तत्वम् । अथ पञ्चम-
कार होतृत्वमेषा, पञ्चस्वनुवाकेषु तस्य भिन्नत्वात्, पञ्चानां हो-
तृत्वानां समाहार पञ्चहोतृत्वम् । 'अनिगन्त' इत्युत्तरपदे व्यत्ययेन
द्विगुस्वरः, बहुव्रीहिरेव वा चतुर्होतृत्वमित्यनुवादाद्यर्थः । अयमर्थः —
यश्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्व होत्रादिचतुष्टयवच्च, अथो अपिच एषा
इदं चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्व पञ्चमकारेण तद्वच्च यो वेदेति ।
सर्वा हास्मा इति । पूर्वं विदित्वा यष्टु फल, इदं तु वेदितुरेव ॥

'एषा वा इति ॥ एते पञ्चाध्याया सर्वविद्या सर्वविद्या-
पुण्यफलहेतवः सर्वविद्यापेश स्वीत्वम् । एतत् भेषजं, एतेऽनुवा-
कास्सर्वानिष्टोपशमनभेषजनस्यानीयाः, भेषजापेश नपुमस्त्वम् । एष
सर्वत्र । एतेऽनुवागास्स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसायनिः आर्ज-
वेन गमनमायनभूता स्रुतिः मार्गः । 'अञ्जस उपमन्यान्' इति
तृतीयाया अट्ठह । स्रुतिर्विशेष्यने—पङ्क्तिः पञ्चपदा पञ्चा-

विन्दते प्रजाम् । रायस्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्च-
सी भवति । एतान् योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् ।
प्रजां पितृन् । 'एतान् वा अरुण औपवेशिविदा-
ञ्चकार ॥ २४ ॥ एतैरविवादमपाजयत् । अथो
विश्वं प्राप्मानम् । स्वर्ययौ ॥ एतान् योऽध्यैति ।

ध्यायीरूपत्वात् । यद्वा—एषा पङ्क्तिः पञ्चाध्यायी स्वर्गस्याज-
सायनि स्तुति । अथ एताननुवाकान् योऽध्यैति अधीते ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथवा अध्यैति अधिगच्छति अर्थमनुसद-
धान पठति । 'एत्येधत्पृष्टु' इति वृद्धि । अछदिदर्शे अ-
गृहदर्शने प्रदेशे अग्नये । छान्दस ह्युच्यदात्तत्वं । यद्वा—
न गृहदर्शने । असमस्त एव निषेधवचनोऽकार । यावत्तरसं
यथाबलं शक्तिमवयन् । पूर्ववद्ब्रुच्यदात्तत्वं छान्दस, असमाप्तो वा ।
तर एव तरस तेनेत्यर्थः । स्वरेति प्राप्नोति, अनपन्नवः वक्त-
व्यान्तरावशिष्ट वचनमपन्नव तद्रहितोऽनपन्नव । वच्यादेशाभा-
वश्छान्दस । इष्टम्भूतो योऽधीते स सर्वं पुरुषायुषं जीवति,
लभते च प्रजा भूयिष्ठा, रायस्पोषं धनं पुष्टिं गौपत्यं गोस्वा-
मित्वं च विन्दति, ब्रह्मवर्चसी च भवति । औपवेशिविदोऽप्यनेन
आत्मानं प्रजां च पितृंश्च प्रीणयति ॥

'एतान् वा इत्यादि ॥ अरुणो नाम उपवेशस्यापत्यं विदा
ञ्चकार यापातध्येन एतान् विदितवान् । 'उपविदनागृह्य'
इत्याप्रत्ययः, अदन्तत्वाच्चबुधगुणाभावः । ततस्त एतैर्विदिते

अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्व-
रेति । १ एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायु-
ष्कामः । प्रजापशुकामो वा ॥ २५ ॥ २ पुरस्ताद-
शंहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदम् । हृदयं यजु-
षी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । प-
श्चादुदञ्चं पश्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं पशूहोतारम् ।

अधिवादं अपाजयत्, उपरिवक्ता अधिवाद । य एन वादे
न्यग्भाषयति तमपाजयत् । विश्वं च पाप्मानमपाजयत्, ययौ
च स्वर्गम् । एतानित्यादिरध्येतु फलनिर्देश ॥

१ एतैरित्यादि ॥ एतैरेव महाप्रभावे दशहोत्रादिभि साम
थ्यात् सग्रहेस्तद्वदयेत्सप्रतिग्रहेस्तसमारयजुर्भिस्तपस्वीके अग्निं चि-
न्वीत, स्वर्गकामो वा आयुष्कामो वा प्रजा पशूश्च काम-
यमानो वा । प्रजापशुशब्दात् दृष्ट्वात् 'शीलिकामि' इत्यादिना
णप्रत्यय, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । तत्र प्रजापशूना कथयित्वा
वतात्वात् 'देवताद्वे च' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

२ इदानीमुपधानक्रम दर्शयति—पुरस्तादित्यादि ॥ अग्रेण दर्भ-
स्तम्ब दक्षिणत आरभ्य उदञ्चं दशहोतारमुपदधाति । यावत्पदं
यावन्ति पदानि दशसंख्यानि तावतीरिष्ट्वा उपदधाति 'चित्ति-
स्तुक्,* तथा देवतया' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः । पदग्रहण ग्रह-

उपरिष्ठात्प्राञ्चः सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि
पन्त्यश्च । यथाऽवकाशं ग्रहान् । यथाऽवकाशं प्र-
तिग्रहान् लोकपूणाश्च । सर्वा हास्यैता देवताः प्री-
ता अभीष्टा भवन्ति ॥ २६ ॥ सदैवमग्निं चिनुते ।

निवृत्त्यर्थं, वक्ष्यति च—‘यथाऽवकाशं ग्रहान्’ इति । हृदय-
मिति दशहोतृहृदय, एकामिष्टका ‘सुवर्णं घर्म’^१ इत्यारम्य ‘ब्रह्मे-
न्द्रम्’^१ इत्यतः प्राक् । यजुषी इति द्वे इष्टके सभारयजुषी
‘अग्निर्यजुर्भिः । सविता स्तोमैः’^२ इति । पत्रयौ च द्वे इष्टके
देवपत्रयौ ‘सेनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पते’^३ इति । दक्षिणत इ-
त्यादि । प्राञ्चं प्रागारभ्य प्राग्नीतिक, एव सर्वं, यावत्पद-
मिसादि समानम् । हृदयादीन्युत्तराणि गृह्यन्ते । उपरिष्ठादि-
ति दर्भस्तम्बस्य । हृदयमिति सप्तहोतृहृदय ‘इन्द्रो राजा’^४ इ-
त्यारम्याऽन्तादनुवाकस्य । यजूपि शिष्टानि त्रयोदश पत्रय शिष्टा
आन्तादनुवाकस्य । यथाऽवकाशं अन्तराळानुपधानेषु ग्रहान्
‘वाचस्पते विधे नामन्’^५ इत्याद्यान् ग्रहान् ‘देवस्य त्वा’^६ इ-
त्याद्यान् ‘उत्तानस्त्वाङ्गीरस प्रतिगृह्णातु’^७ इत्यन्तान् ‘अग्नये हि-
रण्य, सोमाय वास’^८ इत्याद्यात्मकान् । लोकपूणा व्याख्याता.^९ ।
एवं चिन्वानस्य सर्वा देवताः प्रीताः नर्षिता अभीष्टाः पू-
जिताश्च भवन्ति । सदैवं देवसहितं देवाह्मेवाग्निं चिनुते य
एवं चिन्वान ॥

^१ आ. ३-११.^२ आ. ३-८.^३ ३-९.^४ आ. ३-१.^५ आ. ३-१०.^६ आ. ३-११ ९.

८ रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रैणैव
 पाप्मानं भ्रातृव्यं स्तृणुते । पक्षस्संमितश्चेतव्यः ।
 एतावान् वै रथः । यार्वत्पक्षः । रथसंमितमेव
 चिनुते । ९ इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति ।
 अथो अग्निष्टोमेन ॥ २७ ॥ अन्तरिक्षमुक्थ्येन ।
 स्वरतिरात्रेण । सर्वान्लोकानंहिनेन । अथो सत्रेण ।
 १० वरो दक्षिणा । वरैणैव वरं स्पृणोति । आत्मा
 हि वरः । ११ एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एक-

८ रथसंमित इत्यादि ॥ रथेन संमितः रथप्रमाणः । वज्रो
 रथः वज्रतृतीयांशत्वात् 'स्पचस्तृतीयं रथस्तृतीयं' इति । स्तृ-
 णुते हिनस्ति । पक्षस्संमितः पक्षसा चक्रेण तुल्यप्रमाणः च-
 क्रप्रधानत्वाद्रथस्य । तदतिरेकेण रथो नास्ति, तस्मात्पक्षसंमितो
 रथसंमित इति ॥

९ इममेवेत्यादि ॥ पशुबन्धादिभिरेकैकलोकजयः अहीनेन सत्रेण
 चानन्तलोकजयः, तस्मात्पशुबन्धादिष्वयं चेतव्य, येन पशुबन्धा-
 दियाजी सर्वान् लोकानभिजयतीति भावः ॥

१० वर इति ॥ वरिष्ठं द्रव्यं गवादि, तेन वरेण वरं
 आत्मानमेव स्पृणोति ग्रीणयति ॥

११ एकविंशतिरिति ॥ विंशतिर्व्यस्यः । एकविंश इति ।
 सप्तदशः प्रजापतिः त्रय इमे लोकाः अमावादित्य एकविंशः,

वि॒शो वा इ॒तस्स्वर्गो लो॒कः । प्र स्वर्गं लो॒कमा॒-
 प्रोति ॥ २८ ॥ अ॒सावा॑दित्य एकवि॒शः । अ॒मु॒-
 मे॒वा॒दित्यमा॑प्रोति । श्रु॒तं द॑दाति । श्रु॒तायुः पुरु॑ष-
 श्रु॒तेन्द्रि॒यः । आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । स॒हस्रं
 द॑दाति । स॒हस्रं॑तंमि॒तस्स्वर्गो लो॒कः । स्वर्ग॑स्य
 लो॒कस्या॒भिजि॑त्यै । 'अ॒न्वि॒ष्टकं॑ दक्षि॒णा द॑दाति ।
 सर्वा॑णि वया॒सि ॥ २९ ॥ सर्व॑स्याप्स्यै । सर्व॑स्या-
 व॒रु॒ष्यै । ^{१३}यदि॑ न वि॒न्देत् । म॒न्थानै॑ताव॒तो द॑द्या-
 दो॒द॒नान् वा । अ॒श्रुते॑ तं का॒मम् । यस्मै॑ का॒-
 मा॒या॒ग्निश्ची॒यते॑ । ^{१४}प॒ष्ठौही॑ त्वन्त॒र्वती॑ दद्यात् । सा

स एव स्वर्ग इति । न लोकमात्र, आदित्यमेवाप्रोति । शतमि
 त्यादि । गतम् । सहस्रसंमित इति बहुमूल्य इत्यर्थः ॥

^{१३}अन्विष्टकमिति ॥ इष्टकायामिष्टकाया सर्वाणि वयासि
 द्रव्याणि । सर्वेण वयसा बाल्येन तारुण्येन वार्षिक्येन वा
 उपलक्षितानि ददाति, तन् सर्वस्य लाभाय वशीकरणाय च भवति ॥

^{१४}यदि न विन्देतेति ॥ यदि सर्वाणि वयासि न भजे
 एतावत्सख्यान् मन्थान् द्रवसयुक्तान् सक्तून् ओदनान्वा दद्यात् ।
 सर्वं कामं प्रेप्सितं अश्रुते ॥

^{१५}पष्ठौहीमिति ॥ चतुर्वर्षमन्तर्वतीम् । 'वा छन्दसि नुग्विधिः'
 इति नुगभावः । अस्या अवश्यं देयत्वाय तुशब्दः । सा

हि सर्वाणि वयांसि । सर्वस्याप्यै । सर्वस्याव-
 रुध्यै ॥ ३० ॥ हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव
 स्वर्गं लोकमेति । वासो ददाति । तेनायुः प्रतिर-
 ते । वेदितृतीये यजेत । त्रिपत्या हि देवाः । स-
 संत्यमग्निं चिनुते । "तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रू-
 यात् । नेतरेषु यज्ञेषु । "यो ह वै चतुरहोतृननुस-
 वनं तर्पयितुव्यान् वेद ॥ ३१ ॥ तृप्यति प्रजयां
 पशुभिः । उपैतः सोमपीथो नमति । एते वै च-
 तुरहोतारोऽनुसवनं तर्पयितुव्याः । ये ब्राह्मणा व-
 ह्नुविदः । तेभ्यो यद्वक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टः

हीति । सर्वैर्व्योभिस्तुल्या । गनमन्यत् । प्रतिरते वर्धयति ।
 वेदितृतीय इति वेद्याश्चंशे । त्रिपत्या इति । त्रित्वेन
 सत्यत्वं येषां ते तथोक्ताः । सुषामादित्यात् पत्वम् । एवं पुर्वेन
 मससं सत्यसहितं कल्याणसंवादिनं अग्निं चिनुते ॥

"तदेतदित्यादि ॥ यदेतत् 'वेदितृतीये यजेत' इत्यन्तं ब्राह्मणं
 पशुबन्धे ब्रूयात् यदाऽयमग्निः पशुबन्धे क्रियते तदैव । यदा
 त्विनेषु यज्ञेषु क्रियते न तदानीं ब्रूयात् ॥

"यो ह वा इति ॥ अनुसवनं सवने सवने सोमपीथः सोम-
 पानं एनमुपनमति पुनः पुनः सोमेन यजते । यद्विदः पशु-

स्यात् । अग्निमस्य वृज्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
 दद्यात् । स्विष्टमेवैतत्क्रियते । नास्याग्निं वृज्जते ॥
 ३२ ॥ हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिका-
 ण्डं यज्ञपुरुषा संर्मितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि
 हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् ।
 तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते । ^{१७}अग्निं
 चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा । वी-
 र्येण वा एष व्यृद्धयते । योऽग्निं चिनुते ॥ ३३ ॥
 यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति । ब्रह्मणस्तायु-
 ज्यः सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
 सायुज्यम् । सार्ष्टिनां समानलोकतामाप्नोति । य

ज्ञेवदार्थविद । वृज्जीरन् वर्जयेरन् । गतमन्यत् । अङ्गुलिकाण्डं
 उत्तमं अङ्गुलेरुपरि पर्व यज्ञस्य च पर्व यजमान । अक्ता
 इति आज्येन 'तेजो घृत' इति स्तुतेः ॥

^{१७}अग्निं चित्त्वेत्यादि ॥ मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत । अग्निं
 चिन्वानो हि वीर्येण वियुज्यते तपसा क्षीणवीर्यो भवति, न
 त्रान्यतरेण यागेन सर्वं वीर्यमस्मिन् स्थापयति । अथेतमाग्निं
 चिन्वानः एतं एवमहिमानं विद्वांश्च ब्रह्मणस्तायुज्यं सलोकतां

एतमग्निं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । एतदेव
सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते ॥ ३४ ॥

होता चतुरहोतृणां सुतिश्चकार वा भवन्त्य-
ग्निष्टोमेनाप्नोति वयारसि वयारसि सर्वस्याप्यै
सर्वस्यावरुध्यै वेदं वृञ्जते चिनुते नवं च ॥ ५ ॥

यञ्चामृतं यञ्च मर्त्यम् । यञ्च प्राणिंति यञ्च
न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां दधे ।

चामोति ब्रह्ममयत्वादशहोत्रादीना 'ब्रह्म वै चतुर्होतार' इति ।
तथा एतासा देवतानां दशहोत्रादीना सायुज्यं समानयोगत्वं
सार्ष्टितां समानशरीरत्वं समानलोकता एकलोकता चामोति ।
सावित्रेऽप्यप्राजेतद्ब्राह्मणं यदिदं चातुर्होत्रे उक्तं, अथो अ
पिच एतदेव नाचिकेतेऽप्यग्नौ ब्राह्मणं विधिरित्यर्थः ॥

इति तृतीये पात्रके पञ्चमाऽनुवाकः

अथ वैश्वसृजराण्ड हव्यवाडार्पण—यञ्चामृतमित्यादयश्चत्वारोऽ
नुवाका । तत्र सन्ति परिमण्डलास्तिस्रो लेखा । तस्यां माहा
यामष्टादशोपदधाति—यञ्चामृतमिति ॥ सर्वा पङ्क्तयो यनुरन्ता
अनुष्टुपो वा । यच्च किञ्चिदिह अमृतं मरणरहितं नित्यं, यच्च
किञ्चिन्मर्त्यं मरणशीलमनित्यं, यच्च किञ्चिन् प्राणिंति उच्यु
सिति, यच्च किञ्चिन् न प्राणिनि सत्यं तदिष्टरात्येन मरु-

तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गु-
 वा सीद । 'सर्वास्त्रियस्सर्वान्पुंसः । सर्वं न-
 स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः । 'यावन्तः प्रांसवो
 भूमेः ॥ ३५ ॥ संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः ।
 'यावन्त ऊपाः पशूनाम् । पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः ।
 सर्वास्ताः । 'यावन्तीस्सिकतास्सर्वाः । अप्सवन्त-

स्यम् । इष्टकोपेत स्त्रीत्व बहुत्व च इष्टकालेन कामदुघाः
 सर्वाभिमतसिद्धिहेतु नुपदधे । यदा त्वामुपदध इति शेष । त्व-
 मपि तादृशी तेन ऋषिणा मन्त्रेण, ब्रह्मणा उपधानकर्मणा,
 तया देवतया सर्वदेवतात्मकेनात्मना अङ्गिरसामिव अस्माकमपि
 ध्रुवा निश्चला सीद । एतयैवोत्तरा व्याख्याता । सर्वास्ता
 इति चोत्तरार्थस्य प्रतीकग्रहण सर्वत्र समानम् ॥

^२नस्त्रीपुमं स्त्री पुमाश्च न भवतीति नस्त्रीपुमम् । अन्त्यस्या-
 कारशब्दान्दसो नलोपाभावश्च ॥

^३देवमायया देवप्रज्ञया अन्येषामशक्यत्वात् ॥

^४'पशूना पुष्टिहेतुत्वेन पृथिव्या निहिता ऊपाः 'संज्ञान वा
 एतत्पशूनाम्'* इति ॥

^५'यावत्पस्सिकतास्सर्वाः स्थले, अप्सु चान्त ॥

श्व याश्चिश्चताः । सर्वास्ताः । ^६यावन्तीशर्करा धृ-
 त्यै । अस्यां पृथिव्यामधि ॥ ३६ ॥ सर्वास्ताः ।
^७यावन्तोश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् । प्रतिष्ठासु प्रति-
 ष्ठिताः । सर्वास्ताः । ^८यावन्तीवीरुधस्सर्वाः । वि-
 ष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः । ^९यावन्तीरोपधी-
 स्सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः ॥ ३७ ॥
^{१०}यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । स-
 र्वास्ताः । ^{११}यावन्तो ग्राम्याः पशवस्सर्वे । आर-
 ण्याश्च ये । सर्वास्ताः । ^{१२}ये द्विपादश्चतुष्पादः ।

^६यावत्यशर्करा अस्यां पृथिव्या धृत्यै उपरि आसन् 'तां
 शर्कराभिरद्वंद्व' * इति ॥

^७प्रतिष्ठासु पर्वतेषु प्रतिष्ठिताः ॥

^{८-१०}विष्ठिताः विविधं स्थिता वीरुधः लता गुल्माश्च पृ-
 थिवीमनुप्राप्य ॥

^{११}सर्व आरण्याश्च य इति ॥

^{१२}द्विपादो मनुष्यादयः, चतुष्पादो गवादयः, अपादः पा-
 दरहिता, उदरसर्पिणः उदरेण सर्पणं शीठं येषां ते उर-
 गादयः । 'सुप्यजातो' इति गिति । अपाद इति श्लोपदग्रन्धम् ॥

अपादे उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः । ^१यावदाञ्जन-
मुच्यते ॥ ३८ ॥ देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः ।
^{११}यावत्कृष्णायसं सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् ।
सर्वास्ताः । ^{१२}यावल्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा यच्च
मानुषम् । सर्वास्ताः । ^{१३}सर्वं सीसं सर्वं त्रपुं ।
देवत्रा यच्च मानुषम् ॥ ३९ ॥ सर्वास्ताः । ^{१४}सर्वं
हिरण्यं रजतम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वा-
स्ताः । ^{१५}सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मा-
नुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां
दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ४० ॥

भूमेरधि विष्टिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्य-
ते मानुषं सीद ॥ ६ ॥

यच्च स्त्रियः पांसव उपस्तिर्कताश्शर्करा

^{११-१२}देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्य' इति त्रैप्रत्ययः । मानुषं मनु-
ष्येषु भवं, यावदाञ्जनं स्नेहद्रव्यम् । कृष्णायसं काकलोहं,
देवलोके मनुष्यलोके च । 'अनोऽश्मायस्तरसा' इति टच्ममासान्तः
दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । लोहायसं लोहितायसं ताम्रम् । हिरण्यं

अश्मानो वीरुध ओषधीर्वनस्पतयो ग्राम्या ये
द्विपादो यावदाञ्जनं यावत्कृष्णायसः लोहायसः
सीसः हिरण्यः सुवर्णः हरितमष्टादश ॥

‘सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुधां दधे । तेन
ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा
सीद । ‘अन्तरिक्षं च केवलम् । यच्चास्मिन्नन्तरा-
हितम् । सर्वास्ताः । ‘आन्तरिक्ष्यश्च याः प्रजाः ॥

हितरमणीयं रजतं सुवर्णं काञ्चन हरितं हरितवर्णमुत्तमम् ।
इष्टकादेः पुनराम्नानमनुपङ्गविच्छेदसूचनार्थम् ॥

इति तृतीये काठके षष्ठोऽनुवाकः ।

‘अभ्यन्तराया लेखाया पञ्चदशोपदधाति । सर्वा दिश
इत्यादि ॥ सर्वा दिशो दिक्षु यच्चेति प्रथम पादः । सर्वा
दिशः, तामु च सर्वासु दिक्षु यदन्तः मध्ये भूतं उत्पन्नं,
यच्च प्रतिष्ठितं लब्धस्थितिकं वस्तु ॥

‘यच्च केवलं शुद्धं वस्तु, यच्चास्मिन्नाकाशे आहितमन्तः ॥

‘आन्तरिक्ष्यः अन्तरिक्षे भवा’ गन्धर्वाप्सरसः, ये चान्ये
विद्याधरादयः ॥

४१ ॥ गन्धर्वाप्सरसंश्च ये । सर्वास्ताः । 'सर्वानु-
 दारान्त्सलिलान् । अन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान् । सर्वा-
 स्ता । 'सर्वानुदारान्त्सलिलान् । स्थावराः प्रो-
 प्याश्च ये । सर्वास्ताः । 'सर्वा धुनिः सर्वान्ध्व-
 सान् । हिमो यच्च शीयते ॥ ४२ ॥ सर्वास्ताः ।
 'सर्वान्मरीचीन् विततान् । नीहारो यच्च शीयते ।

‘उदारान् एकदिन एव जलवर्षणशीलान् सलिलान् सलि
 लवतो मेवान् । मत्वर्थायो लुप्यन्ते । अन्तरिक्ष एव प्रतिष्ठितान्
 नान्यत्र ॥

‘अथ अन्यान् उदारान् वर्षणशीलान् सलिलान् सहजय
 सलि तद्वत् परस्परनिशीनदेहान् । सिन्ध्यादित्वाह्णञ्छान्दस
 द्वस्वत्व, चित्वादन्तोदात्तत्वम् । स्थावरा स्थानशीला, प्रोप्याः
 प्रवासशीला । छान्दस कर्तारि ण्यत् प्रसारण च ॥

‘सर्वा धुनि नदी, सर्वान् ध्वसान् कम्पयितुम् । ध्वसते
 पचाद्यच् । वाधादय उच्यन्ते । यद्वा—ध्वसा नद्या गति-
 प्रकारा । हिमात्मना यज्जल शीयते पतति ॥

‘मरीचीन् रश्मीन् विततान् विस्तारितान् जलादिवर्षणाय
 सूर्येण प्रेरितान्, येभ्यश्च नीहारदशीयते पतति । ‘सुषा मुलुक्’
 इति पञ्चम्या लुक् ॥

सर्वास्ताः । ^९सर्वा विद्युत्सर्वान्धस्तनयित्वून् । ह्या-
 दुनीर्यच्च शीयते । सर्वास्ताः । ^{१०}सर्वास्त्रवन्तीस्स-
 रितः । सर्वमपसुचरं च यत् । सर्वास्ताः ॥ ४३ ॥
^{१०}याश्च कूप्या याश्च नाद्यास्समुद्रियाः । याश्च वै-
 शन्तीरुत प्रासचीर्याः । सर्वास्ताः । ^{११}ये चोत्तिष्ठ-
 न्ति ज़ीमूताः । याश्च वर्पन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः ।
^{१२}तपस्तेज आकाशम् । यच्चाकाशे प्रतिष्ठितम् ।

^९सर्वा विद्युत् इति त्रिष्टुप् ॥ ह्यादुनी अशनिशब्द । इनि-
 प्रत्ययस्य छान्दसं दीर्घत्वम् । येभ्य स्तनयित्वुभ्य ह्यादुनी अ-
 शनि पतति ॥

^९स्त्रवन्त्यो नद्य पृथिवीस्थिता । अन्तारस्तिनद्य प्रागुक्ता ॥

^{१०}याश्च कूप्या इति जगती ॥ कूपे मया आप । 'मवे
 छन्दासि' इति यत् । नाद्या 'पाथोनदीम्या वृचण्' समुद्रि-
 या 'समुद्राभ्राद्ध' वैशन्त्य उत्सभवा 'वैशन्तहिमवद्ग्या-
 मण्' प्रासच्य प्रासमथन्त्य आचर्नमवा ॥

^{११}ये मेवा उत्तिष्ठन्ति उपरतवृष्टय पलायन्ते, ये च वृष्टि
 शीला वर्पन्ति । यद्वा—या वृष्टय पृथिवीं मिश्रन्ति ॥

^{१२}तप आतप, तदीय प्रकाश तेज, तस्यायनाश आ
 काशम्, तस्मिन्नप्याकाशे यत्प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वास्ताः । ¹³वायुं वयांसि सर्वाणि ॥ ४४ ॥ अ-
न्तरिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः । ¹⁴अग्निं सूर्यं
चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भर्गम् । सर्वास्ताः । ¹⁵सत्यं
श्रद्धां तपो दमम् । नामं रूपं च भूतानाम् । स-
र्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघां दधे । तेन
ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतया ऽङ्गिरस्वङ्मुवा
सीद ॥ ४५ ॥

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्तास्सर्वाणि
ब्रह्मणैकं च ॥ ७ ॥

दिशो ऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्य उदारानुदारान्धुनिं म-
रीचीन् वियुत्स्त्रवन्तीर्याश्च ये च तपो वायुम-
ग्निं सत्यं पञ्चदश ॥

¹सर्वा दिव्यं सर्वान्देवान्दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्र-

13-14 वयांसि पक्षिण यदन्यदन्तरिक्षचर, नाम सज्ञा,
रूपं रूपणीयं इदं तदिति विवक्षणीयम् ॥

इति द्वितीये काठक सप्तमोऽनुवाकः

¹अम्यन्तराया लेखाया नवोपदधानि—सर्वा दिवमिति ॥
भयमा त्रिष्टुप् ॥

तिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं काम-
 दुर्घा दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देव-
 तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । 'यावन्तीस्तारकास्सर्वाः ।
 वितन्ता रोचने दिवि । सर्वास्ताः । 'ऋचो यजूं-
 पि सामानि ॥ ४६ ॥ अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वा-
 स्ताः । 'इतिहासपुराणं च । सर्पदेवजनाश्च ये ।
 सर्वास्ताः । 'ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं
 प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः । 'यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म ।
 अन्तर्ब्रह्मन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४७ ॥ सर्वास्ताः । 'अहो-
 रात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाश्च केवलान् । स-

रोचने रोचनशीले विन्धे, दिवि आकाशे, तारकाः अ-
 श्विन्यादयो देव्यः ॥

^३अथर्वाङ्गिरसः अथर्ववेदः, तैर्दृष्टत्वात् ॥

^४इतिहासपुराणानि च सर्पाणां देवजनानां यक्षादीनां च प्र-
 तिपादकाः ग्रन्थाः ॥

^५लोकाः प्रकाशयन्ति स्थानानि, अलोकाः अप्रकाशाः पाता-
 लादयः । यच्चान्यदन्तर्भूतं पृथिव्यादिषु भूतेषु प्रतिष्ठितम् ॥

^६यच्च ब्रह्म वेदवित् ब्राह्मणादि, यच्चाब्रह्म शूद्रादि, प्र-
 तिलोमान्तं ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितं, सर्वमूलत्वोत्सर्वाणिकानाम् । यद्वा—

वृत्ताः । 'सर्वानृतून्सर्वान्मासान् । संवत्सरं च
केवलम् । सर्वास्ताः । 'सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् ।
यच्चातोऽर्धं भविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा ।
उप कामदुर्घा दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ४८ ॥

सामानि ब्रह्मप्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ॥८॥

दिवं तारका ऋचं इतिहासपुराणं च ये च
यच्चाहोरात्राण्यृतून्भूतं नवं ॥

'ऋचां प्राचीं महती दिगुच्यते । दक्षिणामा-

ब्रह्म वेद, अब्रह्म बौद्धाद्यागम, अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितं स्मृत्यादि
तन्मूलत्वान् । केचिदाहु —यद्ब्रह्मपर, यच्च परस्मिन् ब्रह्मणि
प्रतिष्ठितं अब्रह्म तस्यैव परिणाम प्रपञ्च ॥

'भूतं अतीत, भव्यं भवत, यच्चात ऊर्ध्वं भविष्यति । 'भव्य-
गेय' इति निपात्यते ॥

इति तृतीये वाटके अष्टमोऽनुवाकः.

'ब्रह्मा सदस्यामीनो वैश्वमृनान् व्यानष्टे—'ऋचा प्राची'
इत्यादीन् ॥ व्याख्यातरूपाश्छोका एते वेदमाहात्म्यपरा, प्रयो-
जनं तत्प्रामाण्याद्देवमृनस्यानुष्ठेयता । तत्र प्रथमे जगत्पौ ।

हुर्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची ।
 साम्नामुदीची महती दिगुच्यते । ऋग्भिः पूर्वाह्ने
 दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहोः ।
 सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति
 सूर्यः । ऋग्भ्यो जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा
 गतिर्याजुषी ह्येव शश्वत् ॥ ४९ ॥ सर्वं तेजस्साम-

प्राची दिक् महती महतीया उदयाधारत्वात् । सा ऋचां
 स्वभूता वेदविद्विरुच्यते, ऋग्भिरुत्तेजितबलेत्यर्थः । दक्षिणां दिशं
 यजुषां स्वभूतामाहुस्सन्तः अपारां समाप्तिरहिताम् । अथर्ववेदस्य
 स्वभूता प्रतीचीत्युच्यते । साम्नामुदीची स्वभूता, तस्याः म-
 हत्त्वं सामसंबन्धात्, सामर्थ्याच्च । ऋगादीनामपि प्राच्यादिसं-
 बन्धेन वीर्यातिशयो भवतीति वेदितव्यम् ॥

ऋग्भिरिति ॥ दिवि आकाशे देवः दीप्तिमान् सविता
 ईयते गच्छति ऋग्भिरुत्तेजितबलः । 'ईह गतौ' देवादिकः ।
 अहो मध्ये यजुर्वेदे देवस्तिष्ठति तदधीनबलो भवति । अस्त-
 मये सामवेदेनोत्तेजितबलो महीयते पूज्यते । यत एवमतस्त्रि-
 भिर्वेदैरशून्य उत्तेजितसामर्थ्य एति गच्छति वर्तते सूर्यः सा-
 वकः प्रेरको वा सर्वस्य जन्तोः ॥

ऋग्भ्य इति ॥ द्वे त्रिष्टुभौ । सर्वशः सर्वापि मूर्तिम् ।
 याजुषी यजुर्भिर्निर्वृता । शश्वत् सर्वदा । मामदृष्यं माम-

रूप्यं हं शश्वत् । सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा ह्येव सृष्टम् ।
 'ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः । यजुर्वेदं क्षत्रि-
 यस्याहुर्गोनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रमूतिः । पूर्वं
 पूर्वभ्यो वर्च एतद्वचुः । आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
 पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः । ज्ञतं वर्यसहस्राणि । दी-

रूपे यवम् । अतः सर्वमिदं द्रव्यक्रियागुणात्मकं जगत् प्र-
 क्षणां वेदेनैव सृष्टं, सामान्यस्य पारतन्त्र्याद्गुणत्वमिति ॥

'ऋग्भ्यो जातमिति ॥ त्रिभ्यो वेदेभ्यः त्रयो वर्णा जाता,
 तन्मूलाश्चान्ये सर्वे । अथात्र किं प्रमाणं वेदत्रयप्रभवः सर्वमिति ?
 तत्राह—पूर्वं ऋषयः एतद्वचनमुक्तवन्त इति । त्रयीमिव सर्व-
 मिति । तेषां तर्हि किं प्रमाणं ? इत्याह—पूर्वभ्यो महर्षिभ्यः
 श्रुत्वा । यद्वा—एव वेदेभ्यस्सर्वं जातमित्युक्तम्, इदानीं वेदानां
 सारार्थेषु प्रामाण्यं दर्शयति—इतः पूर्वभ्यः अतीतेभ्यस्तादृग्भ्यः
 एतदेव वचनं प्रमाणत्वेन ऊचुः इत्यर्थः श्रूयते इति, न तु पुरु-
 षवाक्यं दर्शयन्ती दृष्टा इति । तस्मात् सर्वतः प्रमाणं वेदा इति ॥

इदानीं तस्यैव स्पष्टे विश्वमृता सञ्जासनमुदाहरति—आ-
 दर्शमित्यादयोऽनुष्ठुभः । आदर्शं परिमण्डलाकारं वैश्वमृतं
 अग्निं चिन्वाना । एतेनावश्यकर्तव्यतामप्रेदर्शयति । अमृता-
 अमरणधर्माणि कर्ममाहात्म्यान् धर्मान् बहुसंख्या, शतमेव वा विश्व-
 मृजो नाम विश्वस्य जगतस्त्वष्टारः पूर्वं प्रथमनामा दीक्षिता-

क्षितास्सत्तूमांसत ॥ ५० ॥ 'तप आसीद्गृहपतिः ।
ब्रह्मं ब्रह्माभेवत्स्वयम् । सत्यं ह होतापामासीत् ।
यद्विश्वसृज आसत । अमृतमेभ्य उदगायत् । स-
हस्रं परिवत्सरान् । भूतं ह प्रस्तोतैपामासीत् ।
भविष्यत्पतिं चाहरत् । प्राणो अध्वर्युरभवत् । इदं

स्सन्तः सत्रमासत बहस्रसंख्यानि वर्षाणि वर्षसहस्राणि । यद्वा—
आदर्शं वैश्वसृजमग्निं निन्वानाः पूर्वं विश्वसृजोऽमृता बभूवुः । कदा ?
इत्याह—यदा दीक्षिताः वर्षसहस्रं सत्रमासत तदा अमृता अभवन् ॥

१ इदानीं सत्रमेव वर्णयति—तप आसीदिति ॥ परमात्मसं-
बन्धि तप एव गृहपतिः मुख्यो यजमानोऽभवत्. तन्मूलत्वा-
त्सर्वस्य, ब्रह्म परमात्मैव स्वयं ब्रह्म बभूव, सर्वासामनुज्ञावृत्त्या ।
एषां विश्वसृजां सत्यमेव होताऽभवत्, सत्यप्रधानत्वाद्धोतुः,
यथा—'सत्यं प्रपद्ये'* इति । यदा विश्वसृजस्तत्रमासत ॥

२ अमृतमेति ॥ अमृतत्वमुदगायत्, उद्गातृपदव्यामवर्तत, अमृ-
तीभूतानां गानप्रियत्वात् । परिवत्सरान् संवत्सरान्, अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । भूतं भूतकालः प्रस्तोताऽभवत्, उद्गानात्पू-
र्वभाषित्वात्प्रस्तावस्य । भविष्यत् भविष्यत्कालश्च प्रत्याहरत्
प्रतिहर्तृकृत्यमकरोत्, उद्गानादूर्ध्वभाषित्वात्प्रतिहारस्य ॥

३ प्राणः अध्वर्युः बभूव, सर्वदा व्यावृत्तत्वात् । इदं सर्वं
सिपासतां संभक्तिं व्यक्तीकृन्मिच्छतां मन्त्रे मति । 'जनमनसनाम्'

सर्वं^९ सिपासताम् ॥ ५१ ॥ अपानो विद्वानावृतः ।
 प्रति प्रतिष्ठदध्वरे ।^९ आर्तवा उपगातारः ।^९ सद-
 स्या क्रतवोऽभवन् । अर्धमासाश्च मासाश्च । चम-
 साध्वर्यवोऽभवन् ।^{१०} अशंसद्वृक्षणस्तेजः । अ-
 च्छावाकोऽभवद्यशः । क्रतुमेषां प्रशास्ताऽऽसीत् ।
 यद्विश्वसृज आसंत ॥ ५२ ॥^{११} ऊर्ग्राजानमुदवहत् ।

इत्यात्वम् । अथ तस्मिन्नध्वरे अपानः प्रतिप्रातिष्ठत् प्रतिप्र-
 स्थातृत्वेनावर्तन, अध्वर्युप्रतिरूपवृत्तित्वात्तस्य आवृतः स्वव्यापा-
 रान् विद्वान् ॥

^९ आर्तवाः ऋतुधर्मा उपगातारोऽभवन्, गुणभूतत्वात् । क्र-
 तवः सदस्या अभवन्, द्रष्टृत्वात्सर्वार्थानाम् । अर्धमासाश्च मा-
 साश्च चमसाध्वर्यवोऽभवन् संघातवृत्तित्वात् ॥

^{१०} तेज एव ब्रह्मणोऽंशमत् ब्राह्मणाच्छंसित्वेऽतिष्ठत्, प्रका-
 शकत्वात् । ब्रह्म ब्राह्मणं तत् आदाय शंसतीति 'ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उपसंख्यानम्' इति पञ्चम्या अलुक् । यश एव
 अच्छावाकोऽभवत्, यशस्विनामभिमुखतादित्वात् । यश विश्व-
 सृजः सत्रमासत, तदा एषा क्रतुमेव प्रशास्ता मैत्रावरुण
 आसीत् प्रशाम्नुभावं प्रापद्यत, ऋतुप्रियत्वान्मित्रावरुणयोः ॥

^{११} ऊर्ग्वं बलं राजानं सोममुदवहत् सोमविक्रय्यमवत्, बल-
 वशधिकारात् । सहः पराभवसामर्थ्यं तदेव ध्रुवगोपोऽभवत्

ध्रुवगोपस्सहोऽभवत् । ओजोऽभ्यष्टौद्वावर्णः । य-
द्विश्वसृज आसत् । ^{१२}अपचितिः पोत्रीयामयजत् ।
नेष्ट्रीयामयजत्त्विपिः । आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम् ।
श्रद्धा हैवायंजथस्वयम् । ^{१३}इरा पत्नी विश्वसृजाम् ।
आकूतिरपिनद्विः ॥ ५३ ॥ इध्मश्च क्षुच्चैभ्य उग्रे ।

ध्रुवस्य गोप्ताऽभवत्, सहस्वान् हि गोपायति । ओजः प्रका-
शः, तदेव ग्रावणोऽभ्यष्टौद्वावस्तुदभवत्, प्रकाशहेतुत्वात्
स्तोत्रस्य । यद्विश्वसृज आसत् । गतम् ॥

^{१२}अपचितिः पूजा सैव पोत्रीयां पोतृसंवन्धिनीमिज्यां अ-
यजत्, पूतत्वात्तद्विद । महादित्वाच्छः । त्विपिः कान्तिः
दीप्तिरेव नेष्ट्रीयां नेष्टृसंवन्धिनीमिज्यां अयनन्, दीप्तिमत्त्वात्तद्वि-
दः । यद्वा—उभयत्रापि भावे 'होत्राम्यः' इति छः । तत्-
स्तद्वर्ती याज्यामकरोदिति मतर्थोऽङ्कारः । श्रद्धैव स्वयमा-
ग्नीध्रादयजत् आग्नीध्रस्य यागमकरोत् आग्नीध्रशोऽभवदिति या-
वत्, श्रद्धातिशयसाध्यत्वात्तस्य । यद्वा—प्रथमायाः 'मुषा मुलुक्'
इत्यादादेशः । आग्नीध्रात् आग्नीध्र इत्यर्थः । सत्यं विदुषी
आग्नीध्रयननयायातयज्ञा ॥

^{१३}इरा वृष्टिरेव विश्वसृजाम् पत्नी बभूव पत्नीपदव्यामभवत्,
तन्मूलत्वात्सर्वप्रवृत्तेः । आकूतिस्मकल्पः, सा हविरापिनद् पि-
नद्विस्म आरम्भसाम्यात् । धुञ्च तृष्णा चेत्युभे उग्रे छेदन-
कुशले एभ्यः इध्ममावहतां आहरताम् ॥

तृष्णा चार्वाहतामुभे । ¹⁴वागेपाश्च सुब्रह्मण्याऽऽसीत् । छन्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाऽहः । सुधुस्थाश्च सर्वशः । ¹⁵अहोरात्रे पशुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेप्या अभवन् । मृत्युस्तर्दभवद्वाता । श्रमितोग्रो विशां पतिः ॥ ५४ ॥ ¹⁶वि-

¹⁴वागेव सरस्वत्येव एषा सुब्रह्मण्याऽभवत् सुब्रह्मण्यपदव्यामभवत् । वागपेक्ष स्त्रीत्वम् । यद्वा—‘सुपा मुलुक’ इत्याकार । मुवद्ब्रह्मण्या सुब्रह्मण्यम् । वाच विशिनष्टि—छन्दोयोगान् छन्दसा गायत्र्यादीनां युक्तिं गुरुलघ्वादिविचित्रान् वृत्तिप्रकारान् विशेषेण जानती, कल्पतन्त्राणि, कल्पा उल्पमूत्राणि, तन्त्राणि व्याकरणादीन्यङ्गशास्त्राणि छन्दोविधितिव्यविरक्तानि तन्वाना कर्मानुरूप्येण विस्तारयन्ती, अहस्संस्थाः अह्ना सस्थाश्च साक्षाद्दीनसत्रात्मिका सर्वशः कात्स्न्येन प्रवृत्तिविरक्तिकेण विस्तारयन्ती, ईदृशी वागेव सुब्रह्मण्याऽऽसीत् ॥

¹⁵अहश्च रात्रिश्च पशुन् सवनीयादीन् अपालयता तत्र नि युक्ते अभूताम् । मुहूर्ता एव प्रेप्याः कर्मररा अभवन्, कर्मनिर्वृत्तिहेतुत्वात्तेषाम् । ‘प्रादूहोदोक्षेपेन्येषु’ इति वृद्धि व्यत्ययेन न प्रवर्तते । मृत्युश्चामिनाऽभवत् । वाता कर्मानुरूप्येण व्यवस्थापयिता । विशा प्राणिना पतिः नियन्त्रित्वेन स्वामी ॥

¹⁶विश्वमृज इत्याद्यास्त्रिदुम ॥ एव विश्वमृजः प्रथमाः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्ते प्रागेवाद्यधर्मत्वेन विद्यमाना स्थूलप्रपञ्चसृष्ट्यर्थ

श्वसृजः प्रथमास्सत्तृमांसत । सहस्रंसमं प्रसृतेन
यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्मय-
श्शकुनिर्ब्रह्मनाम । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः ।
पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्म-

सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरं सत्रमांसत । के पुनस्ते? 'तप
आसीद्वृहपति.' इत्यादिनाऽनुक्रान्तास्तपःप्रभृतय एव । प्रसृतेन
सोमेन यन्तः सत्रं नयन्तः सहस्रसंवत्सरानांसत । ततः कर्मणो
बलात् ब्रह्मनाम ब्रह्माख्यं परमात्मसंज्ञं यत्तदनुक्रान्तानां तपः-
प्रभृतीनामाश्रयभूतं जज्ञे प्रादुर्बभूव व्यक्तिं जगाम । कथं?
भुवनस्य गोपाः गोपायिता उत्पादकः, हिरण्मयः हितरमणी-
यस्वरूपः, हिरण्यवर्णो वा । शकुनिः शक्तः प्रपञ्चोत्पादने ।
प्रजापतिः, योनिस्थानीयाद्ब्रह्मणः पुत्रस्थानीय प्रादुर्बभूव । यद्वा—
शकुनित्वादिलक्षणं तदेव ब्रह्म प्रपञ्चरूपेण व्यक्तिं गतं, योनि-
स्थानीयात्तस्मात्पुत्रस्थानीयं विश्वं जज्ञे ॥

१७तदेव ब्रह्म वर्णयति—येन महातेजसा इद्धः संदीप्तबलः
सूर्यः तपति तेजस्वी भवति । योनेराकाशादेरापि योनौ तस्मिन्
स्थितं वर्धते । कथम्? पिता पुत्रेण तद्वान् भवति, तथा
पुत्रश्च पितृमान् भवति । एव कार्यकारणक्रमेण तदनुगृहीतं
विश्वं विजृम्भते । तं महानुभावं बृहन्तं महान्तं देवं अवेद-
वित् अवेदार्थज्ञो न मनुते न जानाति । संपराये मरणकाले
संसारे वा, सर्वानुभुं सर्वत्रानुभवरूपेण वर्तमानं, सर्वस्य वा

नुते तं बृहन्तम् । सर्वानुभुमात्मानं संपराये ।
 १८ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान् ॥ ५५ ॥ तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन । १९ पञ्चपञ्चाशतंस्त्रिंशत्संवत्सुराः । पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतस्सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशतं एकविंशताः ।

अनुभवितारं तद्रूपादित्वात् सुप्रत्यय । आत्मानं परमात्मानम् । इयमविदुषो निन्दा ॥

१८ अथ विदुषः प्रशंसा—ब्राह्मणस्य वेदार्थज्ञस्य, ब्रह्म वेत्तीत्यण् । वेदार्थविद एष महिमा माहात्म्यं नित्यः अविच्छेदः । न ह्ययं कर्मणा पुण्येन ज्योतिष्टोमादिना वर्धते न च कर्मणा पापकेन ब्रह्महत्यादिना कर्नीयान् भवति न हन्यते । किंचायं वेदार्थज्ञ तस्यैव ब्रह्मण आत्मा भवति तेनैक्यं प्रतिपद्यते । कदा तं विदित्वा यायातध्येन तं वेदादवगम्य । किं तमेव केवलं नेत्याह—पदवित् तस्य यत्पद विषय तदपि तेन नित्याविनाभूतं परमपि ब्रह्म विदित्वा । पापकेन कर्मणा न लिप्यते बन्धनेन कर्मणा पुण्यपापात्मकेन न स्पृश्यते मुच्यते इत्यर्थः ॥

१९ अथ विश्वसृजामयनस्याह कळप्तिं दर्शयति । पञ्चेति ॥ अतः परं ब्राह्मणम् । पञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्यास्मन्तत्परास्ताव-

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम् । एतेन वै विश्वसृजं
 इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्व-
 सृजः । ^{२०}विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणस्सायुज्यं
 सलोकतां यन्ति । एतासांमेव देवतानां सायुज्यम् ।
 सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति । य एतदुपयन्ति ।
 ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चैनत्प्राहुः । ओम् ॥ ५६ ॥

त्संवत्सरसंवन्धिनो दिवसा त्रिवृतः त्रिवृत्स्तोमका भवन्ति ।
 तावद्भिः पञ्चदशाः, तावन्तस्सप्तदशाः, तावन्त एकविंशः ।
 तस्माद्विश्वसृजामयनमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति । एतेन वा
 इत्यादि । गतम् ॥

^{२०}विश्वमेनानित्यादि कर्तृणां प्रवक्तृणां श्रोतृणां च फल-
 स्तुतिः ॥ एनाननु एनान् हेतून् कृत्वा विश्वं प्रजायते उत्प-
 द्यते, ब्रह्मणश्च सायुज्यं सलोकतां च एते यन्ति गच्छन्ति
 तथा एतासांमेव देवतानां विश्वसृजां सायुज्यं सार्ष्टितां स-
 मानलोकतां च गच्छन्ति के? ये एतत्सत्रमुपयन्ति, ये
 चैनत्प्राहुः एतन्माहात्म्यं कीर्तयन्ति, येभ्यश्च श्रोतृभ्यः श्रद्-
 धानेभ्य एतन्माहात्म्यं प्राहुः, ते सर्वेऽपि तुल्यफलमाप्नो भ-
 वन्ति । किं सत्यमेतदित्यसंभावयन्तं प्रति पुनरवगच्छति ओं

शश्वदासतु सिपासतामासत हविष्पतिः कर्नी-
यान्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तर्पसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुरहो-
तारो यच्चामृतं सर्वा दिशो दिक्षु सर्वा दिवमृचां
प्राची नवं ॥ ९ ॥

तुभ्यं तर्पसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति
सर्वा दिशस्तर्प आसीद्बृहपतिष्पृहश्चाशत् ॥ ५६ ॥

तुभ्यमोम् ॥ हरिः ओम्. तत्सत्

इति । एतत्सर्वं सत्यमित्यर्थं । मन्त्रोऽयम्. ऋक् एवेपाम् । सर्वेषां
सर्वार्थसिद्धिः ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

तृतीये काठके नवमोऽनुवाकः .

समाप्तस्तृतीयः प्रपाठकः .

एष निष्पावके शाके कुशिकान्वयजन्मना ।

भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः परिवर्तितः ॥

ओम् तत्सत्.

अशुद्धसंशोधनम्.

पुटे	पक्षौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९	३	पुरुष	पुरुष
२२	४	राहुती	राहुती
२३	७	नामो	नामो
२४	८	एभ्य	एभ्य
३९	४	स्वाहाऽऽ	स्वाहाऽऽ
५१	३	जुहोति	जुहोति
६९	१	स्येति	स्येति
१०५	४	पुरुषे	पुरुषे
११५	५	संवत्सरे	संवत्सरे
१३२	१	संग्राम	संग्राम
१३९	५	मेवै	मेवै
२४३	९	तेजस्वी	तेजस्वी
२७१	१	रायस्पोष	रायस्पोष
८	९	आवृश्चते	आवृश्चते
१०३	१	तति	इति
१६८	१६	हहाम्	दहाम्
२५६	१	नान्तर	नानन्तर